

SOSIOLOGIYA ELM KİMİ

1.1. Sosiologiyanın predmeti və tədqiqat sahəsi

Sosiologiya anlayışı XIX əsrin 30-cu illərində fransız filosofu Ogüst Kont tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Sosiologiyanın bir elm kimi yaranmasını da adətən formal olaraq onun adı ilə bağlayırlar.

Bununla bərabər sosioloji problemlər bəşəriyyət yarandığı vaxtdan bəri mövcuddur. Buna görə də heç də təəccüblü deyildir ki, qədim dünyanın görkəmli filosofları Sokratın, Platonun, Aristotelin əsərlərində də, orta əsr mütəfəkkiri İbn Xəldunun yazılarında da, daha sonrakı dövrlərin alimləri Montenin, Paskalın, Laroşfukonun, Hobssun və digərlərinin kitablarında da biz sosioloji məzmun daşıyan dəyərli ideya və fikirlərə rast gəlirik.

"Sosiologiya" istilahının özü latınca "Societas" (cəmiyyət) və yunanca "λογος" (söz, təlim) sözlərindən əmələ gəlmiş və hərfən cəmiyyət haqqında təlim deməkdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, sosiologiya cəmiyyət haqqında yeganə və hər şeyi əhatə edən elmdir.

Məlum olduğu kimi bir sıra ictimai elmlər vardır. Onların hər biri öz predmetinə müvafiq olaraq cəmiyyətin yalnız müəyyən tərəfini tədqiq edir, onu öz baxımından öyrənir.

Sosiologiyanın predmetini sosial münasibətlər, yaqin insanların bir-birinə onların həyat fəaliyyəti şəraiti və amilləri ilə, cəmiyyətdəki mövqe və rolları ilə şərtləndirilmiş münasibətləri təşkil edir.

Məhz bu münasibətlər mövqeyindən sosiologiya sosial topluları, o cümlədən sosial qrupları, təbəqələri, sinifləri, ərazi və etnik birlikləri, bütövlükdə cəmiyyəti, yəni insanların sabit birgə yaşayış formalarını tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirir.

Eynilə, sosiologiyanın mühüm tədqiqat obyektlərindən biri olan şəxsiyyət də həmçinin sosial münasibətlər mövqeyindən nəzərdən keçirilir.

Sosial topluların daxilində və arasında müxtəlif növ əlaqələr yaranır, müxtəlif hadisə və proseslər (sosial, iqtisadi, siyasi, ideoloji, psixoloji və s.) baş verir. Onların arasında sosiologiyayı hər şeydən əvvəl insani münasibətlər və asılılıqlar kompleksindən ibarət olan sosial əlaqələr, sosial strukturlarda insanların qarşılıqlı təsiri əsasında baş verən sosial hadisə və proseslər maraqlandırır.

Sosiologiyanın mərkəzi problemlərindən biri ictimai həyatın, yəni müəyyən məhdud məkanda yerləşən fərdlər və onların toplularının qarşılıqlı təsirindən yaranan hadisələr kompleksinin tədqiqidir.

Beləliklə, sosiologiya sosial münasibətlər və onların şərtləndirdiyi insanların müxtəlif ictimai həyat formalarında baş verən sosial əlaqələr və proseslər haqqında elmdir.

Sosiologiya elminin strukturunda *ümumi* və müxtəlif *xüsusi* sosioloji nəzəriyyələri ayırırlar.

Ümumi sosiologiya ictimai həyatın bütün sahələri üçün əhəmiyyəti olan biliklərin toplanması və sosial əlaqələr, hadisə və proseslər haqqında nəzəriyyələrin yaradılması ilə məşğul olur.

Xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sosial əlaqə, hadisə və proseslərin ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrində (mədəniyyət, iqtisadiyyat, siyasət və ideologiyanın sosiologiyası), sosial təsisatlarda (ailə, təhsil, elm, din və s. sosiologiyası), sosial toplularda (siniflər, peşə kateqoriyaları, gənclər, ərazi birliklərinin və s. sosiologiyası), kütləvi kommunikasiya vasitələrində (mətbuat, televiziya, kinonun və s. sosiologiyası) həyata keçirilməsinin spesifikasiyasını, özgünlüyünü öyrənir. Bundan başqa ictimai intizamın pozulması hadisələri və proseslərini (cinayətkarlıq, alkoqolizm, narkomaniya və s.), miqrasiya (köçmə) və sosial mobilliyə (mütəhərrikliliyi), irqi, milli və digər demoqrafik münasibətləri öyrənən xüsusi sosioloji nəzəriyyələr də vardır.

Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini, onun təşəkkülünün sosial mexanizmlərini, cəmiyyətdəki yeri və rolunu öyrənən şəxsiyyətin sosiologiyasını da xüsusi sosioloji nəzəriyyələr sırasına aid etmək olar.

Sosiologiyanın bölmələrinin bu cür müxtəsər təsviri artıq onu göstərir ki, sosiologiya digər ictimai və humanitar elmlərlə sıx əlaqələr saxlamalı və əməkdaşlıq etməlidir. Sosioloq üçün ümumi psixologiyayı bilmək zəruridir, sosial psixologiya isə onun üçün xüsusilə vacibdir. Son onilliklərdə fərd və qrupların sosial davranışının tədqiqi sahəsində çalışan sosioloqlar psixanaliz və psixiatriyanın bəzi bölmələri sahəsindəki araşdırmalardan müəyyən qədər faydalanmışlar. Sosiologiya iqtisadiyyat elmi ilə də sıx əlaqələrlə bağlıdır, çünki bu sahələrin xeyli təmas nöqtələri vardır. Nəhayət, sosioloq üçün qanunvericiliyi və hüquqşünaslığı da bilmək vacibdir. Həqiqətən; sosiologiya spontan surətdə (öz-özünə) yaranan sosial proseslər haqqında elm kimi inkişaf etmiş və buna görə də sosioloqlar arasında həmişə hüquqşünaslığa müəyyən qədər etinasızlıq olmuşdur. Normativ aktların tənzedimedi güvvəsinə güvənən hüquqşünaslar da, öz növbələrində, sosioloqların tədqiqatlarına etinasızlığa meyilli olmuşlar. Lakin hal-hazırda mövcud sosial proseslərin tam təsvir və izah olunması hər iki baxışın birləşdirilməsini tələb etdiyi üçün, bu iki sahə bir-biri ilə yaxınlaşır. Bundan başqa, sosiologiya etnoloqların, etnoqrafların, tarixçilərin və xüsusilə mədəniyyət tarixçilərinin araşdırmalarının nəticələri ilə maraqlanmalıdır.

Deməli, XIX əsr sosiologiyasının yaradıcılarının geniş humanitar təhsilli adamlar olması heç də təsadüfi deyilmiş və sosioloji tədqiqatların hüdudlarının xeyli genişləndirilməsi heç də xülyadan yaranmamışdır. Düzdür, sonralar sosioloqlar özlərinin tədqiqat sahələri hüdudlarını daha dəqiq müəyyənləşdirməyə çalışaraq bu cür "imperializmdən" qəti surətdə imtina etdilər. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, müxtəlif elmlərin bir-birinə qarşılıqlı nüfuz edərək və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayaraq təmasda olduğu sahələr öz əhəmiyyətini itirmişlər. Əksinə, yalnız ictimai elmlərin deyil, ümumiyyətlə elmin tarixi göstərir ki, ən maraqlı və səmərəli nəzəriyyələr məhz elmlərin kəsişdiyi sahələrdə meydana çıxır.

Sosiologiyanın digər humanitar və ictimai elmlərdən fərqləndirən, məhz onun üçün səciyyəvi olan, insanlar arasındakı, sosial toplular arasındakı münasibətlər sahəsində baş verən hadisə və proseslərin axtarışı, cəmiyyətin tərkib hissələrinin qarşılıqlı təsir qanunlarının tədqiqidir.

Yarandığı andan etibarən sosiologiya həmişə cəmiyyətin həyatından alınmış faktiki məlumatlara əsaslanmışdır. Bu səbəbdən bəzi alimlər sosiologiyayı empirik elm adlandırırlar.

Bununla razılaşımaq olmaz. Bütün elmlər, o cümlədən, sosiologiya da faktlardan çıxış edir. Faktların müşahidəsi, öyrənilməsi, tədqiqi bütün bu elmlərin metodlarının ən mühüm elementidir. Bu, həmin elmlərin yüksək dərəcədə nəzəriyyəyə nəinki mane olmur, əksinə, kömək edir.

Sosiologiya da empirik faktlardan geniş istifadə edərək, onların mahiyyətini açıq və sosial qanun və qanunauyğunluqlar şəklində mücərrəd ümumiləşdirmələrə nail olur. Empirik faktlar nəzəri elm kimi sosiologiyanın yalnız zəruri zəmini kimi çıxış edir.

Sosiologiyanın ictimai vəzifəsi əsasən onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir. Onların arasında ən mühümləri müxtəlif sosial hadisə və proseslərin dəyişmə təmayüllərinin, sosial inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi ilə bağlı olan idrak funksiyası, sosiologiyanın müxtəlif sosial proseslərin idarə olunmasının səmərəliliyini artırmaq üzrə əməli tövsiyə və təkliflərin hazırlanmasında nə dərəcədə iştirak etməsi ilə müəyyənləşdirilən praktiki funksiya və nəhayət sosiologiyanın ideoloji fəaliyyətdə iştirakı ilə şərtləndirilən ideoloji funksiyadır.

Cəmiyyətin sosial inkişafının qanunauyğunluqları və perspektivlərinin açılmasında, sosiologiyanın çox mühüm rolu vardır. Sosioloji nəzəriyyə zəmanəmizin aktual problemlərinə elmi cavablar verir, dünyanın sosial dəyişdirilməsinin real yolları və metodlarını göstərir.

1.2. Sosial qanunlar və kateqoriyalar

Sosial topluların fəaliyyəti prosesində sonsuz sayda müxtəlif sosial əlaqələr yaranır. İlk baxışdan onlar çox vaxt nə isə müvəqqəti, epizodik, təsadüfi bir şey kimi qəbul edilir. Lakin məcmu halda onlar bu və ya digər sistemə xas olan ictimai qanun və qanunauyğunluqlarla determinasiya olunmuşdur. Qanun dedikdə adətən verilmiş şərtlər daxilində ümumiliyə, zəruriliyə və təkrarlıqə malik olan çox mühüm əlaqə və ya münasibət başa düşülür. Sosial qanun sosial hadisə və proseslərin mühüm zəruri əlaqələrinin, hər şeydən əvvəl insanların sosial fəaliyyətləri və ya onların hərəkətləri əlaqələrinin ifadəsidir. Sosial qanunlar müxtəlif fərdlər və sosial toplular arasında münasibətləri müəyyən edərək onların fəaliyyətində ifadə olunur. Bu, xalqlar, millətlər, siniflər, sosial-demoqrafik və sosial-peşə qrupları, şəhər və kənd, həmçinin cəmiyyət və sosial təşkilat, cəmiyyət və əmək kollektivi, cəmiyyət və ailə, cəmiyyət və şəxsiyyət arasında olan münasibətlərdir.

Sosial qanunlara uyğun olaraq insanlar öz həyat fəaliyyətlərinin şəraitini və şərtlərini yaradır və öz növbəsində özlərinin yaratdığı şərait və şərtlərin təsiri altında həmin qanunları tətbiq edirlər. Təkrarlıq mühüm əlamət kimi qanunda hər bir ayrıca vəziyyətin spesifik xarakterinə görə (tarixi hadisələrin təkrarlanmazlığı və nadirliyi), əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmiş şərt və şəraitdə reallaşır. Eyni bir sosial qanunun təsiri eyni tipli vəziyyətlərdə özünü müxtəlif dərəcəli intensivliklə göstərir, bu isə həmin təsiri sabit cəmiyyət kimi deyil, hər bir konkret halda bu və ya digər dərəcəli ehtimalla ölçülən təmayül kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Təbiət qanunları kimi, sosial qanunlar da hadisələrin tarixi inkişafı gedişində təşəkkül tapır. Onlar bir çox fərdlərin sosial vəziyyətlərdə və bu vəziyyətlərin müxtəlif aspekt və elementləri arasındakı obyektiv əlaqələr (səbəb-nəticə, funksional və s. əlaqələr) daxilində etdiyi məqsədyönlü ardıcıl hərəkət və fəaliyyətlərinin nəticəsidir. Hadisələrin bu qanunauyğun silsiləsi bir çox müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin nəticəsi olaraq, öz növbəsində insanların iradə və şüurunu, sosial qarşılıqlı təsir və fəaliyyətlərinin səciyyəvi və məzmununu, istiqamət və məqsədlərini müəyyən edir.

Sosial qanun və qanunauyğunluqları tədqiq etmək sosial sahənin müxtəlif elementləri arasında mühüm və zəruri əlaqələri meydana çıxartmaq deməkdir. Bu isə, bu və ya digər hadisə və ya prosesin sosial genezisinin (hadisə və ya proseslər arasında sosial şərtləndirilmənin) onun sosial sahənin, ümumiyyətlə ictimai həyatın inkişafı və fəaliyyətində rolu və yerinin üzə çıxarılmasını nəzərdə tutur.

Qanunlar özünün təsir müddətinə görə ümumi və spesifik qanunlara bölünürlər. Ümumi qanunlar bütün ictimai sistemlərdə fəaliyyət göstərir (məsələn, dəyər və əmtəə-pul münasibətləri qanunu). Spesifik qanunların təsiri isə bir və ya bir neçə ictimai sistemlərlə məhdudlaşır (məsələn, cəmiyyətin bir tipindən digərinə keçidlə bağlı olan qanunlar və ya ilkin kapital yığıcı dövrünün qanunları).

Sosial qanunlar, həmçinin, ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə fərqlənilirlər. Sosial sahənin inkişafını ümumiyyətlə bütövlükdə səciyyələndirən qanunlar və sosial sahənin ayrı-ayrı elementlərinin (siniflərin, qrupların, millətlərin və s.) inkişafını müəyyənləşdirən qanunlar da mövcuddur. İfadə olunma üsuluna görə qanunları dinamik və statik qanunlara bölmək olar. Bunların birincisi sosial dəyişikliklərin istiqamətini, amilləri və formalarını müəyyənləşdirir, konkret şəraitdə hadisələrin ardıcılığı arasında qəti və birmənalı əlaqəsini göstərir. Dinamik qanunlardan fərqli olaraq, statik qanunlar sosial hadisələri sətər determinasiya etməyib sosial vəhdətin sabitliyinin saxlanılması şərti daxilində dəyişikliklərin əsas istiqamətlərini, onların təmayüllərini əks etdirir. Başqa sözlərlə, bu qanunlar sosial gerçəkliyin hadisə və proseslərinin əlaqələrini qəti surətdə deyil, müəyyən ehtimal dərəcəsi ilə şərtləndirir. Əksər dinamik qanunauyğunluqlar konkret şəraitdə müəyyən sinfin hadisələrinə aid olursa, statik ehtimali qanunauyğunluq yalnız dinamik qanunun müəyyənləşdirdiyi hərəkət xəttindən fərdi yayılmaları göstərir. Statik qanunauyğunluqlar tədqiq edilən hadisələrdə hər bir obyektin davranışını deyil, ümumiyyətlə bütövlükdə obyektlərə xas olan müəyyən xassə və ya əlamətləri səciyyələndirir. Statik qanunlar müəyyən obyektlər sinfinin ona daxil olan obyektlərin ümumi xassə və əlamətlərinə uyğun olaraq davranış təmayülünü meydana çıxarır.

Dinamik qanunlar səbəbiyyət və funksional qanunlara bölünür. Səbəbiyyət dinamik qanunları sosial hadisələrin inkişafının sərt determinasiya olunmuş əlaqələrini göstərir (məsələn, bir sosial-iqtisadi formasiyadan digərinə keçmə zamanı istehsal üsulunun rolunu). Funksional dinamik qanunlara gəldikdə isə, onlar sosial hadisələr arasındakı empirik surətdə müşahidə və ciddi surətdə təkrar olunan qarşılıqlı asılılıqlar əks etdirir.

Statik qanunların müxtəlif növləri kimi həm inkişaf qanunlarını (məsələn, əhalinin maddi və mədəni tələbatlarının, özünü idarəetmənin inkişafı), həm də fəaliyyət (funksional) qanunlarını (məsələn, əmək kollektivinin formal və qeyri-formal strukturlarının vəhdəti, ailədə rol funksiyalarının paylanması) göstərmək olar.

Sosioloji tədqiqatlar təcrübəsində tipologiyalaşdırmanın böyük əhəmiyyəti vardır, onun köməyiylə sosial qanunlar əlaqənin formasına görə fərqləndirilir. Bu halda sosial qanunları beş kateqoriyaya ayırmaq olar.

Birincisi, sosial və ya onlarla bağlı hadisələrin invariant (dəyişməyən) birgə mövcudluğunu əks etdirən qanunlar. Bu qanunlara əsasən, əgər A hadisəsi mövcuddursa, onda mütləq B hadisəsi də olmalıdır. Məsələn, totalitar idarə sisteminə əsaslanan hər bir cəmiyyətdə latent (gizli) müxalifət mövcuddur.

İkincisi, inkişaf təmayüllərini əks etdirən qanunlar. Onlar sosial obyektin strukturu dinamikasını, bir qarşılıqlı münasibət qaydasından digərinə keçidi şərtləndirir. Bu və ya digər sistemin strukturunda elementlərin və onların qaydaya salınmış əlaqə üsullarının zaman ərzində dəyişməsi qabaqca olan vəziyyətlə şərtləndirilir. Strukturun əvvəlki vəziyyətinin sonrakı halına bu şərtləndirici təsiri inkişaf qanunu xarakterini daşıyır. İnkişaf yalnız o zaman baş verir ki, eyni bir obyektin iki ardıcıl surətdə götürülmüş halı bərpa olunmaz mühüm dəyişikliklərə uğramış olsun, yəni bir keyfiyyətli strukturdan digər keyfiyyətli struktura keçid baş vermiş olsun. Məsələn, ziyalılar arasında keyfiyyət dəyişmələri onların bütün sosial münasibətlərə təsirinin artmasını şərtləndirir, cəmiyyətdəki rolunu qüvvətləndirir.

Üçüncüsü, sosial hadisələr arasında funksional asılılıq (və ya kovariasiyanı) müəyyənləşdirən qanunlar. İnkişaf qanunlarından fərqli olaraq fəaliyyət (funksional) qanunları bu və ya digər sosial sistemin nisbi tarazlıq halında saxlanılmasını təmin edirlər. Eyni zamanda onlar sistemin elementlərinin onun strukturunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə gətirib çıxarmayan mütəhərrikliliyini səciyyələndirirlər. Məhz bu tipli qanunlar sistemin variabelliğini (dəyişkənliyini), müxtəlif vəziyyətlər, hallar qəbul etmək imkanını səciyyələndirir.

Əgər inkişaf qanunları sosial obyektin bir keyfiyyətdən digərinə keçməni şərtləndirirsə, fəaliyyət (funksional) qanunları bu keçmə üçün ilkin şərait və zəmin yaradır, funksional asılılıq aşağıdakı misallarda kifayət qədər əyani surətdə ifadə olunur: insanlar siyasi praktikada, cəmiyyət işlərinin idarəsində nə qədər fəal iştirak etsələr, onların siyasi mədəniyyəti nəticə etibarilə bir o qədər yüksək olar, kollektivdə tərbiyə işi nə qədər keyfiyyətli təşkil olunarsa, mənəvi psixoloji mühit bir o qədər sağlam olar və s.

Dördüncüsü, sosial hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqəsini müəyyən edən qanunlar. Funksional və səbəbiyyət əlaqələrini müəyyən edən qanunların fərqlənməsi heç də o demək deyildir ki, funksionallıq səbəbiyyətin növü ola bilməz. Funksional əlaqə səbəbiyyəti ifadə edə bilər, etməyə də bilər. Bu anlayışlar bir-birinə yalnız qismən uyğun gəlir. Funksional asılılığın mövcudluğu hələ mühüm səbəbiyyət əlaqələrinə dəlalət etmir. Məsələn, sosial inteqrasiyanın ən mühüm və zəruri şərti ictimai və şəxsi maraqların rəşional, səmərəli surətdə bir-birinə uyğun gəlməsidir.

Beşincisi, sosial hadisələr arasında əlaqə ehtimalını müəyyən edən qanunlar, Məsələn, kənd gəncləri arasında qanunun pozulması ehtimalı onların şəhərə miqrasiyası (köçməsi) ilə əlaqədar olaraq artır; qadınların iqtisadi müstəqilliyinin artması boşanma ehtimalını artırır və s.

Sosial qanun ümumiyyətlə deyil, konkret formada insanların fəaliyyətində həyata keçir və reallaşır. Hər bir adam öz fəaliyyətini cəmiyyətin konkret şəraiti daxilində qurur, müəyyən sosial vəziyyət (status) tutur; öz fəaliyyəti prosesində aydın ifadə olunmuş sosial rol və funksiyaları yerinə yetirir; bir sıra fərdi xarakteristikalara (cins, yaş, milliyət, ailə vəziyyəti və s.) malik olur; öz fəaliyyət şəraitinə, statusu və roluna, fərdi xarakteristikalarına xüsusi münasibəti olur (məsələn, spesifik informasiya maraqları var və s.). Lakin sosiologiyayı ayrı-ayrı fərdlər deyil, insanların toplusu, bu və ya digər keyfiyyət və əlamətə görə qruplaşmaları (məsələn, 18 - 25 yaşlı gənclər, quraşdırıcı fəhlələr, fizik-alimlər, ali təhsil almıyan qulluqçular və s.) maraqlandırır. Deməli, sosiologiyanın obyektini müəyyən şərait, status, rollar və fərdi xarakteristikalarla səciyyələndirilən fərdlər qrupu (və ya sosial qrup) təşkil edir.

Fəaliyyət prosesində insanlar bir-birindən öz sosial keyfiyyətlərinə görə fərqləndiyindən, onların fəaliyyəti isə müxtəlif sosial birliklərdə, həyat şəraitində yerinə yetirildiyindən qanunların həyata tam, mütləq halda keçirilməsi əks təsir göstərən səbəblər üzündən gecikdirilir, ləngiyir və zəifləyir. Öz xarakterinə görə mütləq olan, yəni müəyyən sosial-iqtisadi formasiya üçün hadisə və proseslərin zəruri əlaqəsini ifadə edən sosial qanunlar öz konkret təzahüründə qanun-təmayül kimi çıxış edirlər.

Təmayül (tendensiya) sosial obyektin hərəkətinin konkret amil və şərtlərin əks təsirindən yaranmış yayınma, tərəddüd və s. mövcudluğu şəraitində müəyyən bir konkret vəziyyətə, hala tərəf istiqamətliliyini ifadə edir. İş ondadır ki, obyektiv sosial qanunların təsiri bilavasitə insanların fərdi xüsusiyyətləri və həyat şəraitindən asılıdır. Hər bir fərdin müəyyən sosial sistemdə davranışı məlum dərəcədə təsadüfi, qeyri-müəyyəndir, lakin təsadüfi amillərin qarşılıqlı tarazlaşması hesabına sistemdə sosial statik qanunlarla ifadə olunan xüsusi sistem keyfiyyətləri meydana çıxır.

Qanun-təmayülü bilmək hər hansı sosial qrupun davranışının hansısa sosial qanunu mütləq tələbindən yayınma dərəcəsini müəyyən etməyə və onun miqdarını göstərməyə, həmin yayınmanın mexanizmini üzə çıxartmağa, yəni qanunun konkret sosial qrupun fəaliyyətində sərbəst surətdə təzahürü üçün ən əlverişli şərait yaratmağa imkan verir.

Spesifikası onları yerinə yetirən adamların fərdi xüsusiyyətləri və həyat şəraiti ilə şərtləndirilən sosial hərəkətlər təsadüfi cəmiyyətlə səciyyələndirilir. Bu təsadüfi cəmiyyətlər birgə, məcmu halda müəyyən orta əvəzləyici cəmiyyəti təşkil edir. Həmin əvəzləyici cəmiyyət təsadüfi

kəmiyyətlərin — ümumi əsas əlamətlərə malik şəxslərin fərdi sosial hərəkətlərinin cəmi ilə müəyyən edilir və sosial qanunun, təzahür forması kimi çıxış edərək onların fərdi və cəmiyyətin sosial məqsədləri arasında uyğunluq (uyğunsuzluq) münasibətlərinin müəyyən dərəcəsini ifadə edir. Hər bir "fərdi kəmiyyət" orta əvəzləyici kəmiyyətə daxil olur və öz-özlüyündə ona təsir göstərir. Eyni zamanda o, orta əvəzləyicidən "yayınır", orta əvəzləyici isə, öz növbəsində, müəyyən sosial qanunun mütləq tələblərindən uzaqlaşır.

Sosial fəaliyyət sahəsində bu və ya digər fərd öz sosial keyfiyyətlərinə görə orta adam deyilən adamdan fərqlənir. Bu cür fərdi yayınmalar bizi maraqlandıran sosial keyfiyyətlərə malik olan adamların konkret qrupunun təhlili zamanı aradan qaldırılır. Bundan başqa, bu fərdi yayınmalar nisbətən dar həddə olur və onlar müntəzəm olaraq tarazlaşdırılır. Beləliklə, sosial qanun müxtəlif təsadüfi hadisələri tənzim edərək onların vasitəsi ilə özünə yol açır, yəni yalnız həmin təsadüflər böyük kütlələrdə əhatə edilən zaman görünən olur.

Məhz buna görə də sosial hadisənin obyektiv inkişaf təmayüllərini və onların qanunun mütləq tələblərinə uyğunluq dərəcəsini yalnız eyni növlü müxtəlif fərdi kəmiyyətlər toplusunu nəzərdən keçirərək aşkar etmək olar,

Əgər sosial qanunun təsirini düz xətt şəklində təsvir etsək, onda eyni növdən olan müxtəlif fərdi kəmiyyətlərin orta əvəzləyiciləri bu düz xətdən müxtəlif tərəflərə yayınan xətlər arasındakı məsafədən ibarət olacaqdır. Başqa sözlərlə, sosial qanunlar bilavasitə gerçəklikdə deyil, yalnız təxmini, təmayüllü, orta hesablı reallığa malik olur. Sosiologiya da sosial qanunların təzahürünün bu xüsusiyyətinə diqqət yetirir və göstərir ki, sosial qanunayğunluq yalnız orta hesablı, kütləvi, ictimai qanunayğunluq kimi, bu və ya digər tərəfə fərdi yayınmaların qarşılıqlı tarazlaşdırılması şəraitində təzahür edə bilər.

Hər bir orta əvəzləyici kəmiyyətin müəyyən sosial qanunun mütləq tələblərindən yayınması ümumi sosial məqsədə çatmaq üçün lazım olan ictimai faydalı vaxta mütənəssibdir. Yayınmalar (uzaqlaşmalar) nə qədər çox olarsa, cəmiyyətə qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün, bir o qədər çox vaxt lazım olar. Deməli, vaxtın miqdarı şəxsin empirik səviyyədə dərk edilə bilən fərdi hərəkətlərindən asılıdır.

Adamların hərəkətlərinin xarakteri və şəraitinin elmi idrakı həyat fəaliyyəti şəraitini dəyişdirmək yolu ilə həmin hərəkətlərə düzəlişlər etməyə, bununla da cəmiyyətin qarşısında duran məqsədlərə çatmaq üçün lazım olan vaxtı azaltmağa imkan verir. İctimai münasibətlərin dəyişdirilməsi, yaxşılaşdırılması, əlbəttə mümkündür, lakin bu yalnız o zaman mümkündür ki, bunlar həmin yaxşılaşdırılan, dəyişdirilən ictimai münasibətlərin iştirakçılarının özləri tərəfindən həyata keçirilsin. İnsanlar öz ictimai münasibətlərini sosial qanunların dərk edilməsi əsasında, həmin münasibətlərin ictimai inkişafın obyektiv qanunayğunluqları ilə az-çox tam uyğunluğa gətirərək dəyişdirirlər.

Sosial inkişaf qanunları ilə funksional (fəaliyyət) qanunların təzahür formalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. İnkişaf qanunları özünü proseslərin, vəziyyətlərin dəyişməsinin səbəbiyyət şərtləri kimi göstərir. Funksional qanunların ifadə forması hadisənin öz funksiyasını yerinə yetirməsinin, həmin hadisənin təsir göstərdiyi sosial sistemin mühafizəsinə xidmət edən nəticəsidir. Məsələn, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması təhsil sisteminin fəaliyyətinin nəticəsidir. Bu nəticəni təkmilləşdirmək kadrların hazırlanmasında xidmət edən sosial sistemlərin nəinki mühafizəsi, həm də möhkəmləndirilməsi deməkdir. Başqa sözlərlə, fəaliyyət göstərən müəyyən funksiyaları yerinə yetirən sistem elə sistemdir ki, onda heç olmasa bir xüsusiyyət onunla səbəbiyyət əlaqəsində odan digər xassələrin dəyişmələrindən asılı olmayaraq tarazlıq vəziyyətində saxlanılır. Sistemin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi müəyyən məqsədin həyata keçirilməsinə yönəldiyindən, onun funksiyaları həmin məqsədə müvafiq surətdə təşəkkül edir.

Təzahür forması olaraq, fərdlərin sosial hərəkətlərinin orta əvəzləyicisi sosial münasibətlər sisteminin sosial qanunun tələblərindən yayınması göstəricisi kimi müvafiq sosial prosesin spesifikasiyası və məzmununu açır. Bu spesifikasiyanı yalnız sosial qanunların təsir göstərmə mexanizmini tədqiq etməsi, yəni fərdlərin konkret imkan və zaman şərtləri daxilində bir-birinə nisbətən olduqları sosial münasibət və əlaqələr sisteminin qurulması prinsipini göstərməklə açmaq olar. Məhz buna görə sosial münasibətlərin tədqiqinə elmi yanaşma ictimai və dövlət formaları çərçivəsində yaranan, yalnız müəyyən vaxtda və müəyyən xalqlarda mövcud və təbiətinə görə keçici olan asılılıqların aydınlaşdırılmasından ibarətdir.

Fərdlərin həyat fəaliyyəti prosesində inkişaf edən sosial əlaqələr sisteminin təhlili onların maraqları və meyllərindən (oriyentasiyalarından), habelə sosial hərəkətlərindən və başqa adamlarla, birliklərlə və s. ilə qarşılıqlı təsirlərindən kənar mümkün deyil. Sosial əlaqə iki və ya bir neçə sosial hadisə və bu hadisələrin əlamətləri arasındakı bilavasitə asılılığı ifadə edə bilər. Bu asılılığın vasitələndirici elementləri kimi həm situasiyalı (şəraitlə bağlı) amillər, həm də fərdlərin şəxsi xüsusiyyətləri, habelə adamların sosial hərəkətləri və qarşılıqlı təsirlərinin xarakteri üzərinə müəyyən məhdudiyətlər qoyan sosial normalar və sosial nəzarət vasitələrinin cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş sistemi çıxış edə bilər. Buna görə də orta əvəzləyicini və onun bu və ya digər sosial qanunun (və ya sosial məqsədin) tələblərindən "yayınma" dərəcəsini aşkar etmək üçün aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır:

- oxşar insan qruplarının eyni şəraitdə yerinə yetirdikləri hərəkətlərin istiqamətini;
- həddləri ilə həmin fəaliyyəti şərtləndirən sosial əlaqələr sisteminə;
- müəyyən sosial fəaliyyət sistemi şəraitində adamların qruplarının sosial hərəkətləri və qarşılıqlı təsirlərinin təkrarlıq və sabitlik dərəcəsini.

Sosial qanunların təsiri altında adamların sosial keyfiyyətləri formalaşır. Həmin keyfiyyətlər insanların münasibətləri vasitəsi ilə cəmiyyətdə mövcud olan həyat tərzində ifadə olunur. Əgər adamların sosial münasibətlərinin orta əvəzləyici kəmiyyəti bu və ya digər qanunun tələblərinə sabit yaxınlaşma təmayülü qəbul edərsə, bu onun (qanunun) təsir mexanizminin sosial səmərəliliyinə dəlilətdir. Şəxsiyyətin sosial münasibətlərinin orta əvəzləyici kəmiyyətinin sosial qanunun tələblərindən yayınması sosial mexanizmdə disfunksiya yaranmasına səbəb olur və ya onun mənəvi köhnəlməsinə gətirib çıxarır. Siniflərin, sosial təbəqələrin, qrupların, şəxslərin münasibətlərinin sosioloji tədqiqi sosial

qanunların cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində təzahür formalarını, sosial mexanizmdə disfunkional elementləri nəinki aşkar etməyə, hətta həmin elementləri aradan qaldırmağa imkan verir.

Sosioloji idrak, sosial gerçəkliyin mahiyyətini dərk etmək prosesi yalnız sosial qanunların üzə çıxarılmasını deyil, həm də obyektiv gerçəkliyin sosial xassə və münasibətlərini ən ümumi və yığcam formada əks etdirən sosial kateqoriyaların müəyyənəşdirilməsini tələb edir.

Sosial kateqoriyalar sosiologiyanın əsas və ən ümumi, obyektiv gerçəkliyi ümumiləşdirilmiş halda, onu təşəkkül, inkişaf və bərqərar olma prosesində götürərək əks etdirən anlayışlardır. Sosial kateqoriyalar sosial gerçəkliyin dərk edilməsi pillələri sosiologiya elminin və sosioloji biliklərin təməl daşları, sosial gerçəklik haqda düşüncə prosesinin əsası kimi çıxış edir. Elmin nəzəri bünövrəsi kateqoriyaların tutumu və işlənməsi dərinliyindən asılıdır. Əgər sosioloji tədqiqatlar kateqorial aparata əsaslanmırsa, onları aparmaq mümkün deyil. Bu aparatın tutumu və məzmunu alimin təfəkkürünün nəzərilik dərəcəsini onun dilinin, yaratdığı mətnin peşəkarlıq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Sosial kateqoriyaların müəyyən spesifikasiyası vardır. *Birincisi*, onlar cəmiyyəti bütövlükdə deyil, onun sosial funksional-struktur istiqamətlənməsinin konkret komponentlərini (tərkib hissələrini) əks etdirir. *İkincisi*, onlar fəlsəfi kateqoriyaların olduğu kimi ən ümumi deyil, spesifik, yalnız sosiologiyada işləyən kateqoriyalardır. *Üçüncüsü*, sosial kateqoriyalar ehtiyatının zənginləşməsi sosiologiyada empirik tədqiqatların daha əsaslı aparılmasına kömək edir, çünki bu, sosial gerçəkliyin yeni hadisələrinin ölçmə imkanlarını artırır, anlayışların əməliyyatlaşdırılmasının həyata daha geniş surətdə keçirilməsinə imkan verir.

Sosial kateqoriyaları sosiologiya elminin səviyyəsinə görə (nəzəri və empirik sosiologiyanın kateqoriyaları), sosial gerçəkliyin əks etdirilməsi həcminə görə (ümumi sosiologiyanın və xüsusi sosioloji nəzəriyyələrin kateqoriyaları) təsnif etmək olar.

Sosial kateqoriyaları şərti olaraq metodoloji və prosedural kateqoriyalarına bölmək olar. Birincilər arasında dörd qrup fərqləndirilir:

- 1) sosial əlaqələri açan kateqoriyalar (sosial fakt, sosial kontakt (təmas), sosial hərəkətlər, sosial münasibətlər, sosial nəzarət, sosial təşkilatlar, sosial təsisatlar, ictimai həyat və s.);
- 2) sosial topluları açan kateqoriyalar (sosial birlik, qlobal cəmiyyət, sinif, sosial qat, millət, sosial qrup, şəxsiyyət və b.);
- 3) sosial prosesləri əks etdirən kateqoriyalar (sosial yerdəyişmələr, sosial fəallıq, təhsil, yarış və b.);
- 4) sosial inkişafı açan kateqoriyalar (sosial dəyişiklik, başqalaşma, deqradasiya, artma, hərəkət və s.).

Prosedural kateqoriyalarına əsasən səhra işləri və informasiyanın işlənməsi zamanı fəaliyyət göstərən kateqoriyalar aiddir: bir çox növü olan tədqiqat texnikası, müxtəlif üsulları olan sosioloji ölçmə, anlayışların empirik təfəsilatı, anketləşdirmə, müsahibə alma, sorğu, məntiqi proqram və s.

Kateqoriyaların hərəsi sosial gerçəkliyin ayrıca bir tərəfini əks etdirir. Buna görə də sosial proses, təsisat, sistem, sosial fəaliyyət haqda düzgün təsvirü ayrı-ayrı kateqoriyalar deyil, onların əlaqəsi, dialektik vəhdəti yaradır.

Obyektiv sosioloji gerçəklik inkişaf etdikcə və sosioloji biliklər dərinləşdikcə ayrı-ayrı kateqoriyaların rolu, yeri dəyişir, onların yeniləri yaranır. Bununla bərabər, artıq təşəkkül tapmış kateqoriyaların inkişafı davam edir. Sosiologiyanın bir elm kimi kateqorial aparatının əsas elementlərinin aydınlaşdırılması onun inkişafı və anlayışlar sisteminin qanunauyğun dəyişməsi məntiqini açmağa imkan verir.

Sosial kateqoriyaların bir-biri ilə müəyyən əlaqəsi vardır və onlar tarixi ilə məntiqinin dialektikası əsasında qurulmuş sistem təşkil edirlər. Hər bir sosial kateqoriya yalnız bütün sosial kateqoriyalar sisteminin elementi kimi dərk edilə bilər. Sosiologiyanın mühüm vəzifəsi sosial kateqoriyaların elə sistemini qurmaqdan ibarətdir ki, bu sistem sosioloji biliyin kateqorial strukturunun formalaşması və inkişafını əks etdirmiş olsun.

2. *Mədəniyyət ictimai həyatın amili kimi*

Mədəniyyət dedikdə təbiət tərəfindən verilməyən, insan fəaliyyətinin məhsulları olan bütün şeylər başa düşülür. Bu məhsullar həm maddi, həm də müəyyən şərtlərə cavab verən ideyalardan ibarət ola bilər. Onu da qeyd etmək ki, insan fəaliyyətinin hər hansı bir məhsulunun mədəniyyətə daxil olması üçün həmin məhsul əvvəlcə obyektivləşməlidir, yəni hər hansı bir maddi formada öz əksini tapmalıdır. Məsələn, şairin şeirləri və ya bəstəkarın musiqisi yaradılarkən heç bir yerdə yazılmamış, müəyyən maddi formada öz əksini tapmamış, onunla bağlanmış, başqalarına ötürülməmiş, başqa adamların idrakı və təcrübəsi üçün əlçatmaz olarsa onlar məhv olar və yoxa çıxar. Poema, mahnı yalnız və yalnız yazılı və şifahi şəkildə başqasına ötürüldükdə, yazıda və ya bədii formada oxucuların, müğənnilərin yaddaşında həkk olunduqda, insanlar tərəfindən dirçəldilmiş, canlandırılmış və yaşanılmış olduqda, onların şüuruna keçdikdə və onların təfəkkür üsulunun, tərzinin bir hissəsinə çevrildikdə, demək olar ki, həmin əsərlər mədəniyyətin adamların davranışı və meyllərini, arzularını müəyyənləşdirən, ictimai həyatı formalaşdırən elementi olurlar.

Beləliklə, mədəniyyət insan fəaliyyətinin bütün maddi və qeyri-maddi məhsullarıdır, obyektivləşdirilmiş və kifayət qədər geniş toplularda qəbul edilmiş və sonrakı nəsillərə ötürülmüş ideyalar, deyərlər, sərəvtlər və qəbul olunmuş davranış tərzləridir.

Mədəniyyət həmişə məkanda və cəmiyyətdə lokallaşdırılmış olur. O, sosial qruplardan kənarda mövcud olmur. Fərdin şəxsi mədəniyyətini qrup mədəniyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Fərdin şəxsi mədəniyyəti onun şəxsi davranış modellərinin, fəaliyyət üsullarının, bu fəaliyyətin məhsullarının, onun çox vaxt başqalarına məlum olmayan ideya və fikirlərinin məcmusudur. Şəxsi mədəniyyət qrup mədəniyyəti çərçivəsində mövcud olur, lakin hər bir cəmiyyət fərdə müəyyən dərəcədə orijinal olmaq və hamı tərəfindən qəbul olunmuş və tanınmış modellərdən bir qədər kənara çıxmaq imkanını verir. Bu orijinallıq yalnız insanın rolu və vəziyyəti ilə müəyyənəşdirilən çərçivədə mümkündür. Bu çərçivədən kənara çıxmaq isə cəmiyyət tərəfindən cəzalandırılır.

Qrup mədəniyyəti onun üzvlərinin fərdi mədəniyyətlərinin cəmi deyil. Bu, qrup tərəfindən qəbul olunmuş, tanınmış və "məcburi" sayılan davranışı (məsələn, ədəb qaydalarını, birgə yaşayış prinsiplərini və s.) müəyyənləşdirərək qrup üzvləri üçün əhəmiyyət kəsb edən davranış tərzləri, dəyərlərin və əsərlərin məcmusudur. Fərdi mədəniyyətə daxil olanların heç də hamısı qrup mədəniyyətinə keçmir, qrupun malı olmur.

Bundan başqa, qrup mədəniyyətini nəsil-dən-nəslə keçən irsdən də fərqləndirmək lazımdır. Qrup mədəniyyəti hal-hazırda faktiki olaraq mövcud olan, öz funksiyalarını yerinə yetirən və qrupun bütün üzvlərinin həyatında tanınmış rol oynayan predmet və nümunələrin məcmusudur. Mədəni irs sistemin yalnız sonrakı nəsillərə ötürülmüş və zaman prosesində dayanıqlıq sınağından çıxmış hissəsində ibarətdir. Məsələn, bugünkü moda mədəni irsə daxil olmur (muzey eksponatları şəklindən başqa), amma bəzi ideyalar, təsəvvürlər, incəsənət, memarlıq və bədii ədəbiyyat əsərləri, elmi nəzəriyyələr, maşınlar, adətən, mədəni irsin əsasını təşkil edir. Hər hansı bir sosial qrupun mədəniyyətini öyrənərkən, yuxarıda göstərilmiş fərqləri nəzərə almaq və onun daxili strukturu və fəaliyyətinin təhlili, digər sosial proseslərin təzahür formalarının tədqiqi üçün müəyyən anlayışlar sistemini hazırlamaq lazımdır, hər şeydən əvvəl, bəzi fərdi və toplu tələbatları ödəməklə, onların kompleksinə aid olan geniş mədəniyyət sahələrini ayırmaq olar. Buraya iqtisadiyyat və onunla bağlı olan bütün fəaliyyət formaları, hüquq, dövlət, adət-ənənə kimi birgə həyatı tənzimləyən təsisatlar, elm və bilik, ideologiya, incəsənət və din daxildir.

Mədəniyyətin təhlilinə bu böyük sahələrin nəzərdən keçirilməsi ilə başlamaq olar. Lakin sonrakı təhlil müşahidə vahidini tapmağı tələb edir. Hər bir mədəniyyətdə və ya onun hər bir sahəsində mədəniyyət sistemlərinin fundamental tərkib hissələri olan müəyyən funksional vahidlər mövcuddur.

Mədəniyyətin bu cür fundamental tərkib hissələri mədəniyyətin elementləri adlanır. Bu, ətraflarında onlarla funksional əlaqədə olan başqa predmet və ya ideyaların cəmləşdiyi, ictimai həyatın bir və ya daha çox sahəsində mühüm rol oynayan hər hansı maddi məişət predmeti və ya ideyalar ola bilər. Məsələn, bəzi ibtidai cəmiyyətlərdə bu cür təşkilədiçi element ox-yaydan, bumeranqdan, tox və ya başqa bir şeydən ibarət ola bilərdi. Bu elementin meydana çıxması mühüm amillərin fəaliyyət göstərməyə başlaması demək idi (bumeranqın köməyi ilə ov, ox və yay vasitəsilə aparılan ovdan fərqli keçirdi).

Mədəniyyətin elementi, məsələn, ətrafında eyni zamanda çoxsaylı və mürəkkəb predmetlərin, əmək üsullarının, davranış nümunələrinin, ideyaların və s. birləşdiyi buxar maşını ola bilər. Bu cür elementlərdən, məsələn, öz ətraflarında bütöv elmi, fəlsəfi sistemlər yaradan təkamül ideyası, nisbilik ideyası da ola bilər. Mədəniyyətin hər bir konkret sahəsində bir sıra əl əsas elementlər tapmaq olar ki, onlar tələbatları oydaraq və ödəyərək, adamların fəaliyyətinə təsir göstərən, daha mürəkkəb mədəniyyət sistemlərinin yaradılmasına yönəlmiş səyləri təşkil edən və birləşdirən olsun.

Predmetlərin, təsisatların, təsəvvürlərin, ideyaların, davranış etalonlarının daha geniş sistemi mədəni kompleks adlanan hər hansı bir element ətrafında funksional surətdə birləşir. Məsələn, əgər biz avtomobili mədəniyyətin xüsusi elementi hesab ediriksə, onda bütün predmetlər, təsisatlar, müəssisələr, əməllər, davranış etalonları geniş mədəni kompleks əmələ gətirərək avtomobillərin istehsalı, satışı, istifadəsi və təmiri ilə bağlı olacaqdır. Mədəni komplekslər cəmiyyətin səciiyyəvi simasını yaradır, onların meydana çıxması və ya olmamağı cəmiyyətin inkişaf mərhələsini müəyyən edir.

Bir sıra mədəni komplekslər daha geniş mədəniyyət konfigurasiyası adlanan tamlığa daxil ola bilər. Məsələn, "maşın sivilizasiyası" bir-birilə sıx funksional (yəni birinin təsir göstərməsi üçün başqalarının mövcudluğunun zəruri olması) və struktur (yəni birinin quruluşunun digərlərinin quruluşu ilə müəyyənləşdirilməsi) asılılıqları ilə bağlı olan bir çox mədəni sistemlər konfigurasiyasıdır. Müəyyən maşınların inkişafı yeni əmək metodlarının meydana çıxmasını, onlar isə, öz növbəsində başqa qanunvericilik və yeni tipli avadanlıq, yeni növ elmi tədqiqatlar tələb edir. Buradan təkcə dar peşə məsələlərinə deyil, həm də insan həyatının məqsəd və mənasına yeni baxışlar sistemi yaranır və yeni təfəkkür üslubu meydana çıxır. Xeyli sadələşdirilmiş halda mədəniyyət konfigurasiyalarının yaranması və inkişafını bu cür təsəvvür etmək olar.

Mədəniyyətin yuxarıda verilmiş tərifini və onun daxili strukturunun sxemi bizə onun fərdlərin və qrupların ictimai həyatına təsirini təhlil etməyə imkan verir. Bu təsir müxtəlif yollarla həyata keçirilir:

- ayrıca fərdin ictimailəşməsi və formalaşması vasitəsi ilə;
- dəyərlərin yaradılması və daxil edilməsi yolu ilə;
- hərəkətlər, davranış və əməllər etalonları vasitəsi ilə;
- təsisatların və sosial sistemlərin modellərinin yaradılması yolu ilə.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsuludur. O, nə isə insan cəmiyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan bir şey, "özü-özündə varlıq", hansısa "obyektiv ruh" deyil, obyektivləşdirilmiş fəaliyyət məhsullarından yaranır. Beləliklə, bütün cəmiyyətin təcrübəsi və ya heç olmasa müəyyən qruplar üçün əlçatan olan, artıq özlərinin hər hansı bir qrupun etirafı və sanksiyasına əsaslanan yaradıcılarından asılı olmayaraq mövcud olan məhsullarından əmələ gəlir.

Hər hansı bir ailədə dünyaya gəlmiş insan doğulduğu ilk dəqiqədən mövcud şəraitin, əşyaların, görüşlərin, inamların, uşaqları tərbiyə metodlarının və s. təsirinə məruz qalır. Onun üçün mədəniyyət artıq hazır olan bir aləm, onu formalaşdırıran, onun uzun illər ərzində bir çox şeyləri öyrənərək daxil olacağı bir dünyadır. Onun orqanizmi, onun arzuları, təbii meyilləri o dəqiqə onun doğulduğu qrupun mədəniyyətinin formalaşmış etalonları və qaydaları mənəşsinə düşmüş olur. Mədəniyyət onu qəbul edən və onun etalonlarına, qaydalarına, dəyərlərinə və modellərinə uyğunlaşan adamlar vasitəsilə təsir göstərir,

"İnsan doğularkən deyil, tərbiyə prosesində şəxsiyyət olur" məşhur kəlamında məsələnin əsas məğzi qısaca ifadə olunmuşdur. Dünyaya gələn körpə uşaq hələlik sırf bioloji orqanizmdir, onun bir sıra potensial keyfiyyətləri vardır ki, onları tərbiyə prosesi inkişaf etdirir, formalaşdırır və beləliklə balaca südəmər insan işləmək və yaratmağa qadir olan şüurlu məxluqa çevrilir. Tərbiyə irsi bioloji xüsusiyyətləri formalaşdırır və modelləşdirir, lakin onları aradan qaldırmır. Lakin, yalnız fizioloji proseslərə təsir göstərərək uşağa nə danışmağı, nə oxumağı, nə işləməyi, nə də onun həyatında meydana çıxacaq problemləri həll etməyi öyrətmək olmaz. Bu yalnız böyüklər vasitəsilə uşağa təsir etmək, ona təlim vermək və onu dəyərlər və davranış etalonları sisteminə "daxil" etmək yolu ilə mümkündür.

Uşağın şəxsiyyətinin onun təlim almasına və mədəniyyətə qovuşmasına əsaslanan, ona cəmiyyətlə olan münasibətlərini tənzim etməyə və onun hüduqlarında şüurlu surətdə fəaliyyət göstərməyə imkan verən formalaşması və ictimai həyata uyğunlaşması prosesini biz ictimailəşmə prosesi adlandırırıq.

Bu yolla mədəniyyət cəmiyyətin yeni üzvlərini formalaşdırır, onlara özlərini necə aparmaq, qarşıya həyati məqsədlər qoyub onlara çatmaq üçün nə etmək lazım olduğunu öyrədir.

Mədəniyyətin ictimai həyata təsir mexanizmində xüsusi əhəmiyyət daşıyan odur ki, mədəniyyət dəyərlər sistemini və onları müəyyənləşdirən meyarları təyin edir. Söhbət nədən gedir? İnsanın əməlləri hər şeydən əvvəl onun bioloji və onların əsasında əmələ gəlmiş digər tələbatları ilə müəyyən edilir. Tələbatlar dedikdə, biz insanın anadangəlmə və ya nəyinsə olmamağı, çatışmamağı duyğusu ilə sonradan yaradılan və fəaliyyətə sövq edən hər bir tələbni nəzərdə tuturuq. Fərd və qrupların tələbatları əsasında onların maraqları əmələ gəlir, yəni ayrı-ayrı tələbatlara böyük əhəmiyyət verilir. Bəzən deyirlər ki, kimsə müəyyən bir işlə "maraqlanır", yəni o, istərdi ki, işlər onun arzularına müvafiq surətdə getsin.

Maraqlar müxtəlif cür ola bilər: iqtisadi, siyasi, estetik, dini və s. Lakin həm əsas tələbatlar, həm də maraqlar müxtəlif üsullarla ödənilə bilər. Fərd və qruplar daim öz tələbatlarının ödənilməsi üsulları arasında seçki aparmalı olurlar. Bununla bərabər fərd və qruplar çox vaxt özlərinin bütün tələbat və maraqlarını ödəyə bilmirlər və onlardan birinə üstünlük verərək onlar arasında seçki aparmalı olurlar. Bu cür seçki aparılan hallarda dəyərlər şkalasını müəyyənləşdirən dəyər və meyarlar öz təsirini göstərir.

"Dəyər" anlayışı etikada, iqtisadiyyatda, sosiologiyada və digər elmlərdə müxtəlif mənələrdə çıxış edir. Bu anlayış adi həyatda da işlənilir. Fərd və qrupların ona öz həyatlarında mühüm rol ayırdıqları və ona yiyələnmək arzusu zərurət kimi duyduqları hər bir maddi və ya mənəvi predmeti, ideya və ya təsisatı, həqiqi və ya xəyali, uydurulmuş predmeti biz dəyər adlandıracağıq. Fərdə daxili tarazlığı təmin edən və onda vəzifə, borc duyğusunu doğuran, habelə qrup daxili həmrəyliyi saxlamaq üçün zəruri olan və s. predmetlər dəyər kimi çıxış edə bilərlər.

Bəzi qruplarda ən yüksək dəyər dini kult, sitayiş predmetləri, başqaları üçün isə dəyərlər siyasi məqsədlərdən ibarət ola bilər. Bəzi fərdlər üçün ən yüksək dəyər puldan, başqaları üçün mənəvi təmizlikdən, üçüncüləri üçün elmi biliklərdən, digərləri üçün incəsənət əsərlərindən, başqa birisi üçün sağlamlıqdan, namusdan və s. ibarət ola bilər.

Dəyərlər insanların davranışının çox mühüm amildir. Onlara can atmaq başqa fərdlərlə münasibətlərə prinsipial surətdə təsir göstərir. Hər bir fərdin az və ya çox dərəcədə qiymətləndirdiyi müəyyən dəyərlər iyerarxiyası vardır. Elə qəbul olunmuş dəyərlər vardır ki, onlara can atırlar, amma elə dəyərlər də vardır ki, onlara həqiqətən can atırlar, lakin bu etiraf edilmir. Bizi burada maraqlandıran yalnız dəyərlərin ictimai həyata təsiri mexanizmidir. Onlar insan meylləri və əməllərinin tənzimləyicisidir, onlar başqalarının əməllərini, hərəkətlərini qiymətləndirməyə imkan verir, qrup üzvlərinin ictimai yararlığını qiymətləndirmək üçün əsas olur və ən başlıcası sosial iyerarxiya prinsiplərini müəyyən edir və birgə həyat fəaliyyətinin əsasları dairəsini göstərir.

Dəyərlər necə yaranır? Onlar uzun müddət davam edən proseslərdə nə zaman isə formalaşmış kollektivin məhsuludur, hər bir fərd və kollektivin mədəniyyətinin əsas tərkib hissəsidir. Hər bir sosial toplunun mədəniyyətində müəyyən dəyər sistemləri və onların müəyyən iyerarxiyası qəbul olunmuşdur. İbtidai cəmiyyətlərdə bu iyerarxiya onların üzvlərinə daha artıq ciddiliklə qəbul etdirilir, daha inkişaf etmiş cəmiyyətlər, dəyər fərqlərinə daha dözümlü olurlar. Lakin hələ lap yaxın zamanlarda kəskin dini və ya siyasi dözümsüzlük halları meydana çıxır və fərdlər tərəfindən müəyyən dəyərlərin qəbul edilməməyi bütün qrup üçün təhlükə yaradan hal sayılır və bəzən hətta ölümlə cəzalandırılırdı.

Elə dəyərlər vardır ki, onlara ehtiram göstərilməsini qrup özünün mövcudluğu üçün vacib sayır və onlar bütün üzvlərə məcburən qəbul etdirilir; elə dəyərlər də var ki, onlar daha az əhəmiyyətli sayılır. Fərdin tanıdığı, qəbul etdiyi xüsusi dəyərlər iyerarxiyası qrupun qəbul etdiyi iyerarxiya hüduqlarında yerləşməli, dəyərlər sistemini dəyişdirməyə cəhd etmək hüququ isə qrupda xüsusi mövqe tutan olduqca az sayda fərdlərə məxsus olmalıdır.

Beləliklə, dəyərlər sistemi mədəniyyət hüduqları daxilində inkişaf edərək ictimai həyatın gedişinə ciddi təsir göstərir.

Dəyərlər sistemi tələbat və maraqların ödənilməsi vasitələrinin seçilməsini, meyllərin hansının üstünlük təşkil edəcəyini müəyyənləşdirir. Müəyyən hallarda fərdin özünü necə aparacağını, başqaları ilə münasibətə girişməmək üçün ayrı-ayrı problemləri və onun mənafeyinə toxunulan zaman münaqişələri necə həll edəcəyini hərəkətlər etalonları və ya daha geniş götürsək, müəyyən mədəniyyət çərçivəsi daxilində təsbit edilmiş əməllər etalonları müəyyən edir. Məsələn, salamlaşmaq kimi adi davranış salamlaşanların qrup mənsubiyyətindən, ictimai mövqeyindən, onların yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyəti və ya strukturundan asılı olaraq ən müxtəlif formalar qəbul edə bilər.

Sadə dillə desək, davranış etalonları müəyyən hallara uyğunlaşdırılmış müəyyən sxemlərdir. İctimai həyatı insanların rastlaşdıqları, bir-birinə təsir göstərdikləri, bir-birinə nə isə verdikləri, bir-birindən nə isə tələb etdikləri, başqalarının əməllərinə hansı isə təsir göstərməyə çalışdıqları, onlardan nəyi isə almaq istədikləri və s. halların sonsuz sırası kimi nəzərdən keçirmək olar. Adamlarla hər bir görüş insan üçün yeni bir hadisədir. Belə hallarda nə isə bir iş görməmişdən əvvəl həmin vəziyyətlərin nə olduğunu — iclası, dostcasına söhbəti və ya nəyinsə tələb

edildiyi halmı olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi müvafiq hərəkətlər və ya əməllər etalonlarının istifadə olunması üçün zəruridir.

Etalon — müəyyən halda, "normal" sayılan davranış üsuludur və ya daha dəqiq desək, müəyyən halda yol verilən və normal sayılan davranışlar diapazonudur. Müəyyən mədəniyyətdə formalaşmış davranış etalonları qarşılıqlı anlaşma imkanı yaradaraq başqalarının davranışını aydınlaşdırır və onlara səmərəli təsir göstərməyə imkan verir. Onlar fərdlərin əməllərini, hərəkətlərini və topluların davranışını unifikasiya edən amildir. Bəzi etalonlar, məsələn, saray mərasimi, iqtidara müraciət üsullarını tənzimləyən qaydalar (məsələn, ərizələrin verilməsi), əsgəri nizamnamələr, küçə hərəkəti qaydaları və s. göstərişlər, təlimatlar vasitəsilə müəyyənləşdirilir və formalaşdırılır.

Etalonları bilmək adamların davranışını qabaqcadan görməyə imkan verir və yaxın tanıdığımız adamlardan lazımi reaksiyaların gözlənilməsinin əsasını təşkil edir. Formalaşmış etalonlar ictimai həyatın müntəzəmliyinə, "qaydada" olmasına şəhadət edir və qarşılıqlı uyğunlaşmanı mümkün edir, çünki müəyyən şəxslərin müəyyən hallarda mümkün davranış diapazonu bəlli olur.

Nəhayət, mədəniyyət, davranış, təsisatlar, əşyalar, incəsənət əsərləri və s. modellərini müəyyən edərək ictimai həyatın gedişinə təsir göstərir. Etalon müəyyən mədəniyyətdə formalaşmış və qəbul olunmuş hadisələr gedişinin müntəzəmliyini ifadə edir, davranışın "şifrini açmağa", onu başa düşməyə imkan verən müəyyən sxem kimi çıxış edir. Model isə müsbət qiymətləndirilən, həqiqi vəziyyətin qiyməti kimi çıxış edən xəyali arzu olunan hadisə haqqında simvolik rəmzi təsvir və ya müəyyən obrazdır. Model irsən alınan, mənimsənilən və təkrar edilən dəyərlərlə bağlı arzu olunan sxemdir.

Qəbul edilmiş, tanınmış model incəsənət və memarlıqda üsluba çevrilir, təsisatların təşkilinə təsir göstərir, tutuşdurma və qiymətləndirmələrdə müqayisə prinsipi olur. Bu mənada modellər həm də etalon adlandırılır.

İctimailəşdirilmə, dəyərlərin, etalon və modellərin müəyyənləşdirilməsi mədəniyyətin, ictimai həyatın gedişinə təsir etməyin ən mühüm (lakin yeganə və qəti yox) üsuludur. Bu, təbii qüvvə və amillər, iqtisadi əsas üzərindəki üstqurumdur və o, insanlara və qruplara simvollar, dəyərlər verir, fikrin, təfəkkürün məzmununu müəyyən edir, arzuları, söyləri idarə edir, əsas — bioloji və maddi tələbatların ödənilməsindən sonra meydana çıxan tələbatlara cavab verir.

ŞƏXSİYYƏTİN SOSİOLOJİ KONSEPSİYASI

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ictimai həyat insanlar və insan topluları arasında baş verən hadisə və proseslər kompleksidir. Bu hadisə və prosesləri, həmçinin onların əsasını təşkil edən sosial əlaqə və asılılıqları üzə çıxarmaq və təsvir etmək üçün insanın mahiyyətini, bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir göstərən adamların xüsusiyyətlərini öyrənmək, şəxsiyyətin sosioloji mahiyyətini və onun strukturunu müəyyən etmək lazımdır.

3.1. İnsanın mahiyyəti anlayışı

"İnsan nə deməkdir?" — bu, sadə sualla texnologiya, fəlsəfə, antropologiya, psixologiya, sosiologiya və s. kimi elmlər cavab verməyə çalışırlar. Müxtəlif dirlərdə mövcud olan teoloji görüşlər insanın mahiyyətini, onun xüsusiyyətlərini, həyatının məqsəd və mənasını insanı yaratmış ilahi qüvvələrlə, onların insanın işlərinin gedişini müəyyən edən və onlara məna verən iradəsi ilə əlaqələndirirlər. İnsan bütün məxluqlar arasında ölməz ruha malik yeganə varlıqdır, bu da onun dünyada görkəmli yer tutmasını təmin edir və eyni zamanda onun ruhunu xilas etməkdən və onu yaradana xidmət etməyə yönəlməkdən ibarət olan məqsədini müəyyən edir.

İnsanın mahiyyəti və taleyi haqqında çoxsaylı fəlsəfi baxışlar mövcuddur. Onların əsasını başqa məxluqlardan fərqli olaraq insanı ilahi qüvvə ilə daha çox əlaqəsi olan və buna görə də təbiətin mahiyyətini dərk etmək qabiliyyətinə malik şüurlu məxluq sayan yunan filosoflarının konsepsiyaları qoymuşdur. Protaqor insanın başqa canlılar arasındakı yerinin müstəsnalığını özünün hikmətli ifadəsində xüsusi bir tərzdə qeyd etmişdir: "İnsan bütün şeylərin ölçüsüdür". Digər fəlsəfi nəzəriyyələr teoloji fikir formasında, insanın şüurlu olması doktrinasına müxtəlif izahlar verən erkən yunan humanizmi formasında və XIX əsrdən sonra naturalizm və təkamülçülük formasında çıxış etmişdir.

Əsas etibarilə təkamülçülüğün və darvinizmin təsiri altında inkişaf edən təbiət elmlərində insan özünəməxsus zooloji bir növ kimi nəzərdən keçirilir və belə hesab edilir ki, onun həm bütün anatomik xüsusiyyətləri, həm də fiziki, kimyəvi və ya psixiki xüsusiyyətləri artıq heyvanlarda olan komplekslərin təkamül yolu ilə inkişaf nəticəsində yaranmışdır. Lakin insan bundan başqa daha hansısa elə bir xüsusiyyətə malikdir ki, bu məsələnin başqa səpkidə qoyulmasını tələb edir. İnsan ictimai varlıqdır və onun psixiki inkişafı əsasən ictimai amillərin üstünlüyünün təsiri altında baş verir. Buna görə də insan haqqında təbiət elmlərində irəli sürülən nəzəriyyələr ictimai həyatın tam təsviri və izahı üçün qənaətbəxş sayıla bilməz. Bu nəzəriyyələr insanın cəmiyyətin həyatında iştirakının sosioloji təhlili ilə tamamlanmalıdırlar.

Elmi ədəbiyyatda bir çox hallarda insanın mahiyyəti insan orqanizmində fəaliyyət göstərən, bioloji tələbatların ödənilməsini, ətraf mühitə fəal surətdə uyğunlaşmanı və həyatın qorunub saxlanılmasını şərtləndirən hərəkət qüvvələrinin və əsas qabiliyyətlərin kompleksi kimi müəyyən edilir. Bu kompleks əsasən sabit və dəyişməzdir, hərçənd müxtəlif mühitələrə uyğunlaşma prosesində müəyyən modifikasiyalara uğraya bilər. İnsanın mahiyyətinin bu cür müəyyənləşdirilməsini naturalistik nöqteyi-nəzər, yəni insanın əsas xüsusiyyətləri kompleksinin bioloji cəhətdən şərtləndirilməsi və bioloji irsiyyət yolu ilə ötürülməsi nəzəriyyəsi irəli sürür.

İnsanın bu cür dəyişməz mahiyyəti konsepsiyası mühüm nəzəri və əməli siyasi nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Hər şeydən əvvəl bu konsepsiyadan çıxarılan əməli nəticələr üzərində dayanaq.

C.Dyüi onları aşağıdakı suallarla əhatə etmişdir:

"1. Müasir siyasi və iqtisadi təsisatlar insanın mahiyyətindən irəli gələrək zəruri surətdə yaradılmış şeylərdirmi? Və yaxud, daha ümumi şəkildə desək, insan mahiyyətinin əsl konstitusiyasından çıxış edərək müəyyən ictimai təsisatların uğur qazanmaq şansına malik olduğunu, başqalarının isə qəbul edilməyə məhkum olduğunu demək olarmı? Mühəribə insanın mahiyyəti faktı olduğu üçün labüddürmü? Şəxsi mənafeyə can atmaq insan mahiyyətində o qədərmi dərin kök salmışdır ki, dövləti rəqabət və ya şəxsi gəlirdən başqa digər əsaslar üzərində qurmağa yönəlmiş bütün cəhdlər uqursuzluğa uğramalıdır?

2. İnsan mahiyyətini şüurlu səylər vasitəsilə dəyişdirmək mümkündürmü və yaxud, başqa sözlə desək, nə daha mühümdür — təbiət, yoxsa mühit? İnsan davranışının müəyyən edilməsində ən mühüm olan nədir — irsiyyət, yoxsa mühit?

3. İnsan mahiyyətinin fərdlər və qruplar arasında dəyişikliklər diapazonu nə dərəcədə geniş və qəti müəyyən olunmuşdur? Müxtəlif irqi və ictimai qruplar dəyişdirilə bilməyən səbəblərlə müəyyən edilirmi? Bunu fərdlərə də aid etmək olarmı?"¹

Bu sualların cavabları siyasi, ictimai və təsərrüfat fəaliyyətini müəyyən etməlidir. Əgər həqiqətən insanın müəyyən xüsusiyyətləri dəyişməzdirsə və bu xüsusiyyətlər birgə həyat üçün mühümdürsə, onda tərbiyəvi təsir və ictimai islahatlar cəhdi ya uqursuzluğa məhkum olmalıdır, ya da yalnız çox məhdud nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Bu mövzuya həsr edilmiş, insanın mahiyyəti nəzəriyyəsini nüfuzdan salan çoxsaylı ədəbiyyat və hər şeydən əvvəl, ictimai və siyasi praktika, bu durğun nəzəriyyəyə qarşı dəlillərlə çıxış edir.

Diskussiyalar əsas etibarilə instinktlər konsepsiyası və insan əməllərinin, onun təbiətinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edən dəyişməz instinktlərlə müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyü dərəcəsi haqqında məsələ ətrafında gedirdi. Bu diskussiyalar xeyli dərəcədə "instinkt" istilahının çoxmənalı və məsələnin empirik üsulla birmənalı həllinin çətin olması ilə mürəkkəbləşdirilirdi. Problem özünün ən ümumi ifadəsini irsiyyətin, yoxsa mühitin təsirinin daha mühüm olduğu haqqında mübahisədə tapdı.

Bir çox filosoflar bəzən bütün ictimai həyatı instinktlərin fəaliyyəti ilə izah edərək insanın davranışının instinktiv nəzəriyyələrini irəli sürmüşlər. Digər tərəfdən, marksizm və bir çox digər sosioloji cərəyanlar hər cür irsiyyət nəzəriyyələrini onların instinktlər nəzəriyyəsi və ya insanın dəyişməz təbiəti nəzəriyyəsi şəklində çıxış etməsindən asılı olmayaraq kəskin tənqid etmişlər.

Bəzi amerikalı sosioloqlar və, ilk növbədə, R.E.Park belə bir fikri irəli sürürdü ki, insan dünyaya gəlməklə insan olmur, yeni doğulmuş körpənin orqanizmi və onun anadangəlmə xüsusiyyətləri fərdin davranışını müəyyənləşdirmir. Yalnız insan toplusunda olmaq və ictimailəşmə prosesi insani xüsusiyyətləri formalaşdırır. Bu fikri əsaslandırmaq üçün həmin alimlər tamamilə təcrid olunmuş halda, məsələn, heyvanlar arasında böyümüş uşaqları misal olaraq göstərir və bununla bu cür uşaqlarda insani keyfiyyətlərin olmadığını, yəni onların insan təbiətinin irsi, anadangəlmə mexanizmlərinə aid edilən xüsusiyyətlərə malik olmadıqlarını sübut edirlər.²

İnsanın bu sosial mahiyyətinin axtarıları tamamilə müxtəlif yollarla getmişdir. Kiçik qrupların və onlardakı tərbiyə proseslərinin tədqiqi belə bir nəticəyə gətirib çıxarmışdır ki, insan xüsusiyyətləri və davranışı oxşarlığının mənbəyini anadangəlmə psixofizioloji strukturda deyil, insana olduqca böyük formalaşdırıcı təsir göstərən qrupların strukturunda axtarmaq lazımdır: ailədə, yaşlılar qrupunda, qonşular qrupunda və s. Amerika sosioloqu Kuli yazırdı: "İnsan təbiəti bu cür sadə, səmimi, bütün cəmiyyətlərdə bir-birinə oxşayan, ailə əlaqələri, əyləncələr və ya qonşuluq yaradan qruplarda inkişaf edir və öz ifadəsini tapır. Təcrübə göstərir ki, fikirlərin oxşarlığı əsasını bu qrupların prinsipial oxşarlığında tapmaq və insan intellektində duymaq olar. İnsan təbiəti elə məhz onlarda yaranır. İnsan doğularkən hələ insan mahiyyətinə malik olmur: o, həmin mahiyyətə yalnız birgə yaşayış vasitəsilə yiyələnir, təcrid edilmə halında isə həmin mahiyyət yox olmağa məhkumdur".³

Bu düşüncələr sosioloji axtarıları ictimai həyatın insan şəxsiyyəti amilinin eksperimental və digər empirik tədqiqi yoluna yönəlirdi.

3.2. Şəxsiyyət və onun tərkib elementləri

Bir tərəfdən biologiya sahəsində insan davranışının fizioloji mexanizmlərinin öyrənilməsindəki irəliləyiş, digər tərəfdən isə fərdlərin əməllərinin və qrup davranışının ictimai və mədəni mexanizmlərinin eksperimental və sosioloji-etnoloji tədqiqatları şəxsiyyət probleminin nə qədər mürəkkəb olduğunu tam qiymətləndirməyə imkan verir.

İctimai həyatın bioloji əsasları haqqında danışırkən orqanizmin anatomik və fizioloji xüsusiyyətlərinin məcmusunun insan davranışının əsas "hüduqlarından" birini təşkil etdiyini xatırladırlar. Şəxsiyyətin bu bioloji elementləri (bəzi müəlliflər, məsələn, Rose A.M. Sosiologi. New York, 1956), "bioloji şəxsiyyət" istilahını təklif edirlər) anadangəlmə reflekslərdən, anatomik xüsusiyyətlərdən, orqanizmdə baş verən fizioloji proseslərdən, hər şeydən əvvəl, daxili sekresiya fəaliyyətindən təşkil olunur.

Şəxsiyyət problemlərilə məşğul olan bir çox sosioloqlar belə hesab edirlər ki, bu biogenetik elementlər sosioloqu maraqlandırmamalıdır, çünki onlar bütün cəmiyyət və mədəniyyətlərdə davranışın sabit və yekcins əsası olaraq qalır və buna görə də davranışdakı fərqlərə təsir göstərmirlər. Məsələn, Florian Znanetski ictimai şəxsiyyətin sosioloji nəzəriyyəsini yaradarkən yazırdı: "Aydındır ki, normal və sağlam orqanizm insanın mədəni həyatının şətidir... Lakin orqanizm mədəni həyatın mahiyyətini heç bir şeylə müəyyənləşdirməyərək

¹ Dewey Jhon. Human Nature. Epcyclopaedia of the Sosial Science. N-Y., 1987, p. 156.

² Park R.E. and Burgess E.W. The City. Chicago, 1985, p.79.

³ Cooley C.H. Social Organization. New York, 1989, p.28-30.

onu yalnız mümkün edir. Bioloji cəhətlərdən oxşar orqanizmləri olan adamlar böyüdükləri sivilizasiyalardan, bu sivilizasiyalara daxil olunduqları üsullardan və ifa etdikləri ictimai rollardan asılı olaraq mədəni şəxsiyyətlər kimi bir-birilərdən ən yüksək dərəcədə fərqlənə bilərlər".¹

Bir çox müasir filosoflar bu fikrə şərikdirlər. Lakin ümumi fərdlərin davranışı və sosial topluların davranış nəzəriyyəsi baxımından şəxsiyyətin bioloji və xüsusən biopsixiki hərəkət elementləri və onların psixoloji mexanizmlərinin əhəmiyyəti vardır və sosioloq bunu nəzərə almalıdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, fərdin hər bir davranışının əsasında az-çox fundamental bioloji tələbatlar, onların ödənilməsi üçün müəyyən fəaliyyət doğuran bəzi meyllər və məqsədlər yerləşir. Bu tələbatlar, meyllər psixogen impulslarla bağlı ola bilər və buna görə də bəzi müəlliflər biopsixiki impulslardan söhbət aparır. Şəxsiyyətin bioloji əsasları və amilləri sinir sistemini, maddələr mübadiləsi proseslərini, meylləri, cinslərin fərqlərini, anatomik xüsusiyyətləri, orqanizmin yetkinləşməsi və inkişafı proseslərini əhatə edir. Bu amillərin fərdin davranışını nə dərəcədə müəyyənləşdirdiyi məsələsi mübahisəli olaraq qalır, hərçənd onların əhəmiyyətliyi şübhə doğurmur və sosioloq onlardan yan keçə bilməz.

Oxucuya daha ətraflı tanışlıq üçün psixologiya üzrə sorğu kitablarına müraciət etməyi məsləhət görməklə bərabər şəxsiyyətin psixogen elementləri haqqında da bir neçə söz demək lazımdır. Bu elementlərə yaddaş, hisslər, xasiyyət, iradə, təxəyyül, müşahidə edə bilmək qabiliyyəti və intellekt aiddir. Sözü psixoloji mənasında şəxsiyyət temperamentin, istedadların, meyllərin və xarakterin birliyidir.

Bioloji və sosioloji nəzəriyyələr kimi şəxsiyyətin psixoloji nəzəriyyəsi də diferensiasiyalıdır. Ardıcıl şəxsiyyət nəzəriyyəsi yaratmaq cəhdləri psixoanaliz konsepsiyası baxımından göstərilmişdir. Hazırda geniş yayılmış bu nəzəriyyədə fərz edilir ki, insanın şəxsiyyəti uç ilkin sahə, qüvvələr və ya sistemlərdən ibarətdir. Bu, Freyding *id (o)* adlandırdığı şəxsiyyətin hərəkət qüvvələrini təşkil edən və dərk edilməyən instinktiv meyllər, arzular kompleksidir. Digər elementi *ego* (mən) təşkil edir. Bu, şəxsiyyətin qavrayış, duyğu, yaddaş, təfəkkür kimi psixi funksiyalarını əhatə edən mütəşəkkil tərkib hissəsidir. Bu, şəxsiyyətin *id*-nin kortəbii qüvvələrinə nəzarət edən və onları xarici aləmin tələblərinə müvafiq surətdə ödəyən mərkəzi hissəsidir.

Nəhayət, şəxsiyyətin üçüncü, əxlaqi xüsusiyyət və davranış normaları kompleksindən və vicdandan təşkil olunan sahəsi — *superego* (fövqəlmən) adlanır. Həmin əxlaqi xüsusiyyət və davranış normaları sayəsində "*superego*" "*ego*" üçün əxlaqi prinsipləri müəyyənləşdirir, vicdan isə şəxsiyyətin davranışının həmin etalonlara müvafiq olub-olmamağına nəzarət edir. İnkişaf etmiş psixoanalitik nəzəriyyə vahid nəzəri sistemdə *id*-də təsir göstərən qüvvələr kimi biogen elementlərlə *superego* - da fəaliyyət göstərən sosiogen elementləri ahəngdar harmonik surətdə birləşdirməyə çalışırdı.

Digər şəxsiyyət nəzəriyyəsi — Pavlovun iki siqnal sistemi haqqındakı təliminə və tarixi materializm nəzəriyyəsinə əsaslanan marksist psixologiyası nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyədə insanın materialist və tarixi konsepsiyasına əsaslanaraq biogen, psixogen və sosiogen elementlərin sintezi yaradılmasına cəhd edilir.

Bu geniş miqyaslı nəzəriyyələrdən başqa psixologiya üzrə demək olar ki, hər bir soruq kitabında şəxsiyyətin tərkib elementləri haqqında məlumatlara rast gəlmək olar. Sosioloq üçün onlarla da tanış olmaq zəruridir, xüsusən fərd və qrupların davranış nəzəriyyəsi ilə məşğul olan sosioloq üçün.

Şəxsiyyət nəzəriyyəsi sosial topluların və mədəniyyətlərin biopsixiki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq davranış fərqlərinin aşkar edilməsi zamanı yaranmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, fərd və qrupların davranış həmcinsliyinin izahı üçün bioloji və psixi amillərin eyniliyi kifayət deyil.

Digər tərəfdən, ümumi sosioloji şəxsiyyət nəzəriyyəsinin zəruriliyi ictimai makrostrukturda baş verən prosesləri müəyyənləşdirən sabit kəmiyyəti və ya başqa sözlə, sabit qarşılıqlı əlaqəni tapmaq tələbatının dərk edilməsindən irəli gəlir. Fərd və qrupların qarşılıqlı təsir proseslərini izah edərkən həmişə fərdin xüsusiyyətlərinin mütəşəkkil toplusu aşkar edilir. Bu da həmin qrup tərəfindən gələn qıcıqlandırıcıları və təsirləri "sındırır" və eyni tərzdə fərdin reaksiyalarını müəyyən edir. Həmin toplunun necə yarandığını və cəmiyyətlə, onun mədəniyyəti ilə necə bağlı olduğunu izah etmək üçün biopsixoloji nəzəriyyələr qənaətbəxş olmadığı üçün sosioloqlar bu toplunu özlərinə xas olan tərzdə təhlil, təsvir və izah etməyə çalışırdılar.

Rus sosioloqu İ.Kon belə hesab edir: "Şəxsiyyət anlayışı çoxmənalıdır. Bir tərəfdən o, fəaliyyət subyekti kimi konkret fərdi, onun fərdi xüsusiyyətləri (təkcə) ilə sosial rollarının (ümumi) vəhdəti ilə birlikdə göstərir. Digər tərəfdən, şəxsiyyət fərdin sosial xüsusiyyəti kimi, onda cəmlənmiş sosial əhəmiyyət daşıyan, müəyyən şəxsin başqa adamlarla vasitəsiz və vasitəli qarşılıqlı təsir prosesində yaranmış və öz növbəsində, onu əmək idrak və ünsiyyət subyekti edən xüsusiyyətlərin toplusu kimi başa düşülür".²

Şəxsiyyətin sabit xüsusiyyətləri kompleksi bir sıra sosiogen elementləri əhatə edir. Məlum olduğu kimi, mədəniyyətin ictimai həyata təsirinə gedəndə sosiallaşma prosesi, yəni uşağın bioloji orqanizminin ictimai və mədəni həyatın fəal iştirakçısına çevrilməsi baş verir. Bu prosədə tərbiyəedici qruplar (ailə, məktəb, yaşlılar qrupu) insana bir sıra dəyərlər və dəyərlər sistemi verir. Onların arasında şəxsiyyətin mədəni ideali da vardır.

¹ Znaniecki F. Social groups in the modern world. in: Freedom and control in modern society. Princeton., 1984., p. 103-104.

² Кон И. Социология личности. М., Политиздат, 1967, стр. 7.

Şəxsiyyətin digər sosiogen tərkib hissəsi müxtəlif sosial qruplarda yerinə yetirdiyi rollardır. Bundan başqa, burada subyektiv "mən"i, yəni şəxsin özü haqqında başqaları ilə qarşılıqlı təsirdən yaranmış təsəvvürü və ya əks olunmuş "mən"i, yəni başqa adamların bizim haqqımızdakı təsəvvürlər əsasında bizdə özümüz barədə yaranmış təsəvvürlər kompleksini ayırmaq olar.

Bu elementlərin birləşmiş kompleksi fərdin ictimai şəxsiyyətini təşkil edir. İndi isə onu daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Hər bir mədəniyyətdə insan idealının necə olmasının labüdlüyü haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradılmışdır. Qədim Yunanıstanda bu, fiziki, zehni və əxlaqi xüsusiyyətlərinin harmonik inkişaf etdiyi hərtərəfli inkişaf etmiş insan ideali idi.

Bəzi mədəniyyətlərdə bu cür ideal mətin döyüşçü yaradan xüsusiyyətlər kompleksindən ibarətdir (bəzi hind tayfaları, Prussiya, Sparta).

Çin mədəniyyətində təvazökar, özü haqqında etinasızlıqla danışan insan ideali var idisə də, ABŞ tam işgüzarlığa qapılmış, təşəbbüskar, bir qədər lovğa biznesmen olan adam idealını yaratmışdır.

Şəxsiyyət ideali ictimai siniflərdən, yaş və hətta peşə kateqoriyalarından asılı olaraq dəyişə bilər. Lakin bəzi cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin müəyyən xüsusiyyətləri, məsələn, qonaqpərvərlik, bütün ictimai sinif və təbəqələrdə öz əksini tapa bilər.

Şəxsiyyətin mədəni idealını A. Kardiner və başqalarının yaratdığı nəzəriyyəyə irəli sürülən əsasi şəxsiyyətlərdən (basic personality) fərqləndirmək lazımdır.¹

Hər hansı bir cəmiyyətin əsasi şəxsiyyəti dedikdə şəxsiyyət ideali deyil, reprezentativ şəxsiyyət, yəni müəyyən bir cəmiyyətdə arzu olunan sayılıb-sayılmadığından asılı olmayaraq həmin cəmiyyətin üzvləri arasında nisbətən tez-tez rast gələn xüsusiyyətlər kompleksi nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək ki, reprezentativ şəxsiyyət dedikdə aşağıdakılar başa düşülə bilər:

- 1) statistik cəhətdən daha tez-tez rast gələn şəxsiyyət;
- 2) zahiri davranışdakı fərqlərə baxmayaraq, bir çox fərdlərdə mövcud olan ümumi tipik xüsusiyyətlərin kompleksi;
- 3) müəyyən mədəniyyətin ən mühüm dəyərlərini daha çox ifadə edən şəxsiyyət (əgər hətta müəyyən cəmiyyətin xeyli azlıq təşkil edən hissəsində rast gəlsə də), yəni müəyyən tip cəmiyyətin əsas təsisatlarına daha asan daxil edilə bilən şəxsiyyət tipi, məsələn, ingilis centlmeninin şəxsiyyəti.

Əsasi şəxsiyyət bir zamanlar "xalq xarakteri" kimi hər hansı vəziyyətdə müəyyən xalq üçün səciyyəvi olan və onun üzvləri arasında daha çox təsadüf olunan münasibət (reaksiya) göstərmək üsulunu müəyyən edən xüsusiyyət və meyillər kompleksi sayılırdı.

Əsasi şəxsiyyət və xalq xarakteri nəzəriyyəsi hələ tam inkişaf etməmiş və xüsusi empirik tədqiqatlarla təsbit edilməmişdir.

Əsasi şəxsiyyətlərlə şəxsiyyətin mədəni ideali arasındakı fərqi bir daha qeyd etmək. Bunların birincisi, hər şeydən əvvəl uşaqlıq dövründə formalaşır, ikincisi isə — yetkinliyə çatdıqdan sonra, bütün mədəniyyət və ictimai təsisatlarla təmasda formalaşır. Bu ideal heç də mütləq etik ideala identik olmamalıdır. Bəzi qruplarda şəxsiyyət ideali etik və ya dini idealla eyniləşdirilmişdir (məsələn, qanunlarda), lakin başqa qruplarda insan idealının əsas cəhəti məqsədlərinə hansı vasitələrlə çatdığından asılı olmayaraq onun işlərinin uğurluluğundan ibarət ola bilər.

Deməli, şəxsiyyətin mədəni ideali hər hansı bir qrupa mənsub olan adamın nüfuz və müsbət qiymət qazanması üçün necə olması zəruriliyi haqqında bir növ qaydalar kompleksidir, tərbiyə prosesində, tərif, töhmət və s. vasitəsilə ətrafdakılar tərəfindən onların davranışı üzərində nəzarət prosesində fərdlərə qəbul etdirilən kompleksdir. Bu, ümumi şəkildə təsvir olunmuş modeldir, fərdlər onu müxtəlif cür, fərdi surətdə, cəmiyyətdə hansı yeri tutduqlarından və orada başqaları tərəfindən qiymətləndiriləli hansı funksiyaları yerinə yetirdiklərindən asılı olaraq həyata keçirirlər.

Sosial rolun əsas konsepsiyası sadədir, hər bir adam müxtəlif dairələrdə, qruplarda və digər toplularda müəyyən davranış etalonlarının bununla bağlı olduğu mövqeni tutur və müəyyən dairə və ya qrup öz üzvlərindən gözləyir ki, onlar ideal kimi qəbul olunmuş davranışı müəyyən edən həmin etalona müvafiq surətdə hərəkət edəcəklər.

Lakin bu konsepsiyayı daha dəqiq ifadə edərkən bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Rol nisbətən sabit və daxili bağlılığı olan davranış (hərəkətlər) sistemidir. Bu davranış başqa adamların az-çox dəqiq müəyyənləşdirilmiş etalona uyğun surətdə baş verən davranışına reaksiyadır və qrup tərəfindən öz üzvlərindən gözləniləndir.²

Hər bir ictimai mövqe müəyyən hüquq və vəzifələrlə bağlıdır. Hüquqlar fərd tərəfindən başqalarının özlərini onunla qrupda qəbul edilmiş qaydada aparacağını gözləməsinə əsaslanır; vəzifələr ondan ibarətdir ki, başqaları fərddən onun mövqeyi üçün müəyyən edilmiş davranışı gözləyirlər.

Daha ümumi halda sosial rolun yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin müəyyən xüsusiyyətlərinin ifadəsindən, təzahüründən ibarətdir. Məsələn, rəhbərin sosial rolu yalnız müvafiq işlərin görülməsini tələb etməklə kifayətlənmir, bu işlər həm də sübut etməlidir ki, rəhbər qətiyyətli, özünə sadıq, ardıcıl və s. xüsusiyyətlərə malik olan adamdır.

Beləliklə, cəmiyyətdə uşağın, məktəblinin, xadimin, qulluqçunun, müəllimin, siyasi rəhbərin, zabitin və s. rolları vardır və bu rollar müəyyən qruplarda tutulan mövqələrə uyğundur. Bu mövqələr qrup və ya müəyyən bir dairənin adından və onların tapşırığı ilə yerinə yetirilən və

¹ Kardiner A. The psychological frontiers of Society. New York. 1986.

² Bax: Sarbin R. Handbook of social psychology. New York. 1989, p.83.

ya nəzarət edilməli olan müəyyən həcmli təsisatlandırılmış fəaliyyətlə bağlıdır və hər bir fərd, səhnədə olan aktyor kimi, uşaq, şagird, müəllim və s. rolunu " oynayır". Qrupun gözlədiyini yerinə yetirməyən fərd müəyyən sanksiyalara (sərbəst rəy təsirindən və mənfi münasibətdən başlamış həmin fərdə qarşı cəza tədbirlərinə qədər) məruz qalır; eyni zamanda, ümidləri doğruldan fərd sükutla keçən bəyənmədən başlayaraq formal həvəsləndirməyə qədər mükafatlandırılacağına əmin ola bilər.

Rolun həyata keçirilməsi planı kifayət qədər mürəkkəb amillər sistemindən asılıdır:

- 1) fərdin biogen və psixogen elementlərindən. Anatomik quruluş, istedadlar (bacarıq), intellekt və s. müəyyən rolların yerinə yetirilməsini mümkün edir, asanlaşdırır və ya çətinləşdirə bilər;
- 2) müəyyən rolun ifa edən fərdin ifadə etməli olduğu ideal xüsusiyyətlər kompleksini və ya ideal davranış üsulları kompleksini müəyyənləşdirən şəxsi etalondan;
- 3) qrup və ya müəyyən dairədə qəbul edilən icrası "izlənilən" rolların müəyyən edilməsindən;
- 4) qrup və ya dairənin strukturundan, onların daxili birliyindən və öz üzvlərinə münasibətdə ixtiyarlarında olan mükafatlandırma və ya sanksiyalar sistemindən;
- 5) fərdin qrupla eyniləşməsi dərəcəsindən¹.

Bioloji və psixoloji xüsusiyyətlərin rolun yerinə yetirilməsinə təsiri bir çox empirik tədqiqatların predmeti olmuşdur və aydındır ki, onlar aktyorun səhnədəki oyunu zamanı olduğu kimi, burada da rolların ifa edilməsinə təsir göstərirlər. Hər hansı bir rolun, məsələn, Hamlet rolunun, aktyor şəxsiyyətinin biogen və psixogen xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir çox fərdi şərhə ola bilər.

İdeal xüsusiyyətləri və ideal davranış üsullarını müəyyənləşdirən şəxsi etalon dəqiq nizamnə göstərişləri və digər təlimatlar sistemi vasitəsilə quraşdırıla bilər. Lakin bunu yalnız sərbəst və heç də həmişə ardıcıl olmayan göstərişlər (məsələn, ananın uşağına nəzakətli olmaq üçün nə etmək lazım gəldiyini bildirən göstərişlər) vasitəsilə etmək mümkündür. Şəxsi etalon ləyaqət, namus, əxlaq və mülki prinsiplər, təşəbbüskarlıq, əməksevərlik və s. kimi müəyyən rolun ifa edən fərdin qrupda tutduğu mövqedən asılı olan xüsusiyyətləri də müəyyənləşdirilə bilər.

Sosial rolun müəyyənləşdirilməsi şəxsi etalonun rola uyğunlaşdırılması üsuludur. Məsələn, qoyulmuş qaydaya əsasən, tələbənin rolunu dərslərə müntəzəm olaraq gəlməkdən, sisteməlik surətdə məşğul olmaqdan və s. ibarətdir. Tələbə öz dairəsinə münasibətdə hər şeydən əvvəl, dostluğa, birgə əyləncələrə və s. hazır olan yaxşı yoldaş olmalıdır. Bu eyni bir sosial rolun ziddiyyətli surətdə müəyyənləşdirilməsinə misal ola bilər.

Müvafiq şəxsi etalonun və onun müvafiq surətdə müəyyənləşdirilməsinin fərd tərəfindən necə mənimsənilməsi, qavranılması, hər şeydən əvvəl, həmin etalonu və müəyyənliyi qəbul etdirən qrupun strukturundan və fərdin qrupla eyniləşdirilməsindən asılıdır.

Yığcam formal təşkili, üzvləri üzərində güclü nəzarəti olan qruplar daha yüksək tələblər irəli sürür. Məsələn, ordu, orden (cəmiyyət), bəzi partiyalar ciddi daxili intizama və sərt sanksiyalar kompleksinə malik olaraq, öz üzvlərinə qarşı çox yüksək tələblər irəli sürür və onlara müəyyən rolları məcburi qəbul etdirir.

Lakin analoji nəticəni fərdin özünü qrupla könüllü surətdə eyniləşməsi hesabına da almaq olar. Bunun üçün fərd gərək etiraf etsin ki, qrupun həyata keçirdiyi məqsədlər insanın can ata biləcəyi ən ali məqsədlərdir, o gərək onları özünün şəxsi məqsədləri saysın, gərək qrupun sərəncamlarına tabe olmağın onun şəxsi həyatına mənə verdiyini və şəxsi səadətə aparan yol olduğunu könüllü qəbul etsin. Belə qrup fərd üçün "referent qrupu" olur, onun örnək və qaydaları, onun idealları fərdin idealları olur və qrupun qəbul etdirdiyi rol sədaqətlə, dərin inamla yerinə yetirilir.²

Bütün qrup üçün böyük əhəmiyyəti olan bəzi, xüsusən təsisatlandırılmış rollar çox dəqiq müəyyən edilir; bir tam kimi bütün qrupun maraqlarına toxunmayan başqa daha az əhəmiyyət daşıyan rollar daha az müəyyən edilir. Bəzi rollar fərddən tələb edir ki, şəxsiyyətin mədəni idealının xüsusiyyətləri bütün vəziyyətlərdə özünü göstərsin. Tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, uzun müddət və inamla icra edilən rol parlaq psixogen xüsusiyyətlər yaradır. Belə ki, nəşildən-nəşlə keçən bəzi sosial situasiyalar müəyyən psixiki tiplər formalaşdırır (məsələn, adi həyatda deyildiyi kimi, ağa psixologiyası, qul psixologiyası).

Sosial rol və şəxsiyyətin mədəni ideali şəxsiyyətin biogen və psixogen elementləri üzərinə qoyduğu müəyyən xarici "sxemlərdir".

İctimailəşmə, yəni uşağın məqsədyönlü tərbiyə və ictimai mühitlə mədəni mühitin birgə təsiri vasitəsilə ictimai həyata daxil edilməsi prosesində onda özünün "xüsusi", şəxsi "mən"lik şüuru yaradılır. Bizim hər birimiz duyuruq ki, ailədə, peşə sahəsində, yoldaşlarımız dairəsində, qonşular arasında və s. icra etdiyimiz bu sosial rolların məcmusu elə bir şeyin ətrafında cəmləşir ki, o bizim daxili mahiyyətimiz, bizim əsl "mən"imiz olur. Bizim hər birimiz tez-tez özü-özü ilə danışır, özü-özünə başqa birisinə, həmin an "özünə zidd olaraq" hansısa funksiyaları yerinə yetirən həmin şəxs olmayan başqa bir adama olduğu kimi müraciət edir. Başqa adamlar da bizə eyni tərzdə, bu cür əsl "mən" in mövcud olduğunu nəzərdə tutan tərzdə müraciət edir. Bizim daxili əsl mahiyyətimiz haqqındakı bu subyektiv təsəvvür subyektiv "mən" adlanır. O, adamın şəxsiyyətinin mühüm elementini təşkil edir. Bu "mən" ictimai mənşəyə malikdir və ailə üzvlərinin, qohumların, tanışların, qonşuların, yaşlıların (xüsusən, uşaq əylənərkən, "əsgər", "tacir", "nağıllardakı qəhrəman" və s. rollarını oynamağa başladığı dövrdə olarkən) və s. təsiri altında inkişaf edir. Eyni zamanda o, başa düşür ki, əslində o, nə isə başqa bir şeydir və bu "rollar" onun əsl şəxsiyyəti deyil.

¹ Bax: Sarbin R. Handbook of social psychology. New York. 1989, p.248.

² Bax: Merton R. K. Social theory and social structure. Glencoe, 1964, p. 225-386.

Beləliklə, hər bir rolun icrası eyni zamanda subyektiv "mən"lik hissini inkişafına kömək edir. İnsanın özü haqqındakı bu təsəvvürlərin məzmununun necə olacağı əsas etibarilə öz uşağını ya müqəddəsləşdirən və onda özünün əhəmiyyətli, görkəmli və başqalarından üstün olması hissini, ya da onda natamamlıq, qüsurluluq hissi yaradan valideynlərinin təsirindən asılıdır. Bu, çox mürəkkəb prosesdir və biz burada onu ətraflı təhlil etmək niyyətində deyilik.

Subyektiv "mən" və ya insanın "əslində, həqiqətən" necə olduğu haqda təsəvvürlər kompleks bir çox hallarda müxtəlif sosial rolların ifasındakı uğursuzluqların və s. əvəzini ödəyən təxəyyül, uydurmalar, fantaziyalar kompleksinə ola bilər.

Subyektiv "mən" davranışı o hallarda müəyyən edir ki, fərd bir neçə rolun münafişəsi ilə rastlaşmış olsun, mənsub olduğu bir neçə qrupun tələblərinin ziddiyyətli olduğu fakt qarşısında qalmış olsun, bu zaman belə hallara uyğunlaşma subyektiv "mən" in rəhbərliyi altında baş verir. İctimai mühit ilə qarşılıqlı təsir altında yaranmış subyektiv "mən" həmin təsirə nisbətən o zaman müstəqil olur ki, o, şəxsin əqidəsinə, məsləyinə əsaslanmış olsun (xüsusilə o, sağlam olmayan təsəvvürlər kompleksinə çevrildikdə).

Lakin ictimai şəxsin daha bir tərkib elementi vardır ki, cəmiyyət onun da vasitəsilə fərdi formalaşdırır. Bu əks olunmuş "mən"dir.¹ Bu bizim hər birimizin malik olduğu özümüz haqqında elə təsəvvürlər kompleksidir ki, bu təsəvvürlər başqa adamların bizim haqqımızda, bizim fikrimizcə, nə düşündüklərinə, hansı fikirdə olduqlarına əsaslanır.

Biz güzgüdə gördüyümüz əksimizin əsasında öz sifətimizi və xarici görkəməmizi necə təsəvvür ediriksə, şəxsiyyətimizin, xasiyyətimizin xüsusiyyətlərini, qabiliyyətlərimizi, davranış tərzimizi və sosial rollarımızın ifasını da başqa adamların şəxsiyyətimizə verdiyi qiymət və reaksiyalarda "gördüklərimiz" və "seçdiklərimizin" əsasında eləcə təsəvvür edirik.

Bizim müxtəlif rolları necə ifa etdiyimiz üzərindəki ictimai nəzarət əks olunmuş "mən" vasitəsilə yerinə yetirilir. Əks olunmuş "mən" üç elementdən təşkil olunur:

- 1) başqa adamların bizi necə müşahidə etdikləri haqqında təsəvvür;
- 2) bizim davranış və hərəkətlərimizi də əhatə edən geniş mənada başa düşülən xarici görkəməmizin necə qiymətləndirilməsi barədə təsəvvür;
- 3) həmin təsəvvür edilən qiymətlərə bizim tərəddüd, xəcalət və s. şəkildə olan reaksiyamız.

Əks olunmuş "mən" subyektiv "mən"ə uyğun gəlir. Subyektiv "mən" şəxsiyyətin özü haqqında, adətən mühitin ona verdiyi şəxs üçün qəbulədməz olan qiymətinə qarşı qoyulan müsbət təsəvvürlərinin kompleksidir.

Lakin mühitin verdiyi qiymətlər müvəffəqiyyət qazanmaq, mənsəbə çatmaq üçün həlledici əhəmiyyətə malik olur və qüvvətli konformizm amilinə çevrilən əks olunmuş "mən" in əhəmiyyəti də buradan irəli gəlir.

3.3. Şəxsiyyətin elementlərinin inteqrasiyası

Şəxsiyyətin yuxarıda ayrı-ayrılıqda, bir-birindən təcrid olunmuş halda göstərilmiş biogen, psixogen və sosiogen elementləri bir-birinə qarşılıqlı surətdə uyğunlaşmış, birləşdirilmişdir və strukturla fəaliyyətin tam birliyinə çevrilmişdir. Hərəkət, fəaliyyət aktına şəxsiyyətin birgə fəaliyyət göstərən bütün üç biogen psixogen və sosiogen "səviyyəsi" cəlb olunur.

Lakin şəxsiyyətin bu cür daxili inteqrasiyası heç də o demək deyildir ki, onun ayrı-ayrı elementləri arasında ziddiyyət və ya münafişə ola bilməz. Onlar bir-biri ilə heç də saatdakı dişli çarx kimi birləşmir. Şəxsiyyətin inteqrasiyası hər şeydən əvvəl, onun tərkib elementləri arasında münafişənin olmamağı deməkdir.

Normal şəxsiyyət dedikdə, adətən, biz bunları nəzərdə tuturuq:

- 1) statistik mənada şəxsiyyət;
- 2) adaptasiya olunmuş, uyğunlaşmış və özünü müəyyən edilmiş sosial meyarlar çərçivəsində aparən şəxsiyyət;
- 3) bütöv şəxsiyyət, yəni bütün tərkib elementlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərdiyi şəxsiyyət.

Aydın ki, burada tibbi baxımdan normal şəxsiyyət haqqında söhbət getmir, hərçənd yuxarıda verilən təriflər arasında tibbi tərif özüne yer tapa bilər.

Hansı şəraitdə şəxsiyyət dezinteqrasiyaya (parçalanmağa) məruz qala bilər? Bu biogen psixogen və sosiogen elementlər arasında ziddiyyətin nəticəsində (məsələn, şəxsiyyətin mədəni ideali qüvvətli bioloji impulslara qarşı repressiyalar tələb etdikdə) baş verə bilər. Bu sinir sisteminin, sekretorlar sisteminin və ya orqanizmin digər əsas funksiyalarının pozulması nəticəsində baş verə bilər.

Lakin burada bizi hər şeydən əvvəl şəxsiyyətin dezinteqrasiyasının sosial səbəbləri maraqlandırır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- fərdə ziddiyyətli dəyərlər sistemini və ziddiyyətli davranış modellərini qəbul etdirən bir neçə ictimai qrupda iştirak etmək;
- dəqiq müəyyən edilmiş sosial rolların, ictimai nəzarət sisteminin və dəqiq, qəti qiymətləndirmə meyarlarının olmadığı nizamsız qruplarda iştirak etmək;
- biogen və psixogen elementlərlə sosial rolların tələbləri arasında ziddiyyət (məsələn, cəsarətsiz və ürəksiz adam öz üzərinə böyük məsuliyyət, təşəbbüskarlıq və böyük qətiyyət tələb edən rol götürdükdə. Bu zaman rola uyğunlaşmanın qeyri-mümkünlüyü şəxsiyyətin bütövlükdə parçalanması ilə nəticələnir);
- nəhayət, buraya şəxsiyyətin psixiki elementlərinin həm sosial, həm də bioloji zəmində baş verə bilən parçalanmasını da aid etmək lazımdır.

¹ Cooley C.H. Human Nature and social order. New York, 1982, p. 152.

Müəyyən şəxsiyyətin ümumiyyətlə və hansı dərəcədə tamamilə normal və bütöv, tam olduğunu müəyyən etmək çətindir. Psixiatriya məsələlərinə toxunmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu normal şəxsiyyətlər arasında qarşılıqlı təsir prosesi gedində fərdlər arasında sosial əlaqənin yarandığı əsas prosesdir.

SOSIAL ƏLAQƏ

İctimai həyatda insanlar arasında müxtəlif kontaktlar (təmaslar), münasibətlər, asılılıqlar yaranır və insanları sabit ittifaqlarda birləşdirən dəstələr meydana çıxır. Bütün bunların məcmusu sosial əlaqə adlanır. Burada biz bütün az-çox inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə özünü göstərən həmin əlaqənin hansı elementlərdən əmələ gəldiyini göstərməyə çalışacağıq. Biz burada əlaqənin "preparat" halına salınmış şəkildə təsvirini təqdim edərək, onun real həyatda həmişə vahid bir sistem kimi çıxış etməsinin ayrı-ayrı elementlərini göstərəcəyik.

4.1. Məkan, psixi və sosial kontaktlar

İnsanlar arasında olan istənilən münasibətlər məkanda hər hansı bir yaxınlıqdan, qarşılıqlı müşahidədən və adamlardan birində o birisinə maraq doğura biləcək cizgi və xüsusiyyətlərin olması faktının müəyyənləşdirilməsindən başlanmalıdır. Məkan kontaktı vasitəsiz (iki fərd bir-birini bilavasitə müşahidə edən və bilavasitə görüşən zaman) və vasitəli (məsələn, sahibkar işə götürmək üçün müəyyən informasiya əsasında fəhlə axtararkən) ola bilər. Hər halda fərdlərdə olan xüsusiyyətlərin qarşılıqlı müşahidəsinə gətirib çıxaran vasitəsiz və vasitəli kontakt sosial əlaqənin yaranması prosesində ilkin şərt və ilk elementdir. Aydındır ki, heç də hər bir məkan kontaktı zəruri surətdə sosial əlaqənin inkişafının sonrakı mərhələlərinə gətirib çıxarmır. Hər gün küçədə, qatarda və ya tramvayda rastlaşdığımız yüzlərlə adama gələcəkdə bizi heç bir şey əlaqələndirməyəcək. Lakin başqa adamın müşahidə olunmasını və onun xüsusiyyətlərinin özümüz üçün aydınlaşdırılmasını mümkün edən hər hansı bir yaxınlıq kontaktın sonrakı mərhələlərinin də mümkünlüyünü yaradır.

Bir adamın ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin müşahidəsi başqa bir adamı maraqlandıra bilər. Bu maraq müşahidəçinin artıq mövcud olan tələbatları əsasında yarana bilər. Bu tələbatların məhz necə olduğunu qabaqcadan söyləməyərək biz israr edirik ki, fərdin hər hansı xüsusiyyətlərinin müşahidəsindən və həmin xüsusiyyətlərin müşahidəçinin hansısa tələbatlarının (bioloji, iqtisadi, mədəni) hansısa bir yolla ödəyəcəyinin aydınlaşdırılmasından sonra müşahidə olunan adama maraq oyanır. Maraq həm qarşılıqlı, həm də birtərəfli ola bilər. Maraq oyada bilən xüsusiyyətlər misal olaraq zahiri görünüşü, bilikliyi, müəyyən əşyalara malik olmanı və s. göstərmək olar.

Maraq psixi kontaktın ilk elementidir. Qarşılıqlı maraq başqa adam tərəfindən marağın dərk edilməsindən, marağın səbəblərinin fərdin özü üçün aydınlaşdırılmasından, bu marağın yol verilən və mənalı olmasının etiraf edilməsindən, qarşılıqlı marağa müəyyən hazırlığın ifadə olunmasından, yəni həmin başqa adamın tələbatlarının ödənilməsi üçün faydalı olduğunun başa düşülməsindən ibarətdir. Sxematik şəkildə bunu belə göstərmək olar. A B-ni müşahidə edir, onunla D-nin mövcud tələbatlarına cavab verən xüsusiyyətlər baxımından maraqlanır. Öz növbəsində B onun A-da oyadığı marağı dərk edir və öz tələbatları baxımından A ilə qarşılıqlı surətdə maraqlanır. Beləcə qarşılıqlı maraq elementar psixi kontakt yaradır.

Psixi kontakt hələ heç bir əlaqəni əmələ gətirmir. O, gələcək sabit əlaqənin yaranmasının şərti və zəruri, qaçılmaz elementi olur. O, adamlar arasında sabit münasibətlərin yaranması yolunda yalnız bir mərhələdir. Adamlar arasındakı münasibətlərin bəzi tipləri ilkin, həmin münasibətlərdən əvvəl baş verən psixiki kontakt olmadan heç cür mümkün deyil.

Psixi kontakt birtərəfli ola bilər, məsələn, hər hansı bir sahibkar fəhlə dəvət edir, özü də həmin fəhlələr onu heç bir vaxt görməmişlər və onun haqqında heç nə bilmirlər. Bu halda psixi kontakt sahibkarın işçi qüvvəsinə birtərəfli marağından yaranır. Fəhlələr yalnız sahibkarın təmsilçilərilə görüşür və onların vasitəsilə sahibkarla qismən vasitəsiz kontaktda bulunur. Lakin, məsələn, dostluq münasibətləri bilavasitə müşahidəyə və qarşılıqlı bilavasitə marağa əsaslanan ilkin qarşılıqlı marağın və psixi kontaktın yaranmasını tələb edir.

Əlavə edək ki, bu problem sosiologiya tarixində geniş mübahisələrə səbəb olan mühüm məsələyə — psixi subyektiv amillərin ictimai həyat proseslərindəki rolu məsələsinə toxunur. Burada iki tendensiya bir-birinə toxunur: biri sosiologiyanın yalnız vasitəsiz şüurlu qarşılıqlı təsir əsasında yaranan prosesləri öyrənməli olduğunu israr edən psixoloji təmayül, digəri isə sosiologiyanın hər cür subyektivizmi kənar etməli və yalnız obyektiv prosesləri, yəni fərdlərin şüurlu meylləri və mövqelərindən asılı olmayaraq baş verən prosesləri tədqiq etməli olduğunu israr edən sosioloji təmayül. Bu məsələdə bizim mövqeyimiz ondan ibarətdir ki, hər iki növ ictimai həyat üçün vacibdir və onların heç birini kənar qoymaq olmaz.

Psixi kontakt sosial kontakta çevrilə bilər. Bunun üçün A və B rastlaşmalı və dəyər mübadiləsinə nail olmaq üçün bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərməlidirlər (bu dəyərlərin yalnız nəzakətli sözlərdən və ya hər hansı əşyalardan, hər iki tərəfin müəyyən bir məna verdiyi hansısa vəziyyətdən ibarət olmasının fərqi yoxdur). İndiyə qədər təsvir edilən prosesə ən adi misal olaraq qəzet alınması prosesini göstərmək olar: satıcı ilə məkan kontaktı, bizi maraqlandıran qəzetin olduğunun müəyyən edilməsi, satıcının onu satmağa hazır olduğunun müəyyən edilməsi (onun bizimlə bir alıcı kimi maraqlandığının müşahidə edilməsi) və nəhayət bu əsasda yaranan sosial kontakt, yəni qəzetin alınması. Deməli, sosial kontakt ən azı iki adamın, kontaktın əsası olan hər hansı bir dəyərin, bu dəyərlə əlaqədar hər hansı qarşılıqlı təsirin daxil olduğu müəyyən sistemdir. Kontakt hələ bizim bir qədər sonra aşağıda işlədəcəyimiz mənada münasibət demək deyil. Kontakt prosesində qarşılıqlı təsir rastlaşan adamların şəxsiyyətindən daha çox kontaktın baş verdiyi əsas təşkil edən dəyərə aid olur. Yalnız tək bir halda şəxsiyyətli kontaktlar adlanan kontaktlarla rastlaşdığımız halda başqa adama olan maraq yalnız onun şəxsiyyəti ilə şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır. Lakin qeyd

edək ki, kontaktlar fərdlər arasında sosial əlaqə yaranmasının yalnız ilk, erkən mərhələlərində deyil, həm də çox mürəkkəb münasibətlər sistemi vasitəsilə artıq bir-biri ilə bağlı olan fərdlər arasında da baş verir.

Tezliyi və davam etmə müddətindən asılı olaraq kontaktlar keçici və sabit ola bilər. Kontakta gətirib çıxaran maraqların şəxsin fərdi tələbatlarından və ya qrupun tələbatlarından yarandığından və kontaktlı təsisatlandırılmış maraqların həyata keçirilməsi prosesindən asılı olaraq kontaktlar şəxsi və formal ola bilər. Məsələn, qəzet oxucusu ilə satıcısı arasındakı kontakt şəxsidir, qaz istehlakçısı ilə qaz tədarükçüsünün nümayəndəsi arasındakı kontakt isə formaldır. Nəhayət, kontaktlar şəxsiyyətli və predmetli ola bilər. Yuxarıda deyildiyi kimi, şəxsiyyətli kontaktlar partnyorun şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə və ya vəziyyətinə olan maraqlardan yaranır, predmetli kontaktlar isə onun malik olduğu predmetə əsasən yaranır. Ən nəhayət sosial kontaktlar vasitəsiz və vasitəli ola bilər. Vasitəsiz kontaktlar üz-üzə gəlmək, üzbəüz görüşmək deməkdir, vasitəli kontaktlar isə müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə (məktubun, mətbuatın, radionun, televiziyanın və s.) yaranan kontaktlardır. Aydın ki, sosial kontaktların bu təsnifatının müxtəlif kombinasiyasını vermək və vasitəsiz-predmetli-sabit kontaktları (məsələn, qəzetin hər gün eyni bir satıcıdan alınması, vasitəli-predmetli-sabit (məsələn, başqa ölkədəki ticarət kontragentilə müntəzəm məktubləşmə) kontaktlarını və s. ayırmaq olar.

Kontaktlar və hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətli kontaktlar ictimai həyatın mühüm amilidir. Vasitəsiz-sabit (daimi) şəxsiyyətli kontaktların olmamağı cəmiyyətdən təcrid olunmağa və tənhalığa gətirib çıxarır. Bir çox sosioloq və psixiatrların fikrinə görə, tənhalıq, sosial kontaktların yalnız predmetli kontaktlarla məhdudlaşdırılması müasir cəmiyyətdə özünü göstərən bir çox mənfi hadisələrin əsasını və hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətin daxili inteqrasiyasında ciddi pozuntuların səbəbini təşkil edir.

4.2. Sosial qarşılıqlı təsirlər

Qarşılıqlı təsirlər artıq müəyyən fəaliyyət və hərəkətlər dairəsini nəzərdə tutan sosial kontaktların əsasında inkişaf edir. Bu hərəkətlər kontaktın predmeti və ya əsası olan əşya və ya digər dəyərə aid olur. Qarşılıqlı təsir partnor tərəfindən cavab reaksiyası oymatmağa və partnyorun özünə yönəlmiş hərəkətlərin sistematik surətdə yerinə yetirilməsidir və bu zaman cavab reaksiyası öz növbəsində ilk təsir göstərəndə reaksiya doğurur.

Bunu sxematik şəkildə belə göstərmək olar: A müəyyən reaksiya oymatmaq üçün B-ə təsir göstərir, bundan sonra həmin reaksiya öz növbəsində A-nın növbəti hərəkətlərini doğurur. Deməli, qarşılıqlı təsir ən azı iki fərdin və ya iki qrupun, yaxud fərd və qrupun hərəkətləri sistemidir. Qarşılıqlı təsirlər olmadan ictimai həyat mümkün deyil. Onları sosial hərəkətlərdən bir fərdin digərinin görüşlərində, meyllərində, funksiyalarında dəyişiklik törətmək üçün yerinə yetirdiyi hərəkətdən fərqləndirmək lazımdır. Heç də bütün sosial hərəkətlər qarşılıqlı təsire gətirib çıxartmamalıdır. Əslində, biz gərək əvvəlcə sosial hərəkətlərin özünün, yəqin bir şəxsin digərinə təsirinin nə olduğunu müəyyənləşdirib, sonra isə qarşılıqlı təsirdən danışaydıq, lakin izahın gedişi üçün əvvəlcə qarşılıqlı təsir problemini göstərmək daha məqsədəuyğundur.

Qarşılıqlı təsirin nə vasitəsiz kontakla, nə də partnyorun şəxsiyyəti barədə məlumatlılıqla qarışdırmaq olmaz. Qarşılıqlı təsir mürəkkəb ictimai, iqtisadi və siyasi sistemlərə daxil olan və bir-birini tanımayan, hətta bir-biri haqqında fikirləşməyən adamlar arasında mövcud ola bilər. Lakin bu cür qarşılıqlı təsiri vasitəsiz təsirlərdən, məsələn, kart oyunundan (oyunda iştirak edən hər iki tərəf öz qarşısındakı partnyorun xüsusiyyətlərini bilavasitə bilir və reaksiyaları bilavasitə müşahidə edərək müvafiq olan hərəkət üsullarını seçir) fərqləndirmək lazımdır. Deməli, qarşılıqlı təsirlər vasitəsiz və vasitəli olurlar. Lakin həmin fərqlə məsələ qurtarmır. Bundan başqa, A-nın məhz təsir göstərən subyektiv niyyətindən yaranan qarşılıqlı təsirdən və mürəkkəb sistemlərdə birgə iştirakdan doğulan qarşılıqlı təsirdən də danışmaq olar. Məsələn, iqtisadi və siyasi sistemlərdə iştirak edən A-nın B ilə bağlı heç bir niyyəti yoxdur, lakin onlar obyektiv asılılıqlar şəbəkəsilə elə bağlıdırlar ki, A-nın hər bir hərəkəti B-nin reaksiyasını oyadır və s. baxmayaraq ki, onlar öz aralarında baş verən qarşılıqlı təsiri dərk etmirlər. Əmək haqqının miqdarını dəyişdirərək, fabriki sahibi bütün fəhlələrə, o cümlədən fərdi mövcudluğu haqqında heç bilmədiyini fəhlələrə təsir göstərir. Bu qarşılıqlı təsir geniş sosial sistemə daxil olmaqdan yaranır.

Burada biz sosial hərəkətlərin özlərinin xarakteristikası haqqında daha ətraflı danışmalıyıq. Biz belə hesab edirik ki, sosial hərəkətlər və ya əməllər bir neçə elementdən ibarət müəyyən sistemlərdir. Hər şeydən əvvəl, biz yalnız o hərəkətləri sosial hərəkət adlandıracağıq ki, onların məqsədi fərdlərin və ya qrupların davranışını və görüşlərini dəyişdirməkdən ibarət olsun. Aydın ki, iqtisadi, sosial və siyasi hərəkətlərin arasına qəti surətdə sərhəd çəkmək olmaz, çünki bu hərəkətlər həmişə "ictimai" elementlərə malik və başqa fərdlərin davranışını dəyişməyə meyilli olur.

Hər bir sosial hərəkət tərkibində aşağıdakı elementlərin olduğu sistemdir:

- hərəkət edən (fəaliyyət göstərən) fərd;
- hərəkət obyektini və ya təsir edilən fərd;
- hərəkət vasitələri və ya alətləri;
- hərəkət metodu və ya vasitələrindən istifadə üsulu;
- təsir göstərilən fərdin reaksiyası və ya hərəkətin nəticəsi.

Sosial hərəkətlər nəzəriyyəsində hərəkət vasitələri və ya alətləri, hərəkət metodu problemləri xüsusi maraq doğurur. Elə görünə bilər ki, hərəkət vasitələri və metodu arasında çox böyük fərq vardır. Lakin həmin sahələrin sistemləşdirilməsi göstərir ki, bütün cəmiyyətlərdə tətbiq edilən və bütün mümkün hərəkət metodları və vasitələri çox az saylı, heyrətamiz yeknəsəqliklə bütün ictimai formasiyalarda qorunub saxlanılan tiplərdən ibarətdir.

Hər şeydən əvvəl "davranış" və "hərəkət" anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Davranış orqanizmin daxili və ya xarici qıcıqlandırıcılara verdiyi cavabdır; davranış reflektiv (qeyri-ixtiyari), dərk edilməmiş və qəsdən edilən, dərk edilən və ya şüurlu ola bilər. Davranışın yalnız bəzi növləri, yəni müəyyən məqsədə çatmaq üçün başlanılmış qəsdən edilən, şüurlu əməllər kompleksi və fəaliyyət göstərəninin həmin məqsədə çatmağı təmin edən vasitələrin seçilməsilə yerinə yetirilən davranış hərəkət adlanır. Yuxarıda deyildiyi kimi, sosial təsisatlar elə müəyyən əməllər, vasitələr və metodlar sistemləridir ki, onların köməyi ilə şəxs və ya qrup başqa şəxs və ya qrupların davranışı, görüşləri və ya rəylərini dəyişdirmək niyyətindədir.

Hərəkətlərin genezisini kontaktlarda axtarmaq lazımdır. Qarşılıqlı təsirlər ilkin kontaktsız, fərdin və ya qrupun müəyyən reaksiyalarını oytmaq, onun davranışını dəyişdirmək meyli, cəhdi yaranan müəyyən platformasız qarşılıqlı təsir olmur. Hansı ümumi şərtlər olmalıdır ki, A və B arasında qarşılıqlı təsir yaransın, yəni A özünün arzu etdiyi reaksiyanı B-də yaratmağa yönəlmiş əməl və ya əməlləri yerinə yetirsin?

Kontaktlar haqqında indiyə qədər dediklərimizdən belə çıxır ki, kontaktlarda olan iki fərd bir-birinin elə xüsusiyyətləri ilə maraqlanırlar ki, onları öz tələbatlarının ödənilməsi üçün "istifadə" etmək mümkün olsun (onları maraqlandıran əşyalar və ya onların ixtiyarında olan və onlardan biri tərəfindən qarşılıqlı surətdə "istifadə" edilə bilən dəyərlər və s.) Deməli, əgər A müəyyən etmişsə ki, onun tələbatlarını, arzularını və s. ödəyə bilən müəyyən xüsusiyyətlər (biliklər, vərdişlər, vəziyyət və s.) və ya müəyyən predmetlər (əşyalar, simvollar, ideyalar və s.) B-də vardır və onun ixtiyarındadır, onda A-nın tələbatlarının ödənilməsi üçün B-nin öz xüsusiyyətlərinin və ya əşyalarının istifadə olunmasına razılığını almaq məqsədilə A-nın müəyyən funksiyasını yerinə yetirmək qərarına gəlməsi üçün lazım olan şərtlərin kompleksi mövcuddur. Lakin bu yalnız obyektiv şərtlərdir. Əməl həqiqətən yerinə yetirilsin deyə bundan başqa A-da müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən yönəlişliyin və ya daimi meylin olması gərəkdir. Lakin tələbatların, maraqların mövcudluğu hələ kifayət deyil ki, fərd və ya qrup onları ödəmək üçün hərəkət etməyə başlasın. Bunun üçün müəyyən vadaredici qüvvə, hərəkətləri icra etməyə müəyyən sabit daxili hazırlıq olmalıdır. Bəzən fərd gözlənilməz impulsların, ani əhval-ruhiyyənin və s. təsiri altında hərəkət edə bilər, lakin nadir hallarda bu cür hərəkətlər sistematik, təkrar olunan, sabit və ardıcıl surətdə mühüm məqsədə nail olmağa yönəlmiş hərəkətlərə çevrilir. Belə hərəkətlər yönümlər zəminində yaranır.

Deməli, sosial hərəkətlər özgə yönümlü və davranışın elə dəyişdirilməsinə yönəlibdir ki, onlar müəyyən tələbatların, arzu və maraqların ödənilməsinə aparsın, Buna görə də hərəkətin vasitə və metodları burada ən mühüm şeydir, çünki hərəkətin uğurlu olması onların düzgün seçilməsindən asılıdır. İlk baxışdan, sosial hərəkətlər daxilində sonsuz sayda müxtəlif hərəkətlərin mümkünlüyü olan qeyri-məhdud xaos xatırladır. Lakin bu heç də belə deyil və daha dərin təhlil göstərir ki, bütün sosial hərəkətlər müəyyən, daim təkrar olunan etalonlara və ya sabit surətdə təkrar olunan, irsən keçən müəyyən sxemlərə əsasən baş verir. Buna görə də adamların davranışını dəyişdirməyə yönəlmiş hərəkətlərə aşağıdakı kateqoriyalara təbiiq etmək olar: neqativ məcburiyyət və pozitiv inandırma.

Neqativ məcburiyyət daha çox əmr və qadağanlar — arzu edilməz davranış barəsində repressiya, cəza tədbirləri şəklində təbiiq edilir. Pozitiv inandırma arzu edilən davranışı hər hansı repressiya formasına (hədə, cəza və s.) müraciət etmədən yaranan vasitələrin köməyi ilə təsirə, hərəkətə əsaslanır. Sosial hərəkətlərin bütün növlərini iki kateqoriyaya bölmək olar — uyğunlaşma və müxalifət. Bunların birincisinə partnyorun heç bir dəyər və imkanlarına təhlükə yaratmayaraq fərdlərin və ya qrupların arzu olunan davranışını doğuran bütün hərəkətlər, ikincisinə isə hədə və repressiyalarla bağlı olan bütün hərəkətlər aiddir. Hər iki kateqoriyaya aid edilə bilən davranış tipləri az saylıdır, çünki özgənin davranışını hədə və repressiyasız necə dəyişdirmək olar? Xahiş və ya dəvət etməklə, tərbiyəyə rəhbərlik etməklə, təqlidə sövq etməklə, hərəkətin icrasının gedişində tabe etməklə və öz məqsədinə nail olmaq üçün başqasını bilərəkdən özünə tabe etməklə.

Sosial hərəkətlər bir-birilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan və ya aralarında səbəbiyyət asılılığı yaranan sistemlərdir: A-nın əməli B-nin davranışı və ya yönəlişliyini modifikasiya edərək (onların şəklini dəyişərək, öz növbəsində A-nın yönəlişlik və davranışını modifikasiya edən B-yə məxsus əməli törədir. Qarşılıqlı təsirlər sabit (məsələn, partiyalar arasında illərlə davam edən mübarizə) və ya keçici (məsələn, hər hansı bir problem üzrə bir axşam ərzində keçirilən diskussiya və ya öləri inciklik) ola bilər.

Beləliklə, "qarşılıqlı təsir" istilahi çox geniş hadisələr dairəsini əhatə edir. Buna görə də bəzi sosioloqlar buradan belə bir nəticə çıxarırlar ki, qarşılıqlı təsir əsas sosial prosesdir və hər hansı bir cəmiyyətdə hər hansı miqyasda baş verən bütün hadisə və prosesləri qarşılıqlı təsir hadisələrinə aid etmək olar.

Məhz buna görə də onların təhlili cəmiyyətdə baş verən bütün prosesləri təsvir və izah edə bilər. Bu səbəbdən bəzi sosioloqlar (xüsusilə biheviorizmin təsiri altında olanlar, məsələn, Corc A. Landberq) belə hesab edirlər ki, "fərdlərin və qrupların qarşılıqlı təsiri ictimai elmlərin tədqiqatlarının ən mühüm predmetidir"¹. Onu da qeyd edək ki, həmin sosioloqlar yalnız təsir predmetinin mövcudluğunun, iştirakının dərk edilməsinin yaratdığı vasitəsiz qarşılıqlı təsirləri öyrənməyə meyl göstərmişlər. Onların fikrinə görə, interaktiv, yəni qarşılıqlı təsir qrupu birləşdirən əlaqənin əsas elementidir və empirik surətdə öyrənilə bilən qrup həyatı kompleks və mürəkkəb qarşılıqlı təsir sistemidir. Bu sosioloqlar qrup üzvləri arasındakı münasibətlərin müəyyən olunmuş sxemlər üzərində əsaslandığını fərz edərək qarşılıqlı təsir məfhumuna daha geniş mənə verirdilər. Buradan da sosial qarşılıqlı təsirin qrup üzvləri arasındakı münasibətlər sisteminin və eyni zamanda qrupların daxili strukturunun öyrənilməsi üsulu kimi çıxış edən empirik tədqiq edilməsi təmayülü yaranır. Buna misal olaraq R. F. Beylsin hazırladığı metodu göstərmək olar. O, qarşılıqlı təsirin bütün mümkün formalarını on iki kateqoriyalı sistem halına salmış və qrupda üstünlük təşkil edən qarşılıqlı təsir tipləri əsasında qrupun ümumi xarakteristikasını müəyyən etmək üsullarının axtarışı ilə məşğul olmuşdur.²

¹ Lundberg G.A., Schrag C.C., Larsen O.N. Sociology, New York, 1984. p. 13.

² Bax: Bales R.F. Interfacion process analysis. A method for the study of small groups. Cambridge Mass., 1980.

Biz qrupun və ya digər toplumun bütün həyatı "gerçəkliyinin" yalnız onların üzvləri arasındakı qarşılıqlı təsirdən ibarət olması və həmin qarşılıqlı təsirin bilavasitə qarşımızdakı partnyorun davranışına reaksiya olan hərəkətlərdən yaranması fikr ilə razı deyilik. Biz "Qarşılıqlı təsir" məfhumuna daha geniş mənə verərək, onunla fərdlər arasında dərk edilib-edilməməyindən asılı olmayaraq, mövcud olan asılılıqlar sistemindən yaranan qarşılıqlı təsirləri də əhatə edirik və bu bizə fərdi qüvvələrin təsiri nəticəsində əmələ gələn struktur və prosesləri tədqiq etməyə imkan verir.

4.3. Sosial münasibətlər və asılılıqlar

Qarşılıqlı təsir sabit sosial münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu qədər çoxmənalı məfhum altında nəyi nəzərdə tutacağımızı müəyyənləşdirməkdən başlamaq daha yaxşı olardı. Bu söz başqa elmlərdə və məişətdə istifadə olunmasının təsiri altında sosiologiyada da müxtəlif mənələrdə işlədilir. Məsələn, əgər A-nın cəmiyyətdə tutduğu yer onun B-dən asılı olduğunu bildirirsə, onda deyirlər ki, A-nın B ilə müəyyən münasibətləri vardır. Bəzən deyirlər ki, A B-yə müəyyən münasibət bəsləyir, məsələn A B-yə qərəzlə yanaşır. "Münasibət" sözü həmçinin "nisbət" istilahi ilə eyni mənalı söz kimi də işlədilir. Məsələn, qüvvələrin qeyri-bərabər münasibəti (nisbəti). "İstehsal münasibətləri" ifadəsində "münasibət" sözü fərdin əmək bölgüsünə əsaslanan istehsal prosesinə cəlb edildiyi və fərddən asılı olmayan mürəkkəb və obyektiv asılılıqlar sistemini bildirir. Bir çox digər misallar da gətirərək göstərmək olar ki, "münasibət" sözünün başqa mənaları da vardır.

Lakin belə hesab edirlər ki, bu sözün iki ən mühüm mənası vardır:

- "Münasibət" istilahi A ilə B-nin müəyyən vəziyyətini (mövqeyini), onların şüurlu söylərinin və subyektiv niyyətlərinin iştirakı olmadan yaranan qarşılıqlı asılılıqlar vəziyyətini bildirir;
- Bu istilahi A-nın B-yə nisbətən şüurlu və subyektiv müəyyənliliyi olan hərəkəti, dərk edilən və subyektiv müəyyənliliyə malik asılılıqdan yaranan hərəkətidir.

Birinci mənaya misal olaraq "istehsal münasibətlərini", ikinci mənaya isə dostluq münasibətlərin göstərmək olar. Mövcud metodoloji tendensiyalardan birinə əsasən sosiologiya hər şeydən əvvəl obyektiv münasibətlərlə məşğul olmalıdır. Bunun əksi olan tendensiyaya görə isə sosiologiyanın əsl vəzifəsi partnyorun və müəyyən münasibətin əmələ gəldiyi situasiyanın subyektiv müəyyənləşdirilməsindən yaranan münasibətləri öyrənməkdən ibarətdir.

Biz belə hesab edirik ki, sosial əlaqə həm bu, həm də digər növ münasibətlərdən yaranır. Odur ki, həm bu, həm də o biri növü əhatə edən kifayət qədər geniş tərif tərtib etmək olar. İki partnyorun (fərdləri və ya sosial qrupları), əlaqələndirici hissəni (münasibətin "platformasına" çevrilən hər hansı bir əşyanı, marağı, yönəlişliyi, ümumi dəyəri) və partnyorların bir-birinə nisbətən mütləq yerinə yetirməli olduqları vəzifələr, borclar və ya müəyyənləşdirilmiş funksiyalar məcmusunu əhatə edən müəyyən sabit sistemi sosial münasibət adlandırmaq olar. Başqa sözlərlə desək, sosial münasibət iki partnyor arasında müəyyən platforma əsasında normalaşdırılmış qarşılıqlı təsir sistemidir.

Onu da qeyd etmək ki, "münasibət" istilahına biz burada danışıq dilində istifadə edildiyindən daha dar mənə veririk. Biz bu isqilahi qeyri-formal da olsa, müəyyən normalarla məhdudlaşmış sabit sistemləri işarə etmək üçün saxlayırıq.

Sosial münasibətlər həmçinin vasitəli surətdə kontaktda olan adamlar arasında mövcud ola bilər, qarşılıqlı təsir isə vəzifənin subyektiv duyulması, münasibəti saxlamaq niyyəti vasitəsi ilə deyil, geniş vəzifəli təsisatlandırılmış müəssisələr vasitəsi ilə də həyata keçirilə bilər.

Beləliklə, münasibətin tərifini sosial sistemlərin çox geniş dairəsini əhatə edir: iki uşağın dostluğu, müəllim və şagird arasındakı tərbiyə münasibətləri, işçi ilə sahibkar arasında əmək müqaviləsi, iki təsisat arasında müqavilə, iki dövlət arasında ittifaq və s. Münasibət adamları məhz toplu halında birləşdirən sabit elementdir. Qrupların və ya başqa ictimai birliklərin mühüm tərkib hissəsi qarşılıqlı təsir və ya ayrılma sosial əməllər deyil, məhz sabit və normalaşdırılmış münasibətlərdir. Heç bir sabit və normalaşdırılmış sosial qrup yuxarıda müəyyənləşdirilmiş mənada münasibətsiz mövcud ola bilməz. İxtiyari hərəkətlərin və ya qarşılıqlı təsirlərin deyil, yalnız qəbul edilmiş normalar vasitəsi ilə müəyyən edilmiş hərəkətlər qrupun daxili təşkilini və birləşməsinə təmin edə bilər. Deməli, sosial hərəkət və qarşılıqlı təsirlərin öyrənilməsi sabit sosial münasibətlərin tədqiqinə hazırlıq yaradan zəruri elementdir.

Münasibət probleminin araşdırılmasını davam etdirərək, sosial asılılıqlar problemi üzərində dayanaraq. "Sosial asılılıq" ya bir cəmiyyətdə yaşayan adamlar arasında yaranan asılılıqları, ya da adamların bir-birinə cəmiyyət üzvləri kimi göstərdiyi dərk edilən qarşılıqlı təsirdə əmələ gələn asılılıqları ifadə edə bilər. Bunlar iki tamamilə müxtəlif şeylərdir. Birinci halda A B-dən asılıdır, yəni A öz işlərində B-nin mövcudluğu, onun hüquq və vəzifələri dairəsi ilə hesablaşmalıdır, B-nin mövcudluğu A-nın işlərini müəyyən çərçivəyə alır, məhdudlaşdırır. Burada asılılıq mütəşəkkil sistemə ümumi mənsubiyyətdən, aidiyyətdən yaranır, ikinci halda isə A-nın B-dən asılılığı B-nin A-ya müəyyən davranış üsulunu və qaydasını bilavasitə qəbul etdirə bilməsi deməkdir. Başqa sözlərlə desək, birinci halda biz A ilə B-nin eyni bir struktur daxilində hərəkət etməsi nəticəsində yaranan struktur-funksional asılılıqla, ikinci halda isə B-nin A-ya nisbətən bilavasitə niyyətlərindən və onları B-nin malik olduğu real imkanlarından irəli gələn intensional asılılıqla rastlaşırıq.

Asılılıq anlayışı sosiologiyada mühüm rol oynayır, çünki asılılıqların təhlili qanunların yaradılmasının əsasını təşkil edir. Sual oluna bilər: özgəsinin davranışını formalaşdırmağın mümkünlüyündən yaranan sosial asılılıqlar özlərini təbiətdəki əşyalar, hadisələr və proseslər arasındakı asılılıqlar halında olduğu kimi öyrənməyə imkan verirmi? Proqnoz verməyə imkan yaradan asılılıq qanunlarını müəyyən etmək

mümkündürmü? Bu problemi burada müzakirə etmək niyyətində olmayaraq, biz onu yalnız "asılılıq" anlayışının sosioloji təhlil üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qeyd etmək məqsədilə xatırladıq.

Onu da qeyd edək ki, burada biz ümumiyyətlə sosial asılılıqlar və sosial münasibətlərdən danışdıq və "sosial" keyfiyyətin əlavə edilməsi mühüm fərqin olduğunu nəzərdə tutur. İndi isə sosial münasibətlərin araşdırılmasına qayıdaq və belə, bir sual verək, bu məfhum və asılılıq arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olarmı? Əlbəttə, yox. Asılılıq sosial münasibətlərin müəyyən elementidir, lakin yeganə element deyil. Sosial münasibətlər partnyorlar arasında əlaqələndirici hissə və vəzifələrin xarakterindən irəli gələn müəyyən asılılığın yarandığı mürəkkəb sistemdir, lakin münasibət asılılıqlar sistemindən həm də geniş olan bir şeydir. Danışq dilində biz deyirik ki, asılılıq insanları birləşdirən münasibətlərdən biridir. Bu yalnız müxtəsər ifadə vasitəsidir. A ilə B-nin xidməti asılılıq münasibətləri ilə bağlı olduğunu dedikdə nəzərdə tuturuq ki, A B-yə nisbətən yuxarı vəzifə tutan şəxsdir, onlar A-nın rəhbər, B-nin isə təbə şəxs olduqları münasibətdə partnyordurlar; onların arasında əlaqələndirici hissə müəyyən növ təsisatlandırılmış fəaliyyətdən ibarətdir; bir-birinə nisbətən qarşılıqlı vəzifələri çərçivəsində onlar hansısa məsələləri reallaşdırırlar və bu əmək bölgüsündə A rəhbər funksiyaları yerinə yetirir. Xidməti asılılıq bu sistemin elementlərindən biridir, çünki onların münasibətlərində xidməti asılılıqdan nə isə əhəmiyyətli dərəcədə böyük bir şey vardır.

Biz buraya sosial münasibətlərin nə təsnifatını, nə də sistemləşdirilməsini verməyərək, yalnız sosial münasibət anlayışını daxil edirik.

Münasibətlər nəzəriyyəsi ümumi sosiologiyanın mühüm sahəsidir. O, qrup və digər sosial topluları birləşdirən sosial əlaqənin əsas tərkib hissəsidir.

SOSIAL TƏSİSATLAR, NƏZARƏT VƏ TƏŞKİLATLAR SİSTEMİ

5.1. Sosial təsisatlar

Bizim artıq qeyd etdiyimiz kimi, sosial münasibətlər qrupun sabitliyi və daxili birliyini qoruyub saxlayan sosial əlaqənin əsas elementidir. Əlaqələr o vaxta qədər davam edir ki, partnyorlar əlaqələndirici hissənin xarakterindən irəli gələn vəzifələri, funksiyaları yerinə yetirirlər. Deməli, bütöv bir tam kimi qrup öz üzvləri arasındakı münasibətlərdən irəli gələn vəzifələrin hamı tərəfindən yerinə yetirilib-yetirilməməyinə, necə yerinə yetirilməsinə və onların nə qədər sabit olmasına laqeyd deyildir. Sosial münasibətlərin sabitliyini təmin etmək üçün, — bizim artıq gördüyümüz kimi, qrup və ya cəmiyyətin mövcudluğu bu münasibətlərdən asılıdır, — onlar öz üzvlərinin davranışına nəzarət edən təsisatların özünəməxsus sistemini yaradır. Bu "sosial nəzarət" sistemlərində institutların (təsisatların) yerinə yetirdikləri rol xüsusən vacibdir.

Sosiologiyada, adi danışq dilində və digər sosial elmlərdə bu söz müxtəlif mənalarda işlədilir. Onların ümumi toplusunu dörd əsas mənada qruplaşdırmaq olar:

- "institut" (təsisat) termini birgə yaşayış üçün mühüm işləri qaydaya salmalı olan, müəyyən şəxslər qrupuna aid ola bilər. Bu mənada biz ictimai funksiyaları yerinə yetirən müəyyən şəxslər qrupunu (təsisat) adlandırırıq;
- bu istilah həmçinin qrupun bəzi üzvləri tərəfindən yerinə yetirilən funksiyalar kompleksinin müəyyən təşkilat forması mənasını verə bilər;
- hərdən bu terminlə bəzi səlahiyyətli fərdlərə qrup üzvlərinin tələbatını ödəmək və ya onların davranışını nizamlamaq məqsədi güdən, ictimai şəxssiz funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verən maddi təsisatlar və hərəkət formaları sistemini də ifadə edirlər;
- bəzən qrup üçün "xüsusi vacibliyə malik olan bəzi sosial rolları da təsisat adlandırılırlar.

Məsələn, əgər desək ki, məhkəmə sosial təsisatdır, onda birinci mənada məhkəmədə işləyən adamlar qrupu; ikinci mənada məhkəmənin yerinə yetirdiyi funksiyaların təşkilati formaları nəzərdə tutulacaqdır; üçüncü ən mühüm mənada qrup tərəfindən məhkəməyə həvalə edilmiş funksiyaları yerinə yetirmək üçün məhkəmənin sərəncamında olan müəssisələr və vasitələr institut adlandırılacaqdır; nəhayət, dördüncü mənada bu hakim və ya prokurorun sosial rolunu təsisat adlandırırıq.

Sosial təsisatları müəyyənləşdirməyin müxtəlif üsullarından — maddi, formal və funksional üsullarından danışmaq olar. Lakin bütün bu mənalarda sosial təsisatın əsas hissəsini təşkil edən müəyyən ümumi elementləri fərqləndirmək lazımdır. Onlar elə təsisatlar sistemlərindən ibarətdir ki, bu sistemlərdə qrup üzvləri tərəfindən müəyyən şəxslər mövcud fərdi və qrup tələbatını ödəmək naminə və digər şəxssiz funksiyaları yerinə yetirmək səlahiyyəti alırlar. Hətta ilkin təşkilat rüşeymləri aşkara çıxan bütün qruplarda bütöv bir tam kimi qrupun adından hərəkətin müəyyən üsulları yaradılır; məsələn, kimsə qrupu kənarında təmsil edir, qrup üzvləri üçün lazımı davranış qaydası müəyyənləşdirir, bütöv qrupun adından qərarlar qəbul edir. Bu hərəkət üsulları şəxssiz üsullar kimi müəyyənləşdirilmişdir, yəni bunları həmişə eyni tərzdə yerinə yetirən adamın şəxsi keyfiyyəti və mənafeyindən asılı olmayaraq icra olunmalıdır. Bu funksiyaları yerinə yetirən fərd bütün qrupun və ya onun həlledici hissəsinin köməyinə arxalanır. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üsulu bütöv bir tam kimi qrup tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir və fərdlər bu funksiyaları həmin müəyyənləşməyə uyğun şəkildə yerinə yetirməlidirlər. Bu, hər bir sosial təsisatın mühüm elementidir.

Sosial təsisat ictimai həyatda aşağıdakı funksiya və vəzifələri yerinə yetirir:

- Üzvlərə özlərinin müxtəlif növlü tələbatını ödəmək imkanı yaradır;
- Sosial münasibətlər çərçivəsində üzvlərin hərəkətlərini nizamlayır, yəni arzu olunan funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin edir və arzuolunmaz davranışa qarşı cəza tədbirlərini həyata keçirir;
- Şəxssiz ictimai funksiyaları saxlayaraq və təkrarən yaradaraq ictimai həyatın sabitliyini müəyyənləşdirir;

- Fərdlərin istək, əməl və münasibətlərini qovuşdurur və toplunun daxili birliyini təmin edir.

Müasir cəmiyyətdə hər bir adam saysız-hesabsız təsisatların əməyi və xidmətlərindən istifadə edir: o, ailədə doğulur, ailədə, uşaq bağçalarında, müxtəlif tipli məktəblərdə tərbiyə olunur; müxtəlif yerlərdə işləyir, şəhər nəqliyyatı, dəmir yollarının xidmətlərindən istifadə edir, qəzet, radio və televiziyaadan informasiya alır, kino, teatr, klublar onun üçün əyləncələr təşkil edir; mağazalar onu təchiz edir, onun təhlükəsizliyini polis və məhkəmə təmin edir; bələdiyyə müəssisələri sistemi onun üçün ev təsərrüfatını, su, qaz və elektrik enerjisinin alınmasını təmin edir; o, ictimai səhiyyə xidmətindən istifadə edir və s. Qısaca deyilsə, hər bir adam özünün həyatı tələbatını ödəməyə can atarkən təmasa və sosial münasibətlərə girərək tələbatın ödənilməsi vasitələrini yaradır, bu vasitələri əldə etmək üçün işləyir, başqa adamlara təsir göstərir və ya onların əməllərinə reaksiya verir, yəni o, hər addımbaşı onun fəaliyyəti və davranışını nizamlayan müxtəlif təsisatlar şəbəkəsinə düşür.

Hər bir təsisat tipindən asılı olaraq az və ya çox dərəcədə formalaşmış şəkildə çıxış edən tərkib hissələrinə malikdir. Təsisatın öz məqsədi (geniş mənada funksiyası), yəni onun fəaliyyətini əhatə edən məsələlər dairəsi vardır. Daha sonra o, bu məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulan funksiyalar dairəsini müəyyən edir. Bəzən mövcud təsisat çərçivəsində sabitləşmiş sosial rollardan danışmaq olar. Məqsədinə çatmaq üçün təsisatın ixtiyarında vasitə və müəssisələr var. Bunlar maddi, rəmzi və ya qeyri-maddi vasitələr ola bilər. Məsələn, məscid bir dini təsisat kimi maddi vasitələrə (binalar), rəmzlərə (ulduz, aypara) və dindarların inandıqları bu inam vasitəsilə (onların davranışına təsir göstərən qeyri-maddi predmetlərə) sahibdir. Nəhayət, təsisatların sərəncamında, həm müəyyən funksiyaları yerinə yetirən, həm də bu əməllərin obyektivi olan şəxslərə qarşı müəyyən sanksiyalar vardır.

Sosial təsisatların fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli olması aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- məqsədin və yerinə yetirilən əməllər dairəsinin və ya funksiyaların həcminin dəqiq müəyyənəndirilməsindən. Əgər təsisatın funksiyası dəqiq müəyyənəndirilməyibsə, o, münaqişəsiz olaraq müəyyən qrupun və ya cəmiyyətin qlobal təsisatlar sisteminə qoşula bilmir və müxtəlif növlü müqavimətə rast gəlir; b) əməyin səmərəli bölgüsündən və onun səmərəli təşkilindən;
- fəaliyyətin fərdsizləşdirilməsi və funksiyaların obyektivləşdirilməsi dərəcəsindən. Başqa sözlərlə desək, əgər mövcud bir təsisat müəyyən təsbit edilmiş funksiyaları yerinə yetirməyə vəkalət almış şəxslərin mənafeyindən asılı olan bir müəssisəyə çevrilsə, onda o, özünün ictimai xarakterini, nüfuzunu və bütün qrupun etibarını itirir;
- bütün qrup və ya onun əksər hissəsinin yanında təsisatın nüfuzunun etiraf olunmasından;
- nəhayət, təsisatların qlobal sistemə münaqişəsiz qoşulmasından.

Burada biz hər hansı sosial toplunun yaratdığı bütün təsisatların daxili birləşməsi, qovuşması probleminə yanaşırıq. Hər belə bir sosial topludakı təsisatlar sistemi mürəkkəbdir, genişlənən tələbatlar yeni-yeni təsisatların yaranmasına səbəb olur, nəticədə həmişə xeyli sayda müxtəlif təsisatlar bir-biri ilə yanaşı mövcud olur. Ona görə də təsisatların bu qlobal sisteminin daxili birləşməsini nəzərdən keçirməyə başlamamışdan əvvəl onların heç olmasa qısa təsnifatını vermək lazımdır.

Bütün təsisatları hər şeydən əvvəl formal və qeyri-formal təsisatlara bölmək lazımdır. Məsələn, həyətdə və ya parkda əylənən oğlanlar qrupu özünün liderini və onun köməkçilərini seçir, onların oyun zamanı daşdıqları funksiyaları müəyyən edir. Biz burada göstərilmiş aspektlərin, demək olar ki, hamısında rüşeym halına malik olan təsisatla rastlaşırıq. Lakin bu təsisatın nə funksiyaları, nə də onun fəaliyyət üsulları və metodları geniş qrupun sabit təşkilatının təminatına, əsaslanan formal qaydalarla müəyyənəndirilməmişdir. Burada biz qeyri-formal təsisatla rastlaşırıq. Əgər prezidenti xalq seçirsə, onda onun funksiyaları, fəaliyyətinin üsulları və metodlarının məcmusu qanunların tələbləri ilə dəqiq surətdə nizamlanır. Oğlanlar dəstəsinə başçılıq qeyri-formal, prezidentlik isə formal təsisatdır.

Bu, formal bölgüdür. Bununla yanaşı biz həmçinin təsisatların yerinə yetirdikləri mühüm vəzifələrə görə bölgüsünü də verməliyik. Bu bölgü sosial topluların yerinə yetirdikləri başlıca funksiyalara cavab verir. Aşağıdakı təsisatları fərqləndirək:

- iqtisadi təsisatlar, nemət və xidmətlərin istehsalı və bölgüsü, pul dövriyyəsinin nizamlanması, əməyin təşkili və bölgüsü və s. ilə məşğul olan bütün təsisatları buraya aid edək. Onlar cəmiyyətin maddi bazası əsasında formalaşırlar;
- siyasi təsisatlar və ya hakimiyyətin qurulması və müdafiəsi ilə bağlı olan təsisatlar. Siyasi təsisatlara hökumət, parlament, polis, siyasi partiyalar və s. təsisatlar daxildir;
- tərbiyəvi və mədəni təsisatlar və ya gənc nəslin ictimailəşdirilməsi, bütöv bir tam kimi, cəmiyyətin mədəni sərvətlərini ona vermək üçün mədəniyyəti möhkəmləndirməli, yaratmalı və inkişaf etdirməli olan bütün təsisatlar. Buraya tərbiyəvi təsisat kimi ailə, məktəblər, elmi təsisatlar, incəsənət təsisatları və s. aiddir;
- sosial təsisatlar və ya sözün dar mənasında ictimai təsisatlar. Sözün geniş mənasında bütün təsisat növləri ictimai təsisatlardır. Sosial təsisatlar dedikdə biz könüllü birləşmə yolu ilə təşkil olunan bütün təsisatları — yerli cəmiyyətləri, klubları və şirkət birliklərini, nəhayət, qrup üzvlərinin davranışına nəzarət edən təsisatları nəzərdə tuturuq. Gündəlik insanlararası təmas, kontaktları nizamlayan bu təsisatlar qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır, gündəlik həyatın "hamar" gedişini müəyyən edir. Biz, adətən, təbrik üsulları və vasitələrinin, ad günlərinin keçirilməsinin, toy təntənələrinin təşkilinin, yığıncaqların keçirilməsinin, yuxarı vəzifəli şəxslərə müraciətin və ictimai həyatın digər oxşar hadisələrinin, adətən qeyri-formal, lakin buna baxmayaraq güclü və çox uğurla fəaliyyət göstərən sosial təsisatların mürəkkəb sistemi tərəfindən nizamlanması haqqında düşünürük;
- insanın transsedent qüvvələrə, yəni insanın empirik nəzarətindən kənar fəaliyyət göstərən fəvqəlbəhşi qüvvələrə münasibətini, insanın müqəddəslik atributlarına (rəmzlərinə) münasibətini təşkil edən dini təsisatlar. Biz teoloji problemlərin təfərrüatına varmadan qeyd edirik ki,

dinə inanan adamlar üçün o dünya mövcuddur, həmin dünya dinə inanan adamların davranışına və sosial münasibətlərinə təsir göstərir. Nəticədə, bəzi cəmiyyətlərdə dini təsisatlar hökmran dəyərlər yaradaraq və hökmran təsisatlara çevrilərək insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin gedişinə çox qüvvətli təsir göstərir.

Bu təsnifat yeganə və hər şeyi əhatə edən təsnifat deyildir, bundan əlavə, müasir cəmiyyətdə bu təsnifatla əhatə olunmamış təsisatlar da tapmaq olar. Lakin, bu təsnifat sivilizasiyaların bütün tiplərində özünü göstərən əsas sosial funksiyaları nizamlayan bütün baş təsisatlar adlanan təsisatları əhatə edir.

Təsisatların qarşılıqlı əlaqəsi və inteqrasiyası aşağıdakı bir neçə prinsipə əsaslanır:

- insanın (şəxsiyyətin) strukturuna, onun tələbatlarının yekincisliyinə. İnsan bütün tələbatlarını ödəmək üçün təsisatların müxtəlif tiplərində iştirak etməlidir;
- əməyin əhəmiyyətli dərəcədə bölgüsünə və yerinə yetirilən funksiyaların səmərəli əlaqəsinə;
- birtipli təsisatların üstünlüyünə, məsələn, Avropa feodal cəmiyyətində kilsənin hökmranlığı təsisatların bütün qalan növlərinin inteqrasiyasını müəyyənləşdirirdi.

Digər cəmiyyətlərdə biz siyasi və ya iqtisadi təsisatların hökmranlığı ilə rastlaşırıq. Təsisatların qarşılıqlı əlaqədar sistemi qrup üzvləri tələbatının ödənilməsinə təmin edən, bu üzvlərin davranışını nizamlayan, qrupun bütöv bir tam kimi inkişafına təminat verən sistem yaradır. Bütöv bir tam kimi bu sistemin sabitliyi və gücü onun ziddiyyətsiz strukturuna və daxili qarşılıqlı uyğunluğundan asılıdır. Təsisatlar sistemini inkişaf yolunda maneəyə çevrilmək təhlükəsi ilə rastlaşdığı inkişaf gedişində, sosial dəyişənlik proseslərində təsisatın "elastikliyi" problemi xüsusən vacibdir.

5.2. Sosial nəzarət

Təsisatları nəzərdən keçirərkən qeyd etmişdik ki, onlar sosial nəzarət sisteminin tərkib hissəsidir. Bu, necə nəzarətdir və o, sosial əlaqə ilə hansı münasibətdədir? "Sadələşmə" suallardan başlayaq. Hansı səbəbdən tanışlar görüşərkən bir-birinə baş əyir və gülümsəyirlər? Nəyə görə yeni ildə tanışlarımıza arzu və istəklərimizi yazırıq? Adamlar nə üçün öz uşaqlarını məktəbə göndərirlər? Niyə şəhərlərdə küçədə ayaqyalın gəzmirlər? və s. Bir sözlə, niyə insanlar günbəgün, bunlardan bir çoxu nəsilbənən öz funksiyalarını nəyə görə eyni şəkildə yerinə yetirirlər? Bir qədər fikirləşsək, biz ictimai həyatın bu "yeknəsəqliyinin" həmin həyatın fasiləsizliyi və rəvan hərəkətinin mühüm şərti olduğunu aydınlaşdırma bilirik. Çünki o, adamların bizim hərəkətlərimizə verəcəkləri reaksiyanı qabaqcadan düzgün görməyə imkan verir və beləliklə də insanların qarşılıqlı əlaqələri əhəngləşdirilir, tarazlaşdırılır, qarşılıqlı surətdə bir-birinə uyğunlaşdırılır və qrupun hər bir üzvü nə gözləyə biləcəyini bilir. Yolda maşınla gedərkən mən bilirəm ki, əks tərəfdən gələn avtoməşinlər mənim üstümə gəlməyəcəkdir, əgər kimsə mənim yolumu kəsərsə, mən onun cəzalandırılmasını tələb edəyəm. Eləcə də mağazaya, müəssisəyə, məktəbə daxil olarkən, mən özümü necə aparmaq lazım olduğunu, habelə mənim davranışına necə reaksiya veriləcəyini bilirəm. Bütün bunları sxematik şəkildə göstərmək olar: qrupun hər bir üzvü müxtəlif şərəitdə başqaları tərəfindən başa düşülmək üçün özünü necə aparmaq lazım olduğunu dərk edir, başqa üzvlərin ondan nə gözlədiklərini, habelə öz davranışına qarşı hansı reaksiyaları gözləyə biləcəyini anlayır. İctimai həyatın "təşkil olunmuş" gedişi ona əsaslanır ki, qrup üzvləri davranışının qarşılıqlı surətdə qabaqcadan görülməsi və gözlənilməsi həqiqətən də baş verir. Lakin əgər belə davranış olursa, əgər hərəkətə qarşı olan reaksiya bu qrupda yol verilən reaksiyalar çərçivəsinə sığışmırsa, onlara qrup sanksiyalar tətbiq olunur.

Deməli, hər bir sosial qrup bir sıra inandırma, göstəriş və qadağan üsulları, məcburiyyət və fiziki zorakılığa qədər təzyiqli sistemləri tanımaq, hörmət etmək, irəli çəkmək, mükafatlandırmaq üsulları sistemi işləyib hazırlayır. Bunun hesabına fərdlərin və qrupların davranışını qəbul olunmuş hərəkət etalonları və dəyər meyarları ilə uyğunlaşdırılır, bir sözlə, bunun köməyi ilə üzvlərin konformizmi yaradılır. Bu sistem sosial nəzarət sistemi adlanır.

Heç də bir hərəkətə cəmiyyət tərəfindən eyni dərəcədə nəzarət etmək mümkün olmur. Hər bir sosial qrupda adamın malik olduğu şəxsi dairəsi qrupun daxili birliliyindən, qrup təsisatlarının xarakterindən və fərdin mövcud qrupda tutduğu mövqedən asılı olaraq geniş və ya məhdud ola bilər. Məsələn, qrup üçün çox mühüm vəzifə tutan fərd daha məhdud şəxsi mühitə, yəni nəzarət olunmayan hərəkətlər dairəsinə malikdir, çünki onun əməlləri bütövlükdə qrup üçün əhəmiyyətlidir. Bundan başqa elə əməllər var ki, onlar bütövlükdə bütün qrupa aiddir və onlar ancaq fərdlərə aid əməllərə nisbətən daha güclü nəzarətə məruz qalır. Məsələn, kiminsə öz evində əşyaları stolun üstünə necə düzməsi qrupu az maraqlandırır: bu məsələdə ən çoxu tanışlar və ya iş yoldaşları ağır büzürlər ki, onun evində qalmaqaldır və ya hörmətlə dəyərlər ki, onun evi necə səliqəlidir. Şəxsi gigiyenaya isə güclü şəkildə nəzarət olunur və səliqəsiz adam məzəmmətlə, pis münasibətlə rastlaşır. Qrup kimin necə geyinməsi ilə daha güclü şəkildə maraqlanır, məsələn, heç bir tələbə dərəcə ayaqyalın gəlməyə cürət etməz. Hərçənd bu, cinayət deyil, lakin mədəniyyətsizlik, əxlaq normalarının pozulmasıdır. Əgər adamlar ailə qurur, boşanırlarsa, əgər insan ailəsini atırsa, onda bunlar qanunlar, din və əxlaq qaydaları ilə dəqiq şəkildə nizamlanır. Oğurluq cəza ilə, qətl isə ən yüksək cəza ilə rastlaşır. Qısaca deyilsə, hərəkətin bütövlükdə qrupa nə qədər çox aidiyyəti varsa, bu hərəkət onun birgə yaşayışına nə qədər çox təhlükə yaradırsa və ya hər hansı əməl bu birgə həyatın gedişi üçün nə qədər çox vacibdirsə, qrup tərəfindən nəzarət bir o qədər güclü olur.

Bu nəzarət sisteminin fəaliyyəti bir neçə prinsipə əsaslanır:

- qrupda onun mədəniyyəti və onun dəyər meyarlarının hamı tərəfindən qəbul olunması prinsipi. Məlum olduğu kimi, davranış onun əsasına çevrilən bioloji impulslardan doğur. Lakin bu impulslar müxtəlif üsullarla ödənilə bilər və onların təmin olunma vasitələrinin seçilməsi

mədəniyyətin qəbul etdirdiyi dəyərlər sistemindən asılıdır. Eyni cür dəyərlərin etirafı və qəbul olunması mövcud qrup üzvlərinin davranışının oxşarlığı və ya eyniliyini doğurur;

- tərbiyə yolu ilə davranış, hərəkət və hərəkətə qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş şəkildə, yəni qrupun qəbul etdiyi üsulla reaksiya vermək etalonlarının tətbiqi prinsiplə, məktəb, qonşular, dövlət, din daha geniş ictimai mühitin təsiri ictimai həyata daxil olan gənclərə nəzakətli davranışı, əxlaqın əsaslarını, ənənələri öyrədir. Bu biliklər bioloji impulslar və mədəni dəyərlər sistemindən sonra konformist davranışı müəyyənləşdirən ikinci "çərçivəyə" çevrilir;
- insanın tanınmağa və özünün təhlükəsizliyini daxili mexanizmlərində duymağa yönəlmiş, səylərini şərtləndirən fərdi xüsusiyyətlərinin daxili mexanizmlərində tanınma, qəbul edilmə şəxsiyyətinin daxili tarazlığının qorunub saxlanması üçün zəruridir. Uzun müddət ərzində sistemlik olaraq tanınma, qəbul edilmə imkanından məhrum olan adam tərəddüdlərə meyillidir və onun şəxsiyyəti dezintegrasiyaya, parçalanmağa məruz qalır. Daimi qorxu və təhlükə hissi şəxsiyyəti dezintegrasiya edir və onu dağıdır. Konformist davranış həm tanınmağı, həm də təhlükəsizliyi təmin edir;
- daxilində fərdin hərəkət edə bildiyi və fərdlərin davranışına fəal surətdə müdaxilə etmək imkanı verən maneələr sistemi yaradan formal və qeyri-formal təsisatlar sistemi prinsipi.

Sosial nəzarət sistemi yuxarıda göstərilən prinsiplərə əsaslanır. Bəs bu sistemin elementləri nədən ibarətdir? Bu elementlər adətlər, vərdişlər və sanksiyalar sistemindən ibarətdir.

Vərdiş — müəyyən vəziyyətlərdə qəbul olunmuş, qrupun neqativ (mənfi) reaksiyasını doğurmayan davranış üsuludur. Hər bir fərd öz vərdişlərinə (məsələn, tezdən durmaq, gimnastika ilə məşğul olmaq, kafeyə getmək, xüsusi biçimli baş örtüyü və ya paltar geymək, danışıqda, təmasda öz vərdişlərinə malik olmaq və s.) malik ola bilər. Bütün qrup və ya qrupun qəbul etdiyi vərdişlər də ola bilər. Vərdişlər təcrübə qazanmaq nəticəsində meydana çıxır, ənənələrlə müəyyənləşir, hörmət olunan və ya, dözlə bilən hərəkətlərə çevrilirlər. Bəzi vərdişlər qədim mərasim və ya bayramların qədim peşə funksiyalarının və s. qalıqları ola bilər. Vərdişin pozulması, adətən, neqativ sanksiyalarla qarşılaşdırılır, hərçənd ki, qrupda qəbul olunmuş vərdişlərə müvafiq davranış tanınır, təqdir olunur.

Adət - davranışın elə təsbit edilmiş növüdür ki, qrupun müəyyən əxlaqi qiymətləri onunla bağlıdır və onun pozulması neqativ sanksiyalar doğurur. Adət dəyərlərinin tanınmasında müəyyən məcburiyyət və vəziyyətin müəyyənləşdirilməsinin məcburiliyini nəzərdə tutur. Adət zəif adamlara yer verməyi və kömək etməyi, yaşlılara hörmət göstərməyi, qrupda yüksək vəzifə tutan şəxslərlə etikətə uyğun davranmağı və s. tələb edir. Deməli, adətlər, qrupun qəbul etdiyi dəyərlər sistemi ilə, sonra isə bu dəyərlərin mövcud ola bildiyi vəziyyətlərin müəyyən edilmiş tərifli ilə və onlara uyğun davranış etalonları ilə bağlıdır. Bu dəyərlər qrupu üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir və ona görə də adətlərə hörmətsizlik qrupun daxili birliyini zəiflədir. Beləliklə, qrup tərəfindən edilən məcburiyyət ayrı-ayrı üzvləri müəyyən vəziyyətlərdə bu dəyərlərə müvafiq davranış etalonlarını gözləməyə vadar edir.

Sanksiyalar. Biz sanksiyaları fərdin sosial cəhətdən davranışına qrupun ümumiyyətlə reaksiyası kimi qiymətləndirə bilərik. Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, hər bir qrup üzvlərinin çox geniş davranış dairəsi, hətta onun şəxsi dairəsinə daxil olan işin bir çoxu sosial cəhətdən əhəmiyyətlidir. Ona görə də sanksiyaların da dairəsi həmçinin genişdir. Bu, öz üzvlərinin davranışını idarə etmək, arzu olunan hərəkəti stimullaşdırmaq və daxili birliyin, ictimai həyat fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün arzuolunmaz davranışı cəzalandırmaq məqsədilə qrupun yaratdığı məhsuldur.

Sanksiyalar neqativ (cəzalar) və pozitiv (həvəsləndirmələr, mükafatlar) ola bilər. Adətən danışıq dilində sanksiya sözü dedikdə, ancaq cəzalar sistemi nəzərdə tutulur. Lakin burada biz bu sözlə qrup tərəfindən öz üzvlərinin davranışına göstərilən pozitiv reaksiyaları da göstəririk. Daha sonra sanksiyaları formal (yəni formal təsisatların müəyyən davranışa reaksiyası) və qeyri-formal (yəni mənbəyi ictimai rəydə, dost və qonşu dairələrdə, qeyri-formal təsisatlarda olan reaksiyalar) sanksiyalara bölürük. Nəhayət, sanksiyalar yolu ilə daxili təzyiqin "mahiyəti" baxımından aşağıdakı sanksiyaları fərqləndirək: hüquqi sanksiyalar və ya müəyyən hərəkətlərə görə qanunlarla nəzərdə tutulan cəza və mükafatlandırma sistemi; etik (əxlaqi) sanksiyalar və ya qəbul olunmuş əxlaqi prinsiplərdən irəli gələn fərqləndirmələr, məzəmmət və töhmətlər sistemi; satirik sanksiyalar və ya özlərini qəbul olunmuş qaydadan fərqli şəkildə aparən adamların məruz qaldıqları istehza, ələsalma, etinasız münasibətlər sistemi; dini sanksiyalar və ya hər hansı bir dinin öz göstərişi və qadağanlarını pozan və ya onlara əməl edən davranışa görə ehkamlar və inamlar sisteminin nəzərdə tutduğu mükafatlar və cəzalar. Bu dörd növ sanksiyalar qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır.

Onlar fərdin hansı davranışını qrupun həyatı üçün xüsusən faydalı, hansı davranışını isə xüsusən əlverişsiz saymaq lazım olduğunu müəyyənləşdirirlər. Bu sanksiyaların birgə fəaliyyəti şəraitində davranışın ən yüksək konformizm səviyyəsi əldə oluna bilər. Əgər bu sanksiyalar sistemləri arasında ziddiyyətlər meydana çıxarsa, əgər, məsələn, hüquqi sanksiyalar müəyyən kollektivin əxlaqi hissələrinə və adətlərinə uyğun gəlmirsə, onda onların səmərəliliyi aşağı olur.

Mədəni cəmiyyətlərdə sanksiyaların, adətən, hansı xüsusi növlərinə rast gəlmək olur? Aşağıdakı təsnifatı əsas tutaraq onları nəzərdən keçirək: neqativ qeyri-formal sanksiyalar - bunlar heyrət, kədər, narazılıq, istehza, əxlaqi məzəmmət bildirmək mənasında, əl vermədən imtina etmək, yoldaşlıq münasibətləri saxlamaqdan boyun qaçırmaq, qeyri-xeyirxah şayiələr və s.-dən ibarətdir. Bu sanksiyalar ona görə təsir göstərir ki, onlar müəyyən güzəştlərdən məhrum edilmək, müəyyən sosial müdafiə münasibətlərindən kənar edilmək və b. şəkildə mühüm ictimai nəticələrə gətirib çıxarır.

Neqativ qeyri-formal sanksiyalar qanunla nəzərdə tutulan aşağıdakı cəzaların bütöv bir sırasından ibarətdir: hər hansı növdən olan xəbərdarlıqlar, məzəmmətlər, cərimələr, həbslər, vətəndaş hüquqlarından məhrum edilmək, əmlakın müsadirəsi, ölüm hökmü, təcridolunma, tövbələmə və s. Bu cəzalar qorxutma yolu ilə, həm də eyni zamanda qeyri-ictimai və ya cəmiyyətə zidd hərəkətlərə görə nələrlə gözlənilməli barədə qabaqcadan bildirilən potensial xəbərdarlıq kimi təsir göstərir. Qeyri-formal pozitiv sanksiyalar və ya sosial əhatənin davranış etalonları və dəyərlər sistemlərinə müvafiq gələn və qrup üçün faydalı olan pozitiv davranışa göstərdiyi reaksiyaları təqdir və həvəsləndirmələrə əsaslanır. Bunlar rəğbət bildirmək, müəyyən işlərdə müəyyən fərdin nüfuzunun etirafı, mətbuatda tərif və xoş ruhlu qeydlər, xeyirxah şayiələr, "müsbət" əfsanə, şöhrət və s. ibarətdir. Formal pozitiv sanksiyalar hakimiyyət orqanları tərəfindən açıq bəyan edilmək, pul mükafatı, irəli çəkilmə, medal və ordenlərlə təltif, fəxri və yüksək vəzifələrə qoyulmaq, yüksək mükafat verilməsi, müəyyən şəxsin şərəfinə medal zərb edilməsi, abidələrin ucaldılması və s. ibarətdir. Bu sanksiyalar sistemi hüquqi, etik, satirik və dini sanksiyaların daim kombinasiya edilməsinə əsaslanır. Məsələn, satirik sanksiyalar kimi bəzi qeyri-formal sanksiyalar xüsusən uğurlu ola bilər. Çünki adamlar ümumiyyətlə, cəzalardan qorxsalar da onların şəxsi istəklərinə və subyektiv "mənliliklərinə" toxunan istehza və nifrətdən daha çox qorxurlar. Hüquqi cəhətdən cəzalandırılan hərəkətlər buna baxmayaraq mühitin mənəvi təqdiri ilə rastlaşdığı halda (məsələn, müharibə dövründə işğalçıların hüquqi repressiyaları) bu arzuolunmaz hərəkətlərə görə repressiyalar zamanı cəzaların az səmərəliliyi buna dəlalət edir.

Sanksiyalar öz mahiyyətinə görə aşkar, yəni digər qrup üzvlərinə bəlli olan qeyri-konformist hərəkət və davranışa qarşı tətbiq olunur. Hər bir qrup həm də, arzuolunmaz hərəkət və davranışını aşkara çıxarmağın formal və qeyri-formal üsullarından ibarət olan müəyyən nəzarət sistemini işləyib hazırlayır. Bu sistem yalnız polis, istintaq orqanları və s. mütəşəkkil təsisatlardan deyil, habelə ətraf sosial mühitin hərəkətlərinə gündəlik maraqlardan, onların üzərində gündəlik müşahidədən ibarət olur. Mədəniyyətin tipindən, adətlər, siyasi quruluş, din və s. asılı olaraq müxtəlif forma alan bu formal nəzarət sistemi gündəlik təmas, işin yüngülləşdirilməsi, peşə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi və s. zamanı gündəlik davranışın nizamlanmasından söhbət gedərkən xüsusən səmərəlidir. Bu sistem müəyyən şəxs və onun davranışına nisbətən ictimai rəyin və ya fərdlər və qrupun aşkar yönəlişlikləri və görüşlərinin nəzarətini ifadə edir. Qeyri-formal nəzarət sisteminin mahiyyəti qrup üzvlərinin davranışının daim digər üzvlər tərəfindən qiymətləndirilməsindən, hər bir fərdin öz davranışında hesablaşmalı olduğu bu qarşılıqlı qiymətləndirmədən ibarətdir.

Təsisatlar sistemində əsaslanan bu nəzarət sistemi sosial kontaktlar, qarşılıqlı əlaqə və sosial münasibətlərin qrupun müəyyən etdiyi çərçivələr daxilində baş verməsini təmin edir. Hər bir adamın öz təcrübəsindən bildiyi kimi, bu çərçivələr həddən artıq sərt deyildir və teatr tamaşasındakı rol kimi həmişə fərdi "interpretasiyaya" imkan verir. Bütövlükdə qrup üçün daşdıqları əhəmiyyətə görə bəzi rollar və onlarla bağlı olan funksiyalar sosial münasibətlərin təbiətindən irəli gələn vəzifələrin bəziləri çox, digərləri isə az ciddiliklə müəyyənəşdirilmişdir.

Təbii surətdə hər bir qrup formallaşdırılmamış funksiyaların icrasında fərdlərə müəyyən şəxsi azadlıq sahəsi saxlayır. Bəzi sosial rollar ona əsaslanır ki, öz icraçılarından daimi yaradıcılıq və yenilik axtarışı tələb edir. Lakin qruplar bu rolların üzərində də (ixtiraçı, alim, artist və s. rolları) bir növ nəzarət edirlər. Həmin nəzarət imkan vermir ki, bu rolları ifadə edənlərin azadlığı qrupun əsas dəyərlərinə və birliliyinə təhlükə yaradan açıq qiymətlərə keçsin,

5.3. Sosial təşkilatlar

"Təşkilat" istilahının bir neçə mənası var. İlk mənada o, mütəşəkkil şəkildə müəyyən məqsədlərə çatmaq niyyətində olan məqsədlili qrup və insanlar birliyi deməkdir. Bu mənə müasir sosiologiyada qəbul edilmiş geniş mənadır. Bəzi sosioloqlar mürəkkəb və rəşional daxili təşkilata malik olan böyük birliklərin meydana çıxması və inkişafını müasir sənaye cəmiyyətlərinin mühüm xüsusiyyəti kimi saymağa meyillidirlər. Belə tipli cəmiyyətləri göstərmək üçün hətta "mütəşəkkil cəmiyyət" adı yaradılmışdır. Belə cəmiyyətdə böyük təşkilatlar, özlərinin nizamlayıcı təsirləri ilə hər bir vətəndaşın həyatının getdikcə daha çox sahəsini əhatə etməklə ictimai həyata səciyyəvi çalar verirlər. Bu böyük təşkilatlar "mütəşəkkil" insan şəxsiyyətinin özünəməxsus tipini yaradırlar. Məsələn, ABŞ-da böyük təşkilatlar dedikdə sahibkarların böyük təşkilatları, federal hökumət təsisatları, həmkarlar təşkilatı, dini təşkilatlar və s. nəzərdə tutulur. Lakin təşkilat dedikdə həm də hər cür birliklər, məsələn, gənclər təşkilatları, mədəni təşkilatlar və s. nəzərdə tutulur.

Biz digər mənada təşkilat dedikdə insanlara və müxtəlif hərəkət vasitələrinə sərəncam vermək və onları idarə etmək üsullarını, funksiyaları əlaqələndirmək və cəhdləri tarazlaşdırmaq, habelə bu cəhdlərin nəticələrini ayrı-ayrı vəzifələri yerinə yetirən adamların birliyi vasitəsi ilə müəyyən məqsədin əldə edilməsinə yönəldilməsinin üsullarını nəzərdə tuturuq. Bu mənada əməyin, nəqliyyatın və s. təşkilindən danışılır. Məhz bu mənada indi təşkilat barəsində həddən çox danışılır, hətta təşkilətmə nəzəriyyəsi adlandırılmış xüsusi elm sahəsi yaranmışdır. O, birgə fəaliyyət göstərən sistemlərin maksimal səmərəliliyini təmin etmək zərurətindən meydana çıxmışdır. Onun nəzəri şəkli müxtəlif elm sahələri (kibernetika, oyunlar nəzəriyyəsi, informasiya nəzəriyyəsi, motivasiya nəzəriyyəsi, qruplar nəzəriyyəsi və s.) əsasında formalaşdırılır. Təşkilətmə nəzəriyyəsi adətən riyaziləşdirilmiş şəkildə olur. Məsələn, bürokratiya nəzəriyyəsi belə geniş başa düşülən təşkilətmə nəzəriyyəsinin tərkib hissəsidir. Bu təşkilətmə nəzəriyyəsi sosiologiyanın hüduqlarından kənara çıxmağa başlayır. Hərçənd ki, onun bəzi elementləri məsələn, təşkilatda fərdlərin rolunun, fərdi motivlər, təşkilat motivləri arasındakı konfliktlərin mütəşəkkil sistemlər çərçivəsində qrupların meydana çıxmasının və s. öyrənilməsi həmişə sosiologiyaya mənsub olacaqdır.

Nəhayət, üçüncü bir mənada sosial təşkilatdan danışarkən tələbatın ödənilməsinin yol verilən üsullarını müəyyənəşdirməklə, birgə yaşayış prosesində meydana çıxan problem və münəqişələri həll etməklə birgə yaşayışı təmin edən, cəhd və hərəkətləri tarazlaşdırən, bir sözlə ictimai həyatda qayda-qanun yaradan fərdlər, yarımqruplar və təsisatlar, sosial nəzarət vasitələri, sosial rollar və dəyərlər sistemlərinin hərəkət

üsulları (etalonları) sistemi nəzərdə tutulur. Hər bir adam özünün tələbatlarını ödəməyə can atır və buna baxmayaraq, bütün ictimai həyat ümumiyyətlə, elə gedir ki, bütün insanlar öz tələbatlarını ödəmək imkanı tapırlar. Şəxsi məqsədlərə can atarkən, başqaları ilə əməkdaşlıq etmək, qanun və adətlərlə hesablaşmaq, başqaları üçün zəruri olan funksiyaları yerinə yetirmək lazım gəlir və beləliklə, bütün qrupun fəaliyyət çərçivəsi daxilində öz tələbatlarını ödəmək mümkündür. Biz qrupların nizamlanmış, qaydaya salınmış şəkildə bu cür fəaliyyətini, onların təşkili və təşkilatı (təşkil edilməsi) adlandırırıq.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial təşkilatın tərifi məsələsi mübahisəlidir. O, başqa mənalarda da işlənilə bilər. Məsələn, bəziləri sosial təşkilatla ictimai quruluşu eyniləşdirməyə meyl edirlər. Digərləri təşkilatı struktur ilə eyniləşdirib belə hesab edirlər ki, hər iki halda söhbət qrupun tərkib elementlərini qaydaya salan, onun mövcudluğu və inkişafını təmin edən funksional sistemdən gedir.

Biz hesab edirik ki, funksiya və vasitələri əlaqələndirmə metodlarının sistemi kimi təşkilatı tez-tez spontan, qabaqcadan nəzərdə tutulmamış proseslərin nəticəsi ola bilər (və çox hallarda olan) sosial təşkilatdan fərqləndirmək lazımdır. Biz "quruluş" istilahını təşkilat prinsiplərini və hakimiyyəti həyata keçirən təsisatların fəaliyyətini, habelə mülkiyyət və istehsal vasitələrinin fəaliyyəti sistemini bildirmək üçün nəzərdə tutmağı təklif edirik. İctimai quruluş dedikdə isə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin stratifikasiya sistemi, yəni aşağıdan yuxarıya prinsipi üzrə sinif və təbəqələrə bölünməsi nəzərdə tutulur. Struktur istilahı adı ilə hər hansı təminatın fəaliyyətini mümkün edən tərkib elementlərinin müəyyən prinsip üzrə nizamlanmasını, qaydaya salınmasını nəzərdə tutacağıq. Struktur müəyyən bir təminatın quruluşu, təşkilatlanma isə onun fəaliyyətidir.

Sosioloqlar formal və qeyri-formal təşkilatları bir-birindən fərqləndirirlər. Bunlar, birincisi, qəti şəkildə müəyyənləşdirilmiş bütün sosial rollardan, formal təsisatlardan, formal sanksiyalar sistemindən, bir sözlə, hüquqi yolla müəyyənləşdirilmiş göstəriş və kodekslərin formalaşdırılmış sistemindən yaranır. Qeyri-formal təşkilat dedikdə, biz gündəlik qarşılıqlı əlaqələrin gedişində spontan surətdə meydana çıxan sosial rollar, qeyri-formal təsisatlar və qeyri-formal sanksiyalar, habelə adət və ənənələrin bizə gətirib çatdırdığı davranış etalonları sistemini başa düşürük.

İstər formal, istərsə də qeyri-formal sosial təşkilatlar qrup üçün sosial qayda-qanunu və ya ictimai həyat proseslərinin gedişində tarazlığın yaradılmasını təmin edir. Aydın ki, tarazlıq həmişə qeyri-sabit və dəyişkənliklərə meyllidir, lakin elə müəyyən hədudlar var ki, onlar qorunub saxlanılmalıdır və həmin hədudların daxilində ictimai həyat elə şəkildə gedə bilər ki, fərdlər və qrupların tələbatları təmin edilsin.

Əgər bu qeyri-sabitlik davam edərsə və saxlanılarsa ictimai pozğunluq hadisələri kompleks meydanı çıxacaqdır. Sosial qayda-qanun hər bir qrup üzvünün özünün tələbat və marağının qəbul edilmiş təsisatlar sistemi, sanksiyalar sistemi və dəyərlər sistemilə müəyyənləşdirilmiş çərçivədə ödəniləcəyinə bəslədiyi ümidlərin müəyyən hissəsinin reallaşmasına əsaslanır. Əgər bu ümidlər boş çıxırsa, əgər təsisatlar və nəzarət sisteminin fəaliyyət prosesləri dəyişkənliklərə meyllidirsə, onda sosial qayda-qanun pozulur və qrup, bir qayda olaraq, özünün dağılması ilə bağlı olan radikal dəyişikliklər dövrünə qədəm qoyur.

6. Qlobal cəmiyyət.

"Cəmiyyət" istilahı gündəlik elmi dildə müxtəlif mənalarda istifadə edilir. Sosiologiya cəmiyyət haqqında elm kimi meydana gəlmişdir, yəni ictimai fikrin uzun müddət davam edən inkişafı gedişində ictimai həyatın dövlət, din və onların doğurduğu təsisat və məqsədli qruplar kimi təşkil olunmuş formaları ilə yanaşı, həm də spontan proseslərin də baş verdiyi aşkar edildikdə yaranmışdır. Onlar həm birgə yaşayış formalarını yaradır, həm də onları dəyişdirir və insanın iradəsindən asılı olmayaraq özlərinin təbii qanunları ilə idarə olunur.

Bu spontan yaranan və meydana çıxan proses və formalar müəyyən bütövlük, adamların ictimai həyatının həm məqsəduyğun şəkildə təşkil edilmiş, həm də spontan surətdə baş verən bütün hadisələrinə təsir göstərən tamlıq yaradır.

XVIII əsrdə cəmiyyət anlayışı meydana çıxan zaman o, müxtəlif şərtlərə yol verən geniş mənə daşıyırdı. Bunun nəticəsində ədəbiyyatda "cəmiyyət" istilahının həm də müxtəlif istifadə edilmə üsulları əmələ gəlir. Bu istilahla aşağıdakı müxtəlif mənaları göstərmək olar:

1. Cəmiyyətin geniş və ya geniş toplu kimi başa düşüldüyü təriflər. Bəziləri cəmiyyətin yer üzündə yaşayan bütün adamları əhatə etdiyini hesab edərək, bu anlayışın tutumu ilə "bəşəriyyət" anlayışının tutumunu eyniləşdirirlər.

Digərləri onun tutumunu ərazi birliklərinə qədər daraldır, məsələn, Azərbaycan cəmiyyəti Azərbaycan Dövləti sərhədləri daxilində yaşayan bütün adamları və mövcud olan bütün ictimai həyat formalarını əhatə edir. Polşa sosioloqu F.Znaniński cəmiyyəti birgə mövcud olan və çarpazlaşan, dövlət, millət, din kimi vahid hakim qrupa tabe olan qruplar sırası kimi müəyyən edir və bu mənada milli, katolik və s. cəmiyyətlər haqqında danışmaq olar.¹

2. Cəmiyyətin daxilində spesifik münasibətlər sistemi olan toplu kimi müəyyən edən təriflər. Onlara hər şeydən əvvəl cəmiyyəti ictimai-iqtisadi formasiya ilə eyniləşdirən marksist tərif aiddir (məsələn, kapitalizm cəmiyyəti və ya sosializm cəmiyyəti).

Bəzi sosioloqlar cəmiyyəti yalnız adamlar arasında mövcud olan münasibətlər şəbəkəsi və ya sistemi kimi müəyyən edir. Şəxslərin özləri birləşərək cəmiyyət olurlar, cəmiyyəti təşkil edən onları bir-biri ilə bağlayan və onların arasında baş verən şeylərdir.

3. Cəmiyyəti insanların tələbatlarının mütəşəkkil surətdə ödənilməsinə, münaqişələrin qaydaya salınmasını, mədəniyyət və tərəqqiyə kömək göstərilməsini təmin edən təsisatlar və müəssisələr toplusu kimi müəyyənləşdirən təriflər. Bir sözlə, bu tərifləri "təşkilatı" təriflər adlandırmaq olar, çünki onlar cəmiyyətin mahiyyətini ictimai təşkil edilmənin (təşkilatın) mövcud olması faktında görürlər.

¹ Znaniński F. Social groups in the modern world. in: Freedom and control in modern society. Princeton., 1984.

4. Bəzi təriflərdə cəmiyyət insanın müəyyən yaşayış tipinə, yəni onun başqa adamlarla, onun fərdi varlığına zidd olan və ya onu tamamlayan adamlarla birgə mövcudluğuna deyilir. Bu nəzəriyyəyə görə hər bir adam sanki iki ölçüdə yaşayır: "mən" kimi (fərdi "mən") və "biz" kimi (cəmiyyət).

5. Qruplardan və dövlət təşkilatına tabeçilikdə olmayan digər toplulardan ibarət komplekslərin cəmiyyət adlandırıldığı təriflər. Bu mənada dövlət cəmiyyətə qarşı qoyulur: dövlət təsisatları və ictimai təsisatlar, ictimai təşkilatlar, ictimai təşəbbüs mövcuddur, deməli, cəmiyyət dövlət təsisatları ilə yanaşı və ya onlardan kənar yaranan bütün birgə yaşayış formalarıdır.

Bu nəzəriyyələr və görüşlər çoxluğu müəyyən dərəcədə "cəmiyyət" termininin sosiologiyadan kənar edilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin müəyyən qədər vaxt keçdikdən sonra həmin anlayış təkrarən "qlobal cəmiyyət" istilahi şəklində yenidən meydana çıxmışdır.

Biz burada həmin istilahdan ona görə istifadə edirik ki, bizim fikrimizcə, ictimai insanın həyat formalarını bir-biri ilə bağlı olmayan, bir-birinə zidd olan topluların, qrupların və sahələrin birləşməmiş çoxluğu kimi nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Bizim qəbul etdiyimiz mədəniyyət nəzəriyyəsinə və burada şərh edilmiş şəxsiyyət nəzəriyyəsinə əsaslanaraq demək olar ki, əgər vəziyyət belə olarsa nə mədəniyyət mövcud ola bilərdi, nə də normal fəaliyyət göstərən şəxslər.

Bundan başqa hətta gündəlik həyat təcrübəsi göstərir ki, bütün bu, bizə məlum olan, bizim iştirak etdiyimiz ictimai həyat formaları müəyyən bir "birləşdirici çərçivə" ilə əhatə olunmuş və aralarındakı fərqlərə, xüsusiyyətlərə, antaqonizmlərə baxmayaraq bir sıra ümumi əlaqələrlə bağlanmışlar, müəyyən ümumi normaya malikdirlər.

Qrupların əksəriyyəti üçün dil, din, ənənələr, ideologiya, dünyagörüşü, elm, hüquq və əxlaq normaları kimi mədəni dəyərlər sistemi ümumdür. Bir sıra müxtəlif məqsədli qruplar, ictimai siniflər və digər toplular üçün ümumi olan bu dəyərlər sistemləri hansısa bir daha geniş formaya malik olmalıdır ki, onun daxilində əmələ gəlsinlər və bu forma onların gözlənilməsinin "qeydinə qalsın" və dayağı olsun.

Mədəni dəyərləri, qeyri-formal təsisatları, davranış etalonlarını və fəaliyyət normalarını yaradan, ayrı-ayrı qrupların mədəni inteqrasiyasını (birləşməsinə) təmin edən, müxtəlif, bəzən isə zidd dəyərlər sistemində malik olan bir çox qruplarda iştirak edən şəxslərim birləşməsinə təminat verən bu cür həqiqətən geniş formanı biz qlobal cəmiyyət adlandırırıq.

Qlobal cəmiyyət mədəniyyətin bəzi əsas elementləri və kompleksləri əsasında yaradılmış ictimai həyat formalarının bir növ sintezidir.

O, özünün mədəni üstqurumunu yaradan istehsal münasibətləri sistemi əsasında əmələ gələ bilər; o, müəyyən sivilizasiya tipi (məsələn, çox geniş və kifayət qədər sərbəst qlobal cəmiyyət tipi yaratmış texniki sivilizasiya) əsasında əmələ gələ bilər; o, din və onun təsisatları əsasında yarana bilər və s. (məsələn, İranda müasir islam cəmiyyəti).

Qlobal cəmiyyətin strukturu, adətən, kifayət qədər sərbəst olur, çünki burada vahid milli mədəniyyət, vahid dil və ümumi adət-ənənələr, həmçinin etik normalar hüdudlarında antaqonist siniflər birgə mövcud ola bilər.

Qlobal cəmiyyət qrupları, dairələri, fərdləri, ailələri bir-biri ilə bağlayan, onların arasındakı münasibətləri nizamlayan, ən ümumi sosial əlaqə yaradan, onların zidd və ya ekoistik söylərini birləşdirən qüvvələr kompleksidir. Sosiologiyanın vəzifəsi — həmin cəmiyyətin strukturunu, təşkilini, onda baş verən birləşdirici prosesləri öyrənməkdən, onun hüdudlarında mövcud olan bir çox qruplar arasındakı qarşılıqlı asılılıqları üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

7. SOSIAL İNKİŞAF

Sosial inkişaf prosesləri dəyişikliklər proseslərinin xüsusi halıdır. Onlar, dəyişikliklərin elementlərinin və ya bu elementlər arasındakı münasibətlərin zənginləşməsi və diferensiasiyası ilə nəticələndikdə baş verir.

Biz sosial inkişafdan danışarkən daim insanlar arasındakı münasibətlərin təşkili və strukturunun zənginləşməsi və diferensiasiyasına, elm, texnika və təsisatların inkişafına, şəxsi və ictimai tələbatın ödənilməsi imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxaran, empirik şəkildə sübut olunmuş dəyişiklik faktorlarını nəzərdə tuturuq. Bu faktlar şəxsi sübut olunandır, onları ölçmək, qiymətləndirmək, dəqiq göstəricilər və statistik cədvəllərlə əhatə etmək olar.

Şərhin gedişində biz qeyd edirdik ki, fərdlər arasında mövcud olan fərqlər davranış etalonlarının reallaşdırılmasında, dəyərlərin qəbul edilməsində və s. ifadə olunur. Qrupların tərkibi daim dəyişdiyindən, yaşlaşdıqca adamlar dəyişiklikləri, həyatdan getdikləri üçün, yeni nəsillər yetişdiyi üçün bunun nəticəsində daim dəyişikliklər meydana çıxır və onlar zaman daxilində yığılaraq özlərini cəmiyyətin strukturu və təşkilindəki köklü dəyişikliklərdə göstərir.

Lakin bu daimi proseslə yanaşı ictimai həyatda şəxsi xüsusiyyətlərin deyil, fərdi fərqlərdən irəli gələn dəyişikliklərin spontan və tədrici artımının deyil, ictimai həyatın əsaslarının özündəki, təsisatların yenidən qurulmasındakı, islahatçı hərəkatlarda və ya bu dəyişiklikləri cəmiyyətin inkişaf elementlərinə çevirən inqilabi hərəkatlarda təzahür edən mütəşəkkil cəhdlərin yenidən təşkil edilməsində baş verən dəyişikliklərin doğurduğu daha mühüm və sürətli dəyişikliklər də olur.

Belə inkişafı doğuran amillər ilk növbədə aşağıdakılardır:

1) ictimai həyatın təbii əsaslarındakı dəyişikliklər;

2) istehsal üsullarında baş verən dəyişikliklər; bu dəyişikliklər istehsal alətlərinin, kommunikasiya və nəqliyyatın təkmilləşməsi hesabına meydana çıxır və istehsal münasibətlərinin inkişafına, ən nəhayət isə cəmiyyətin bütün üstqurumunda dəyişikliklərə səbəb olur;

3) ictimai həyatın mədəni əsaslarına digər birliklərdən keçirilmiş dəyişikliklər, məsələn, mədəniyyət elementləri komplekslərinin diffuziyası hadisəsi;

4) müştəkkil ictimai-isləhatçı və ya inqilabi hərəkatlar;

5) müxtəlif qüvvələr və qrupların təsiri altında yeni qanunvericiliyin tətbiqi;

6) fərdlərin və diferensiasiya meyillərindən irəli gələn dəyişikliklərin cəmlənməsi.

Bütün bu qüvvə və amillər öz əhəmiyyətlərinə görə eyni deyildir. Onlardan ən mühümləri ictimai həyatın təbii, iqtisadi və mədəni əsaslarındakı dəyişikliklərdir.

Coğrafi, demoqrafik və bioloji mühitin dəyişməsi sosial inkişaf üçün yeni tələbat və stimullar yaradır. Onların təmin olunması və onlara uyğunlaşma üsulu elm və texnikanın səviyyəsindən asılıdır və əgər bu sahələrdə yeniliklər yaranmırsa, təbii dəyişikliklərin təsiri xeyli ləngiyir.

Biz aşağıda texniki ixtiraların, elmi kəşflərin və onların əsasında dəyişən mədəni sistemlərin sosial inkişafa təsirini daha ətraflı surətdə nəzərdən keçirəcəyik.

7.1. Texnikanın və mədəni sistemlərin inkişafı

Texniki ixtiralar və elmi kəşflərin ictimai həyata təsiri istehsal vasitələrinin dəyişdirilməsi və yeni istehsal vasitələrinin yaradılması, onların məhsuldarlığının artırılması, insan və heyvan enerjisinin mexaniki enerji ilə dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir. Maşınların tətbiqi istehsal olunan nemətlərin miqdarını artırır, onların nəqlini sürətləndirir, kommunikasiyaları qısaldır, insanların məkanda yerdəyişməsini və informasiyanın ötürülməsini asanlaşdırır. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi istehsalın təşkilati formalarında, sənaye, nəqliyyat və xidmət sahələrində məşğul olan insanlar arasındakı münasibətlərdə dəyişikliklər zərurətini doğurur, işçilərin ixtisasının artırılmasını tələb edir, fəhlə qüvvəsinin miqdarı və tərkib hissəsini dəyişdirir.

Əlbəttə ki, çox qısa və sxematik şəkildə göstərilmiş və texniki dəyişikliklərdən irəli gələn iqtisadi hadisələr kompleksi belədir.

Daha sonra bu dəyişikliklər insanlar arasında münasibətləri dəyişərək, yeni mədəni tələbat oyudaraq, yeni məqsədli qruplar və yeni ictimai münasibətlərin nizamlanması üçün lazım olan yeni təsisatlar yaradaraq, yeni tərəkür tərzinin, yeni ideologiya və yeni dünyagörüşünün əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, XVIII əsrin II yarısında buxar maşınının ixtirası və daha sonra onun tətbiqi "sənaye inqilabını" doğurdu, bunun ardınca isə "sənaye cəmiyyətinin" yeni tipini yaratdı. Sənaye inqilabı ağır sənayeni yaradaraq iki yeni ictimai sinfi: sənaye burjuaziyası və sənaye proletariatını meydana çıxartdı.

Beləliklə, biz görürük ki, əmək alətlərinin elmi və texniki tərəqqi nəticəsində baş verən inkişafı ictimai həyatın bütün sahələrini, qrupların strukturunu (həm makrostrukturunu, həm də mikrostrukturunu), onların mədəniyyətini və gündəlik tələbatı ödəmək üsullarını kökündən dəyişdirir.

Ayrı-ayrı cəmiyyətlərin qeyri-bərabər inkişafı tarixi faktır. Mədəniyyətlərin diffuziyası adlanan, müxtəlif cəmiyyətlər arasında mədəniyyət elementlərinin mübadiləsindən ibarət olan bu mühüm proses buradan irəli gəlir.

Diffuziya prosesində daha yüksək inkişaf etmiş cəmiyyətlərdən nisbətən az inkişaf edən cəmiyyətlərə elementlər və komplekslər daxil olurlar ki, bunlar da bir dəfə keçirildikdən sonra sonrakı inkişaf prosesini doğururlar. Başqa sözlə, mədəniyyətlərin diffuziyası bəzən cəmiyyətlərin təbii inkişaf yolunu qısaldır. Məsələn, XIX əsrin II yarısında Qərbi Avropadan Yaponiyaya aparılmış sənaye sivilizasiyası orada mövcud olan feodalizm çərçivəsində inqilabsız meydana gələn, bu quruluşu devirən və Avropanın keçdiyi o uzun yolu keçmədən kapitalist sənaye cəmiyyətinin əmələ gəlməsinə şərait yaratmış, maşınların yaradılması və onların sənayedə tətbiqinə imkan verən elm və texnikanı meydana çıxartmışdır.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz etməsi müxtəlif yollarla baş verir: fərdlər arasındakı kontaktlar vasitəsi ilə, bu təmas prosesində ideyalar, kitablar, incəsənət əsərləri yeni elmi, fəlsəfi, bədii və texniki cərəyanlar mənimsənilir; müxtəlif növlü təsisatlar arasındakı kontaktlar vasitəsi ilə; ticarət mübadiləsi yolu ilə; nəqliyyat və rabitə vasitələrinin genişlənməsi vasitəsi ilə.

Təcrid olunmuş, başqaları ilə təmasda olmayan cəmiyyətlərdə sabitləşmə, durğunluq və inkişafdan qalma meyilləri təzahür edir. Demək olar ki, XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinə qədər ölkəyə başqa ölkələrdən nə ideyalar, nə də mallar buraxan, öz inkişafında ləngiyərək durğunlaşmış, köhnəlmiş təsisatlar və sosial strukturlar dövləti yaradan Çin buna səciyyəvi misaldır.

Diffuziya prosesində maddi mədəniyyət elementləri, adətən, qeyri-maddi mədəniyyət elementlərindən tez mənimsənilir və qəbul olunurlar. Sosialist cəmiyyətləri kapitalist ölkələrindən maşınlar alır, lakin onların ideologiyasını rədd edirdilər: ibtidai cəmiyyətlər bəzək şeylərini və quruluş elementlərini işlərin yerinə yetirilməsinin müəyyən edilmiş mərasimvari gedişini dəyişdirərək biləcəklərini əmək alətlərinə nisbətən daha asan mənimsəyirdilər.

Deməli, yeniliklərin mənimsənilməsinə ləngidən bəzi mexanizmlər mövcuddur; onlar təsisatlar sisteminin mexanizmləri və daxili birliliyinə, üzvləri konformizmə məcbur edən nəzarət mexanizminə, sosial təşkilatın yekdilliyinə əsaslanır. Bu ictimai qüvvələr yeni elementlərdə öz mənafelərinə təhlükə görərək onlara qarşı çıxış edirlər.

Elmi texniki və bədii yaradıcılıq həmişə daxilində mövcud olduğu qrupun nəzarəti altındadır, çünki bu yaradıcılığın nəticələri mövcud strukturlar, təsisatlar, vəzifə iyerarxiyası, hakimiyyət sistemi və yüksək vəzifə tutan fərdlərin nüfuzunu təhlükə altında qoya bilər. Ona görə də elm, texnika, ədəbiyyat və incəsənətin tarixi yeni ideyaların (məsələn, Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi amansızcasına təcrid edilirdi), texniki ixtiraların (buxar maşınlarının sənayedə tətbiqi neçə on illər boyu uzanmışdır) və mədəniyyət cərəyanlarının (məsələn, təsviri incəsənətdə

abstraksionizm cərəyanı uzun müddət ərzində qəzəb və istehza ilə qarşılanmışdır) amansızcasına rədd edilməsi barədə çoxsaylı nümunələrlə doludur.

İdrak, elm və incəsənət sosiologiyasının vəzifəsi yaradıcılıq və yenilikçiliyə yardım göstərən, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yaradıcılığın yüksəlişinə səbəb olan ictimai şəraitin, onların cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməsini şərtləndirən şəraitin öyrənilməsi, habelə onların bütövlükdə ictimai həyata göstərdikləri təsiri öyrənməkdir.

Biz yuxarıda təsisatlar sistemi və sosial nəzarətin birliyi problemini nəzərdən keçirərkən, eyni zamanda göstərmişdik ki, bu sistemin həddən artıq sərtliyi ictimai dəyişikliklərin durğunlaşması və onların sürətinin ləngiməsi amilinə çevrilir.

Bu özünü texniki itxiraların, ictimai həyatın istənilən sahəsində elmi və digər yeniliklərin mənimsənilməsi prosesində xüsusən kəskin şəkildə göstərir. İctimai həyatda təsisatlar sisteminin sərtliyi itxiracılığın miqyası və intensivliyini və ya mədəni diffuziyanın genişliyini məhdudlaşdırma bilər.

Təsisatlar, şübhəsiz ki, daxili birliyi qoruyub saxlayan, cəmiyyətin qüvvəsini artıran amildir. Lakin kəskin sosial dəyişikliklər dövründə, kifayət qədər elastikliyin və dəyişikliklərə uyğunlaşmaq imkanının olmadığı şəraitdə təsisatlar hətta qlobal cəmiyyətin ziyanına olaraq dəyişiklikləri ləngitməyə meyl edə bilərlər. Müvafiq inkişaf sürətinin qorunub saxlanması mühüm siyasi vəzifəyə çevrildiyi kəskin sosial dəyişikliklər dövründə dövlətlər, cəmiyyətlər və ya ayrı-ayrı məqsədli qruplar digər qruplardan mədəni nailiyyətlərin keçməsinin genişlənməsi və ya asanlaşmasına kömək göstərmək üçün xüsusi təsisatları inkişaf etdirirlər. Bunlar mübadilə təsisatları, təcümə edən, beynəlxalq konfranslar keçirən təsisatlar və ya ayrı-ayrı dövlətlər və ya qrupların tamamilə məxfi bir şey kimi gizlədib saxlamaq istədikləri kəşfləri də əldə etməyə can atan kəşfiyyat institutlarına qədər müxtəlif əməkdaşlıq formaları ola bilər.

EMPIRİK SOSİOLOJİ TƏDQIQAT

SOSİOLOJİ İDRAKIN ALƏTİ KİMİ

8.1. Empirik sosioloji tədqiqatın funksiyaları

Empirik tədqiqatın funksiyaları araşdırlarkən onun sosioloji idrakın mərhələ və pilləsi kimi nisbiliyi hər şeydən yaxşı aşkara çıxır.

Məhz buna görə də empirik sosioloji tədqiqatın funksiyaları ona nə isə zahiri aidiyyəti olan bir şey yox, bu tədqiqatın sosioloji dərkətmə və ümumiyyətlə, ictimai həyatda məqsəd və rolunun reallaşdırılmasıdır.

Elmi ədəbiyyatda empirik sosioloji tədqiqatın funksiyalarının təsnifatına çox nadir hallarda cəhd göstərilmişdir. Bu məsələ hələ çox az işlənmişdir.

Polşa sosioloqu Lutinski empirik sosioloji tədqiqatın üç əsas funksiyalarından — elmi, praktiki tətbiqi və ideoloji-tərbiyəvi funksiyalarından bəhs edir.¹ Likert və Lipit də məsələni analoji şəkildə qoyurlar. Onlar yazırlar ki, elmi sosioloji tədqiqat üç məqsədə qulluq edə bilər. İlk növbədə bu tədqiqat özünün elmi əhəmiyyəti ilə başqa alimləri maraqlandıra bilər. İkincisi, əməli iş adamları və siyasi xadimlər üçün maraq kəsb edə bilər. Belə ki, onun nəticələri onların rəhbərlik etdikləri müəssisələrin məhsuldarlığını artırmaq üçün tətbiq oluna bilər. Və, nəhayət, belə tədqiqat camaat üçün faydalı ola bilər. Çünki o, adamlara insan fəaliyyətinin dinamikasını daha yaxşı başa düşməyə imkan verir, onlara öz şəxsi tələbatlarını ödəmək yollarını, habelə ictimai həyatda öz iştiraklarını təkmilləşdirməkdə kömək edir.²

Empirik idrak sosioloji nəzəri ümumiləşdirmələrin zəruri mənbəyidir. Empirikdən nəzəriyyəyə doğru və əksinə, ahəngdar hərəkət sosioloji nəzəriyyənin tərəqqisinin həyati şərtidir.

O.Kont bu istiqamətdə bütöv bir nəzəriyyə bəyan etmişdir. Fizika fiziki faktlara əsaslandığı kimi, Konta görə sosiologiya da sosial faktların dərkəndən çıxış etməlidir. Kont belə hesab edirdi ki, sosiologiya öz quruluşu və inkişafının xarakterinə görə dəqiq elm, sosial fizika olmalıdır.

Empirik sosioloji tədqiqatın verdiyi məlumatların köməyi ilə müxtəlif təsir diapazonlu yeni nəzəriyyələr, yeni sosioloji anlayışlar işlənib hazırlanır və ya artıq formalaşdırılmış anlayışlar zənginləşdirilir, sosioloji qanunların tərifləri dəqiqləşdirilir, yeni problemlər qoyulur, yeni fərziyyələr hazırlanır. Adətən empirik sosioloji tədqiqatın hazırlanması və həyata keçirilməsinin gedişində bir sıra fərziyyələr və yeni ideyaların həlli üsulları və arqumentləri aşkara çıxır ki, bunlar da sosioloji nəzəriyyə xəzinəsinə daxil edilir. Bu, empirik sosioloji tədqiqatların hazırlanmasında metodoloji, metodik və təşkilati məsələlərin həlli ilə əlaqədar olan əlavə kənar nəticədir.

Bununla yanaşı empirik sosioloji tədqiqatın aparılması zamanı tədqiq olunan şəxslər, anketçilər və elmi rəhbərlərlə kontaktlar, idrak problemləri ilə bağlı olan səciyyəvi situasiyaların meydana çıxması fikri çox vaxt sosioloji nəzəriyyəni zənginləşdirən və ya əlavə nəzəri tədqiqatlar üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynayan yeni ideyalar doğurur.

Amerika sosioloqu Merton sosioloji nəzəriyyəyə münasibətdə empirik sosioloji tədqiqatın 4 funksiyası olduğunu göstərir və eyni zamanda belə hesab edir ki, bunlar onun bütün funksiyalarını əhatə etmir. O, hər şeydən əvvəl mövcud nəzəriyyəyə yerləşməyən, vacib, gözlənilməz faktlar haqqında yeni informasiya verməklə onu stimullaşdırır; empirik sosioloji tədqiqat indiyədək nəzərə alınmayan sabit faktlar meydana çıxardığı təqdirdə nəzəriyyənin yenidən işlənməsi zərurətini doğurur; o, empirik informasiyanın toplanmasının yeni metodları istifadə

¹ Lutinski J/Spoleczne funkcje badan spolecznych. "Pzzeglad socjologiczny", XVII/2, 1963, s. 17.

² Bax: Goldthorpe J. The sociology of the third world, 2d ed. Cambridge. England: Cambridge University Press. 1985, p. 81.

edilən təqdirdə, nəzəriyyənin yeni istiqamətə yönəldilməsinə gətirib çıxarır; empirik tədqiqat prosesinin özünün işlənməsi nəzəriyyənin dəqiqləşdirilməsinə kömək göstərən anlayış problemlərini irəli sürür.¹

Empirik sosioloji tədqiqat, sosioloji nəzəriyyələr, ayrı-ayrı ümumiləşdirmə və nəticələrin özünəməxsus yoxlanışı rolunda çıxış edir.

Nəzəriyyənin düzgünlüyü praktikada yoxlanılır. Empirik sosioloji tədqiqat isə bu praktikanın vəziyyəti, təmsiledici məcmular şəklində götürülmüş və obyektiv təsvir olunmuş sosial faktların vəziyyəti haqqında informasiya verir. Empirik sosioloji tədqiqatın bu verifikasiya etmə funksiyası böyük əhəmiyyətə malikdir. O, ictimai proseslərin real gedişindən təcrid olunmuş şəkildə nəzəriyyələr və kateqoriyalar qurmaq meylinə qarşı təsirli əks vasitədir.

Lakin empirik material sosioloji nəzəriyyəni bütövlükdə verifikasiya edə bilməz, çünki o, həmişə təklif, təsadüflük və təkraredilməzlik elementləri ilə doludur. Hətta məcmu empirik informasiyanın mövcud olduğu haqqında ayrıca sosial faktın ümumiliyə, sabit və qanunauyğun olana keçid məsələsi meydana çıxır. Burada söhbət idrakda keyfiyyət sıçrayışından gedir, belə ki, ümumünün mahiyyəti heç vaxt bütövlükdə ayrıca bir faktda əks olunmur. Ona görə də bu mahiyyət heç vaxt büsbütün ayrıca fakta müncər edilə bilməz.

Anlayışların empirik materialla, yəni müəyyən sosial faktlarla müqayisəsindən ibarət olan empirik interpretasiya ancaq idrak piramidasının ən aşağı səviyyəsində duran, bilavasitə sosial faktlar haqqında empirik biliklərə yönələn anlayışlarla mümkündür. Lakin elə burada da əlaqə mütləq şəkildə birmənalı və tam deyildir: hər hansı, hətta ən elementar anlayış idrakın digər səviyyəsində durur, ayrı-ayrı sosial faktların aspektlərini ümumiləşdirir və eyni zamanda onların əksəriyyətinə aid olur. Özlərinin empirik indikatorlarına münasibətdə anlayışların tam reduksiyasının mümkün olması barəsində bəzi neopozitivistlərə xas olan görüşlər əsassızdır. Yadovun göstərdiyi kimi, "abstrakt terminin məzmunu heç vaxt bu mövcud mahiyyətin sonlu sayda hadisələrinə, təzahürünə çevrilmir, empirik göstəricilərdə hansısa ifadə edilməz qalır".²

Empirik interpretasiyanın bu məhdudluğu empirik sosioloji tədqiqatın verifikasiya etmə funksiyasını müəyyən çərçivə daxilində salır. Lakin bu çərçivələr daxilində o, əməli və əvəz edilməz vasitədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, empirik sosioloji tədqiqat zəruri zəmin kimi bütün səviyyə və istiqamətlərdə sosioloji nəzəriyyənin inkişafı və zənginləşməsinə şərait yaradır. Əlbəttə, bu baxımdan vəziyyəti sadələşdirmək lazım deyildir. Hər empirik sosioloji tədqiqatdan sosiologiyanın bütün nəzəri problemlərinə aid olan nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmələr etmək olmaz. Ayrı-ayrı götürülmüş hər bir empirik sosioloji tədqiqat öz mövzu və məqsədlərindən asılı olan müəyyən imkanlara malikdir. Hər hansı nəzəri problemin həlli üçün bəzən xeyli sosioloji tədqiqat aparmaq lazım gəlir. Lakin empirik sosioloji tədqiqatların verdiyi informasiya bütövlükdə və özünün prinsiplərinə görə bütün rəngarəngliyi ilə sosioloji nəzəriyyəyə xidmət göstərə bilər və əslində də göstərir.

Empirik sosioloji tədqiqatın ən mühüm praktiki əhəmiyyəti onun nəticələrinin sosial idarə orqanları tərəfindən istifadə edilməsində təzahür edir.

Empirik sosioloji tədqiqatlardan sosial idarəçilikdə istifadə olunması bəzi obyektiv sosial şərtlərin mövcudluğunu tələb edir. Birincisi, aşağıdan yuxarıya və yuxarıdan aşağıya doğru rəhbər orqanların idarəçiliyinin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsində, kütlələrin fasiləsiz olaraq idarə prosesinə cəlb olunmasında və kütlələrin arzu və tələbatının getdikcə daha dolğun şəkildə təmin edilməsində maraqlı olması. Digər tərəfdən, belə bir maraq ancaq elə cəmiyyətdə ola bilər ki, bu cəmiyyət elmi idrak əsasında obyektiv qanunların fəaliyyətini, getdikcə daha yaxşı mənimsəyir və eyni zamanda xalq kütlələrinin həqiqi mənafeələrini ifadə edir.

Birincisi, empirik sosioloji tədqiqatdan sosial idarəetmədə istifadə rəhbər kadrların sosioloji hazırlığının olmasını nəzərdə tutur. Bu hazırlıq mütləq empirik sosioloji tədqiqatın mahiyyəti, strukturu, metodologiyası, təşkili və zehni imkanları haqqındakı bilikləri, habelə belə tədqiqatın nəticələrinin oxuyub istifadə etmək bacarığını əhatə etməlidir.

Sosial idarəetmənin elmi səviyyəsinin yüksəldilməsində empirik sosioloji tədqiqatın konkret rolu üç əsas istiqamətdə özünü göstərir: ictimai inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasında; idarəçilik barəsində qərarların qəbul edilməsində; vahid sosial informasiya sisteminin qurulmasında.

Proqnozlar sosial idarəetmə səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm ilkin şərtidir. Empirik sosioloji tədqiqat həm qarşılıqlı sosioloji əlaqələrin bu və ya digər miqyasda proqnozlaşdırılmasında, həm də ayrı-ayrı ictimai hadisələrin proqnozlaşdırılmasında zəruridir.

Empirik sosioloji tədqiqat proqnozların işlənilməsi üçün ilkin faktiki material verir. Əlbəttə ki, bu faktiki materialda mövcud hadisənin dinamikasının aşkara çıxarılması imkanları olmalıdır. Bunun üçün müəyyən fasilələrlə ardıcıl dövrlərdə eyni bir hadisənin bir neçə dəfə tədqiq olunması zəruridir.

Empirik sosioloji tədqiqatın verdiyi informasiya müstəsna dərəcədə qiymətli və o, mövcud qarşılıqlı sosioloji əlaqələrin gələcəyini açıb göstərir. Bu, ayrıca bir ictimai hadisənin digər hadisələrdən asılılığını, onların inkişafına təsirini görməyə imkan verir. Belə ki, məsələn, istehsalatın ümumiyyətlə ictimai faydalı əməyin gələcəyi, şəxsiyyətin inkişaf vəziyyəti və meylləri aydınlaşdırılmasa, təhsilin inkişafını dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Çünki, təhsil bir tərəfdən ictimai həyatın bütün qalan sahələri üçün kadrlar hazırlamağa imkan verir,

¹ Bax: Merton R.K. The unanticipated consequences of purposive social action. New York: Free press, 1976, p.p. 145-155.

² Ядов В.А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М, "Наука", 1972, с.55.

digər tərəfdən isə şəxsiyyətə bəşər sivilizasiyasının nailiyyətlərindən istifadə etmək üçün zəruri olan bilik və bacarıqlar əldə etməyə və bununla da daxili razılıq hissi duymağa imkan verir. Sosioloji tədqiqatlar əsasında ölkənin və ya onun bölgələrinin bütövlükdə sosioloji sistemlər kimi inkişafını proqnozlaşdırmaq olar.

Proqnozlaşdırma ictimai hadisələr arasında asılılıqların həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət tərəflərinin açıqlanmasını tələb etdiyindən, hər addımbaşı hadisənin kəmiyyət parametrlərini müəyyənləşdirmək imkanı verən empirik, informasiyaya ehtiyac duyur. Məhz bu istiqamətdə də empirik sosioloji informasiya həyati dərəcədə zəruridir.

Bizim fikrimizcə, proqnoz və plan arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, proqnoz bütövlükdə müxtəlif variantlarda cəmiyyəti və ya ayrıca hadisənin gələcək mümkün inkişaf gedişini təsvir edərək bu gedişin çoxtərəfli şərtliyini açıb göstərdiyi halda, plan proqnozlara əsaslanaraq rəhbər strukturların fəaliyyətinin ən optimalı kimi seçilmiş müəyyən gələcək inkişaf variantına yönəldir. Əgər plan qəbul edilibsə o, inadla, ardıcılıqla və əzmlə yerinə yetirilməlidir. Əlbəttə ki, əgər planın yerinə yetirilməsi zamanı öyrənilməmiş məsələlər və ya nəzərə alınması zəruri olan yeni elmi kəşflər meydana çıxırsa, onda plan dəqiqləşdirilir və ona əlavələr edilir. Lakin plan üçün başlıca şey ondan ibarətdir ki, yerinə yetirilməli olan bu qərar gələcək inkişafın həyata keçirilməli olan mümkün variantlarından biridir.

Planın optimallığını müəyyən meyarların köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Çox vaxt plan layihəsinin göstəricilərinin bu meyarlarla müqayisəsi ictimai gerçəklik haqqında informasiyanın toplanılması və təhlili ilə ifadə olunur. Digər vasitələrlə yanaşı burada empirik sosioloji tədqiqat da özünün mühüm yerini tapır.

Planın yerinə yetirilməsi nəhəng prosesdir. Bu prosesdə milyonlarla adam iştirak edir və bu proses bilavasitə onların həyati mənafeyinə toxunur. Bu prosesi izləmək, ona nəzarət etmək lazımdır. Bu proses məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərində, sosial strukturda, kütlələrin maddi və mənəvi rifah halında elm və incəsənətdə, idarəçilik və rəhbərlikdə, dünyagörüşündə, sosial psixikada və şəxsiyyətin bütün davranışında əks olunur. Bu prosesin geniş əhatəliliyinə və rəngarəngliyinə baxmayaraq, onu ancaq və başlıca olaraq şəxsi təsərrüfat və xidməti xətlə izləmək və öyrənmək olmaz. Burada sosial elmin işə qarışması, o cümlədən tədqiqatlar zəruridir. Bu tədqiqatların içərisində özünün kompleks imkanları və ictimai hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək iqtidarı ilə fərqlənən empirik sosioloji tədqiqatın əhəmiyyəti aşkara çıxır.

Empirik sosioloji tədqiqatın verdiyi informasiya regional sosioloji sistemlərin öyrənilməsinin gedişində sosial inkişaf planları şəklində zəruridir. Sosial inkişaf planlarının məqsədi müəyyən dövr və müəyyən ərazidə bütün başlıca ictimai hadisələri, onların qanunauyğun qarşılıqlı əlaqəsində, yəni sosioloji sistem kimi əhatə etməkdən ibarətdir. Sosial inkişaf planları empirik sosioloji tədqiqatlarla qırıqlmaz surətdə bağlıdır və çox halda onlarsız mümkün deyildir.

Empirik sosioloji tədqiqat bir sıra hallarda operativ idarəçilik qərarlarının qəbul olunmasında da faydalıdır.

İlk əvvəl empirik sosioloji tədqiqat rəhbər işçi üçün çox faydalı olan informasiya verir. Bu informasiya onun ictimai həyata baxışını zənginləşdirir, dünyagörüşünü təkmilləşdirir. Bu baxımdan empirik sosioloji tədqiqat mövcud konkret vəzifə üçün deyil, rəhbər işçinin ümumi idarəçilik fəaliyyəti üçün faydalıdır.

İkincisi, empirik sosioloji tədqiqat düzgün, realist yanaşma üçün vacib ilkin şərtidir. Məsələn, bu sətirlərin müəllifi dəfələrlə geniş (və müxtəlif) dairələrdə əhalinin təhsil səviyyəsi barəsində heyrətləndirici dərəcədə səhv fikirlərin şahidi olmuşdur. Belə hesab edirlər ki, təhsil strukturu həqiqətdə olduğundan xeyli yaxşıdır. Belə əhval-ruhiyyə ilə çox vaxt ölkənin həyatında müxtəlif müsbət prosesləri görür, bəzi zərərli prosesləri isə layiqincə qiymətləndirmirlər. Əlbəttə ki, bəzi mənfəi hadisələr və meyllərin nihilizmə və pessimizmə gətirib çıxaran şişirdilməsi kimi əks hallar da olur.

Empirik sosioloji tədqiqat gerçəklikdən ayrı düşməyə (istər mənfəi, istərsə də müsbət tərəfə doğru) qarşı, operativ idarəetmənin gedişində böyük əhəmiyyətə malik olan və rəhbər kadrların yetişdirilməsinə təsir göstərən ayrı düşməyə qarşı qüvvətli vasitədir.

Empirik sosioloji tədqiqatın funksiyalarından biri onda özünü göstərir ki, o, ictimai həyatda, müxtəlif sosial kateqoriyadan olan adamların təfəkkürü və davranışında uğurlarla, nailiyyətlərlə yanaşı, mənfəi halları da açıb göstərir. Bunun nəticəsində nöqsanlar, ziddiyyətlər, cəmiyyətin sosial normalarından yayınmalar, keçmişin qalıqlarının mürtəce təsirləri, bəzi durğunluq meylləri daha yaxşı görünür. Beləliklə, məsuliyyət hissi yüksəlir, arxayınçılıq azalır, təşəbbüs və axtarış stimullaşdırılır.

Empirik sosioloji tədqiqatın operativ idarəetmə ilə bağlı olan mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, tez-tez və getdikcə daha müntəzəm şəkildə bu və ya digər problem üzrə idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi üçün əsas rolunu oynayır.

Bundan başqa empirik sosioloji tədqiqatdan xüsusi olaraq rəhbərlik fəaliyyətinin dəsti-xəttinin, habelə kadrlarla işin keyfiyyətinin öyrənilməsi üçün istifadə etmək olar.

İctimai inkişafın gedişində labüd sürətlə vahid sosial informasiya sisteminin zəruriliyi haqqında əsaslı ideyaya gəlib çıxırlar. Bu ideya mahiyyətcə sosioloji xarakterə malik cəmiyyətin bitkin bir orqanizm olması haqqında dərin nəzəri müddəadan doğur. Əgər sosial idarəetmə bütöv bir sistem kimi bütün başlıca ictimai hadisələri onların qarşılıqlı əlaqələrində nizamlayırsa, onda onun təkcə iqtisadi proseslər deyil, həm də istehsaldan kənar hadisələr haqqında məlumata ehtiyacı var. Sosial hadisə və münasibətlərin eyni zamanda mürəkkəbləşməsi, şəxsiyyətin sürətli və çoxtərəfli inkişafı sosial idarəetmədə "gözəyari" metodun imkanlarını getdikcə daha çox azaldır. Deməli, burada artıq elmi və vahid sistem halında birləşdirilmiş informasiyadan söhbət gedir. Sosial idarəetmənin təkmilləşdirilməsində əsas vəzifələrdən biri vahid ictimai orqanizm və onun bütün elementlərinin vəziyyəti, prosesləri və meyllərini əks etdirən vahid sosial informasiya sisteminin yaradılması və inkişafıdır.

Vahid sosial informasiya sistemi özündə sosioloji sistemlər halında götürülən bütün başlıca ictimai hadisələr haqqında daxili təbəlləşdirilmiş informasiya aktlarını cəmləşdirir. Bir tərəfdən hər bir axın ayrıca ictimai hadisənin vəziyyəti və dinamikasını hərtərəfli və dəqiq şəkildə açıb göstərməlidir; digər tərəfdən bütövlükdə informasiya axınları cəmiyyətin vəziyyəti və meyllərini bütövlükdə işıqlandırmalıdır. Bu informasiya axınının diapazonu müvafiq ictimai hadisənin funksiyalarının əhəmiyyətindən asılıdır. Özü də belə informasiya ciddi surətdə müəyyənəşdirilmiş üsulla, müəyyən intervallarla toplanılmalı, standart proqramlar üzrə işlənməli və müvafiq şəkildə, miqyasda və dərəcədə işlənmiş halda müxtəlif növlü və səviyyəli idarəçilik həlqələrinə daxil olmalıdır. Aydındır ki, vahid sosial informasiya sistemi özünün daha dəqiq, qənaətcil və elmi şəkildə həyata keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi üçün həm də müvafiq təşkilati formaya malik olmalıdır.

Vahid sosial informasiya sistemi, şübhəsiz ki, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə edəcəkdir. Burada iki başlıca mənbə ön plana çıxır; bir tərəfdən aşağı müəssisə, idarə və təşkilat həlqələrinin ilkin hesabat verməsi; digər tərəfdən — xüsusi təşkil edilmiş empirik sosioloji tədqiqat.

Lakin hər bir empirik sosioloji tədqiqat vahid sosial informasiya sistemində daxil edilə bilməz. Buraya yalnız sosial idarəçilik orqanlarının müvafiq tələbatına uyğun surətdə vaxtaşırı keçirilən tədqiqatlar daxil edilir, bu tədqiqatların verdiyi informasiya isə standartla uyğun şəkildə işlənir və dövriyyəyə buraxılır.

Empirik sosioloji tədqiqatın başlıca praktiki funksiyaları onun sosial idarəyə təsiri yolu ilə həyata keçirilir. Lakin çox vaxt tədqiqat bilavasitə sosial proseslərə təsir göstərir. Məsələn, empirik sosioloji tədqiqatın mədəni-ideoloji funksiyaları prinsipcə belə yerinə yetirilir.

Sosioloji tədqiqatın, əlavə də olsa, mühüm nəticələrindən biri insanların mədəniyyəti və şüurluluğuna münasibətdə özünü göstərir. Belə tədqiqat, spesifik dərk etmə prosesi kimi, tədqiq olunan şəxslərə, anketçilərə və elmi rəhbərlərə, habelə onun nəticələri ilə tanış olanların hamısına müəyyən təsir göstərir.

Empirik sosioloji tədqiqatın gedişində elmi rəhbərlər, anketçilər və tədqiq olunan şəxslər çox tez-tez yeni anlayışlar və problemlərlə rastlaşırlar. Sonuncular ya tədqiqatın proqramında olur, ya da onun metodikası və təşkili ilə bağlıdır. Tədqiqat onları düşünməyə, bu problemlər üzrə öz mövqə və münasibətlərini aydınlaşdırmağa vadar edir. Bu, onların mədəniyyətinin zənginləşdirilməsinə, ictimai hadisələrə münasibətinə təsir etməyə bilməz. Burada söhbət sual və rəqlərinin doldurulması zamanı düzgün məlumat verməkdən yayınmaqdan deyil, mədəniyyət və şüurluluqdakı gözəçarpmaz və kortəbii dəyişikliklərdən gedir. Belə dəyişikliklər tədqiqatla təmasa girən və onun təsiri altında olan bütün şəxslərdə daxilən yığılır. İşlə və ya digər səbəblərlə bağlı olaraq öyrənilən problemlərlə maraqlanan adamlara empirik sosioloji tədqiqatların təsiri daha güclüdür. Məlumdur ki, məsələn, çox vaxt xüsusi empirik sosioloji tədqiqatlar üzrə nəzəri konfranslar, xidməti təlimatlar, yığıncaqlar və s. keçirilir. Empirik sosioloji tədqiqatların nəticələri ilə belə tanışlıq formaları öz məqsədyönlülüklərinə görə səmərəlidir. Əlbəttə, yayılan informasiyanın təsiri müxtəlifdir. Bəzi vətəndaşlar üçün o, ümummədəni əhəmiyyətə malikdir. Digərlərinə isə o, bu şəxslərin dəyər meyarlarında dəyişiklik yaratmaq formasında təsir edir. Üçüncülər bu informasiyadan öz xidməti işlərində istifadə edərək, onu idarəçilik qərarlarında, göstərişlərində hazırlanan və təsdiq olunan planlarda əks etdirirlər.

Nəhayət, empirik sosioloji tədqiqat mətbuat, radio və televiziya vasitəsilə insanların mədəniyyətinə, onların şüurluluğuna təsir edir. Bəzi hallarda müxtəlif məqsədlər güdən bir çox vətəndaşlar özləri sosioloji ədəbiyyatı oxumağa başlayırlar. Digərləri isə sosioloji məsələlər üzrə teleradio verilişləri və ya sosioloji nəşrlərlə təsadüfən rastlaşırlar və bu şəkildə bu və ya digər sosioloji tədqiqatın nəticələri ilə tanış olurlar.

Şüurluluğa münasibətdə onun funksiyasının mühüm cəhəti, empirik sosioloji tədqiqatın verdiyi informasiya nəticəsində və ona əsasən təhsil müəssisələri, dövlət orqanları və ictimai təşkilatların tərbiyəvi fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu tez-tez baş verir, çünki tədqiqatların xeyli hissəsi tərbiyə işinin təkmilləşdirilməsinə kömək etmək məqsədi ilə aparılır.

Empirik sosioloji tədqiqat, tədqiq olunan minlərlə şəxsə bilavasitə olsa da, ölkənin idarəsində iştirak etmək imkanı verir. Tədqiq olunan şəxslərin fəaliyyəti və fikirləri barəsində müəyyənəşdirilmiş faktların ifadəsi olan belə tədqiqat nəticələri idarəçilik orqanları və xadimlərinin məlumatlılığına təsir göstərir və artıq yuxarıda deyildiyi kimi, idarəçilik qərarlarının qəbul olunması üçün bilavasitə əsas rolunu yerinə yetirir. Bu nəticələr xeyli dərəcədə idarəçilik orqanlarına bu və ya digər məsələ üzrə zəhmətkeşlərin görüşləri, onların arzu və məsləhətləri, tənqidi qeydləri ilə tanış olmağa imkan verir. Bu, başqa amillərlə birlikdə, idarəetmə qərarlarını xalq kütlələrinin arzuları və sosial psixikası ilə daha tam və yaxşı uyğunlaşdırmaq imkanı yaradır. Beləliklə, empirik sosioloji tədqiqat demokratiyanın daha da təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi mexanizmlərindən biridir.

Empirik sosioloji tədqiqatların göstərilən funksiyaları onun sosial proseslərə fəal təsir göstərmək imkanlarının ifadəsidir.

Bu təsirin dərəcəsi hər şeydən əvvəl empirik sosioloji tədqiqatın mövzusunun aktuallığı və miqyasından asılıdır. Bu həm də, idarəçilik orqanları və onların əməkdaşlarının sosioloji informasiyadan müntəzəm istifadə etmək hazırlığı və üsullarından da asılıdır. Empirik sosioloji tədqiqatın imkanlarına getdikcə daha dolğun şəkildə yiyələnmək və ya başqa sözlə desək, onun sosial funksiyalarının daha geniş şəkildə reallaşmasına şərait yaratmaq cəmiyyətdə onun pozitiv sosial rolunun yüksəldilməsi yollarından biridir.

8.2. Empirik sosioloji tədqiqatın mərhələləri

Empirik sosioloji tədqiqat özünəməxsus idrak prosesi kimi zaman daxilində baş verir. Tədqiqatın hazırlanması və keçirilməsini əhatə edən bütün dövr xronoloji şəkildə bir-birinin ardınca gələn mərhələlərə bölünür.

Tədqiqatın məqsədi — müvafiq mövzunu öyrənmək və ya hansısa praktiki problemi həll etmək imkanı verən, nümayəndəlik və mötəbərlik keyfiyyətlərinə malik olan müəyyən empirik informasiyanı toplamaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi bir çox zehni əməliyyatları

yerinə yetirməyi tələb edir. Bu əməliyyatlar qruplarda birləşdirilmişdir. Keçid xronoloji olaraq bir qrupdan o birisinə edilir, halbuki mövcud qrupun daxilində xronologiya zəruri deyil və o, pozula bilər, çünki hər bir ayrıca elementdən bütün başqalarına doğru qeyri-müəyyən dəfə təkrar edilə bilən çoxistiqamətli hərəkət gedir.

Bu baxımdan empirik sosioloji tədqiqatın mərhələləri hər mərhələdə həll edilən vəzifələrin məcmusundan asılı olaraq keyfiyyətcə xüsusiləşmiş olur.

Empirik sosioloji tədqiqatın aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirirlər:

- birinci mərhələ — hazırlıq,
- keçid mərhələsi — yoxlama (nümunə) tədqiqatı,
- ikinci mərhələ — tədqiqatın həyata keçirilməsi,
- üçüncü mərhələ — materialın işlənməsi.

Hazırlıq mərhələsində, ilk növbədə, tədqiqatın proqramı işlənib hazırlanır. Başqa sözlə, bu, hansı materialın toplanacağı sualına cavab verməkdir. Bununla bərabər informasiyanın toplanılması və işlənməsinin yolları və vasitələri müəyyənləşdirilir.

Yoxlama tədqiqatını biz keçid mərhələsi kimi səciyyələndiririk, çünki o, həmişə vacib deyildir. Yoxlama tədqiqatı hazırlığın keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini güdür. Hazırlıq elementlərinin (bütövlükdə və ya qismən) özünəməxsus şəkildə praktiki yoxlanılmasıdır, bundan sonra həmin elementlərin təkmilləşdirilməsi gedir. Bununla da hazırlıq tamamilə başa çatır və növbəti mərhələyə keçmək olur. Bu mənada yoxlama tədqiqatına hazırlığın bir hissəsi kimi baxmağa əsas var. Tədqiqatın həyata keçirilməsi mərhələsində informasiya toplanılır, tədqiqatın əsl məqsədi həyata keçirilir. Burada informasiya fərdi, ilkin informasiya şəklində alınır. O, hələlik nəzəri analiz üçün hazır deyildir.

Fərdi informasiyadan məcmu informasiyaya sıçrayış, tədqiqatın sonuncu materialının işlənməsi mərhələsində baş verir. Bu işlənmə cüzi istisnalarla statistik-riyazi işlənmədir. Özünün əksər hissəsində bu keçid informasiyanın empirik xarakterini dəyişmir. Lakin informasiya artıq nəzəri təhlil üçün yararlı hala düşür.

Bununla da empirik sosioloji tədqiqat başa çatır. Müvafiq şəkildə işlənməmiş empirik informasiya artıq əldə edilmiş olur. Bundan sonra nəzəri təhlil, ümumiləşmə, yəni sosioloji nəzəri tədqiqat, eləcə də bu informasiyadan idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsindən istifadə olunması başlayır.

Empirik sosioloji tədqiqatın mərhələləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə üçün prosesin bir istiqamətdə getməsi səciyyəvidir. İdrak prosesi hazırlıqdan tədqiqatın həyata keçirilməsinə (burada biz yoxlama tədqiqatını təcrid edirik) və buradan da materialın işlənməsinə doğru yayılır. Əks istiqamətdə hərəkət ziyanlıdır. Əgər hazırlıq elementlərinə — proqrama, metodika, təşkil və s. tədqiqatın həyata keçirilməsinə başladıqdan sonra hansısa dəyişikliklər edilirsə, bu ancaq o deməkdir ki, ya hazırlıq başa çatdırılmamış və vaxtından əvvəl icra mərhələsinə keçilmişdir, ya da hazırlıq zamanı elə dəqiqsizliklər və nəzərdənqaçmalara yol verilmişdir ki, onlar tədqiqatın gedişində aradan qaldırılmalıdır. Bütün hallarda bu, tədqiqatın səviyyəsini aşağı salır. Eyni şey tədqiqatın həyata keçirilməsi və materialın işlənməsi mərhələləri arasındakı əlaqəyə də aiddir. Əgər sual vərəqələri doldurulmamış və məzmun baxımından təshih olunmayıbsa, materialın işlənməsinə başlamaq olmaz. Materialın işlənməsinə sual vərəqələrinin yoxlanılmış və hazır kimi qəbul edilmiş hissəsindən başlamağın mümkün olması isə başqa məsələdir. Lakin bu o deməkdir ki, onlar üçün, yəni seçmənin, tədqiq olunan məcmunun müvafiq vahidləri üçün tədqiqatın həyata keçirilməsi mərhələsi başa çatmışdır.

Əgər empirik sosioloji tədqiqatın mərhələləri arasında əlaqə bir istiqamətlidirsə, əgər mərhələlər xronoloji cəhətdən bir-birinin ardınca gəlsə, onda növbəti mərhələ özündən əvvəlkinə təsir göstərə bilməz. Burada ancaq bircə imkan var: — əvvəlki mərhələnin strukturunda elə elementlər olmalıdır ki, onlar sonrakı mərhələnin xarakter tələbatını nəzərə almış olsunlar. Bu mənada əks qayıdış təsirindən danışmaq mümkündür, lakin bu geriye təsir bilavasitə həyata keçir. Məsələn, materialın işlənməsi mərhələsinin "mənafeyi" hazırlıq mərhələsində materialın işlənməsi layihəsi ilə (bu layihə hələ hazırlıq mərhələsində işlənir), tədqiqatın həyata keçirilməsi mərhələsinin "mənafeyi" isə təşkilat planı ilə (bu plan da hazırlıq mərhələsində tutulur) təmsil olunmuşdur.

Hər bir mərhələ özlərinin bütövlüyü, qarşılıqlı asılılığı və vahidliyi ilə mərhələnin sərhədlərini müəyyənləşdirən, onu digər mərhələlərdən fərqləndirən bir neçə elementə malikdir.

Proqram, hansı empirik informasiyanın toplanacağı, nəyin öyrəniləcəyi, hansı sosioloji qarşılıqlı əlaqələrin, cəhətlərin və proseslərin həqiqətən sosioloji tədqiqatın predmeti olacağı sualına cavab verir.

Materialın işlənməsi layihəsinin köməyi ilə fərdi informasiyadan məcmu informasiyaya sıçrayış baş verir.

Metodika özü də aşağıdakılara bölünür:

a) məlumatların toplanılması metodikası; bu metodika fərdi informasiyanın doğruluğunu təmin edən metodlar, vasitələr və prinsipləri müəyyənləşdirir.

b) seçmə metodikası; bu metodika tədqiq olunan şəxslərin sayını və onların seçilməsinin informasiya mötəbərliyini təmin edən üsullarını müəyyənləşdirir.

Təşkilatı plan tədqiqatın necə təşkil olunacağını müəyyənləşdirir.

Sənədlər (alətlər dəsti) hazırlığın nəticələrinin yazıldığı və qeyd olunduğu sənədləri əhatə edir.

Hazırlıq zamanı onun ilk elementi — proqram həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hazırlıq, proqramın işlənib tərtib olunmasından başlayır. Onun ilk variantı əsas cizgilərdə hazırlıqdan sonra, ondan asılı olaraq, məlumatların işlənməsi layihəsi, məlumat toplanılması və

seçmə metodikası, təşkilati planın hazırlanması başlayır. Eyni zamanda hazırlığın hər bir sonrakı elementi əks əlaqə vasitəsi ilə proqrama təsir göstərir.

Belə qarşılıqlı təsir hazırlığın bütün elementləri arasında mövcuddur. Elementlərin hər biri qalanların hamısına təsir edir və bununla yanaşı hansı dərəcədəsə onlardan asılıdır. Məsələn, məlumatların toplanılması metodikası və təşkilati plan arasındakı asılılıq olduqca birbaşadır. Əgər məlumatların toplanılması metodu müsahibədirsə, bu halda tədqiqatın təşkilati məlumat toplama metodu bilavasitə anket metodunda olduğundan xeyli dərəcədə fərqlənir.

Tədqiqatın təşkilati onun ancaq bu və ya digər elementinə müncər edilə bilməz. Ancaq bütün göstərilən elementlər işlənilib hazırlandıqdan sonra hazırlığı başa çatmış hesab etmək olar. Bu məsələni yadda saxlamaq vacibdir. Çünki praktikada elə hallara rast gəlmək olur ki, təkcə sorğu vərəqləri hazırlanan kimi belə hesab edirlər ki, bütün hazırlıq başa çatdırılmışdır və tədqiqatın həyata keçirilməsinə başlayırlar.

Çox zaman məlumatların işlənməsi layihəsini hazırlamadan tədqiqatın həyata keçirilməsinə başlayırlar. Belə səhv hətta nüfuzlu sosioloqlar tərəfindən də buraxılır. Məsələn, "İnsan və onun işi" kitabında qələmə alınmış, başqa cəhətlərdən fərqli olan məlumat işləmə layihəsi informasiyanın yığılmasından sonra tərtib edilmişdir.¹ Bəzi sosioloqların məlumat işləmə layihəsinin hazırlanmasını hazırlıq mərhələsindən kənar edən və onu tədqiqatın üçüncü məlumat işləmə mərhələsinə şamil edən görüşləri buna meydan açır.²

Bu proqrama çox geniş şəkildə baxan və faktiki olaraq onu bütün hazırlıq mərhələsi ilə eyniləşdirməyə cəhd edən bəzi müəlliflərlə razılaşmadığımızı bildirmək istəyirik.³ Belə cəhdlər hazırlıq elementlərinin daha çox fərqləndirilməsi ilə əhatə edilməsinə, onların arasındakı keyfiyyət fərqlərinin daha dərindən başa düşülməsinə, onların asılılığını araşdırmağa, bunun nəticəsində isə empirik sosioloji tədqiqat nəzəriyyəsinin hərtərəfli işlənməsinə mane olur.

Hazırlıq elementləri arasında qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir mövcud olduğu üçün, aydındır ki, qalan bütün elementlər işlənməyincə ayrılıqda götürülmüş heç bir element işlənilib başa çatdırılmış hesab edilə bilməz. Burada empirik sosioloji tədqiqat nəzəriyyəsinin qanunlarından birini ifadə etmək olar: onun hazırlanması o zaman başa çatdırılmış sayıla bilər ki, onun bütün elementləri eyni zamanda işlənilib qurtarmış və eyni zamanda onların bütün qarşılıqlı əlaqələri tamamilə aydınlaşdırılmış olsun.

Aşağıda empirik sosioloji tədqiqatın keçirilməsinin bu elementləri sadalanır.

1. Qrafik, zaman və məkan daxilində tədqiqatın həlqələri arasında qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirir və təmin edir.
2. Təşkilati-texniki problemlər — maliyyə vəsaiti, tədqiq olunan məcmu vahidlərinin siyahılarının təmin edilməsi, sənədlərin çapı və yayılması və s.
3. Elmi rəhbərlər və anketçilərin seçilməsi və hazırlanması tədqiqatın keçirilmə mərhələsində bu məqam onun taleyi üçün həlledicidir.
4. İlk fərdi informasiya yerlərdə anketçilər və elmi rəhbərlər tərəfindən yığılır.
5. Elmi rəhbərlər və anketçilərin işinə kömək və nəzarət; burada söhbət elmi rəhbərlər tərəfindən anketçilərə kömək və onların işi üzərində nəzarətdən, elmi rəhbərlərin işi üzrə isə tədqiqat müəllifləri tərəfindən nəzarətdən söhbət gedir. Informasiya yığılmasının gedişində çox tez-tez və dəfələrlə belə kömək göstərilir və nəzarət edilir.
6. Hər hansı informasiyanın qeydə alındığı sual vərəqləri və başqa sənədlərin yoxlanılması artıq informasiya yığımının gedişində başlanır və bütün sorğu vərəqləri, sənədlərin doldurulması başa çatdıqdan sonra bütövlükdə həyata keçirilir.

Sonuncu üç element paralel olaraq həyata keçirilir, bir-biri ilə əvəz olunur, və tamamlanırlar. Bu özü də ancaq bütövlükdə yoxlama informasiya yığılıb qurtarıqdan sonra başa çatır.

İlk üç elementə gəldikdə isə, xronoloji cəhətdən onlar tədqiqatın həyata keçirilməsi mərhələsinin qalan bütün elementlərindən qabaq gəlirlər. Buna görə də üç elementi hazırlıq mərhələsinə daxil etmək üçün əsas vardır. Lakin bizə elə gəlir ki, onlar hazırlıqdan tədqiqatın həyata keçirilməsinə keçid rolunu oynasalar da daha diqqətlə nəzər yetirdikdə onların yeri buradadır. Niyə? Ona görə ki, nəzəri cəhətdən mövcud tədqiqatı tamamilə (yoxlama tədqiqatı və hazırlıq elementlərinin ona əsasən yaxşılaşdırılması da daxil olmaqla) hazırlamaq və bir sıra səbəblər üzündən onun həyata keçirilməsini qeyri-müəyyən müddətə təxirə salmaq mümkündür. Praktikada belə şey olur. Bu halda sənədlərin çapını da təxirə salmaq ən yaxşı şey olardı. Sənədlərin bölünməsi və onların yerlərə göndərilməsinə gəldikdə isə bu işi, habelə tədqiq olunan vahidlərin siyahıları ilə, nəqliyyat vasitələri ilə təchizatı, elmi rəhbərlər və anketçilərin seçilməsi və hazırlığını təxirə salmaq lazımdır. Tədqiqatın həyata keçirilməsini sənədlərin çapı və bölünməsindən, elmi rəhbərlər və anketçilərin seçilib hazırlanmasından və s.-dən başlamaq lazımdır. Çünki bütün bu şeylər vaxtdan çox asılıdır. Onlar tədqiqatın keçirildiyi vaxtdan nə qədər çox uzaqlaşdırlarsa, onların məzmunu ilə tədqiqatın həyata keçirildiyi şəraitdəki eventual, yəni əlverişli şəraitdə mümkün olan dəyişikliklər arasında uyğunsuzluqların meydana gəlməsi təhlükəsi o qədər artır. Təbii ki, bütün bunlar tədqiqat qrafikinə təsir etməyə bilməz.

¹ Вах: "Человек и его работа. Социологическое исследование". М., 1967, стр. 93.

² Вах: Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., "Наука", 1972, стр. 222.

³ Вах: Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., "Наука", 1972, стр. 72-76; "Человек и его работа. Социологическое исследование", М., 1967, стр. 7.

Empirik sosioloji tədqiqatda işlənmə elementlərinə gəldikdə isə onlar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Kodlaşdırma və şkalaya salınma çox vaxt bütövlüklə və qismən kod və şkalaların əvvəlcədən çap olunduğu sual vərəqələrinin doldurulması zamanı yerinə yetirilir. Lakin, adətən, bu iş tədqiqatın həyata keçirilməsi qurtardıqdan sonra başa çatdırılır, bəzən isə bütövlüklə məhz bu vaxt yerinə yetirilir.

2. Əsaslı hesablama işi. Burada xüsusən mühüm qruplaşmaların tərtibatı və ilkin işlənilmiş fərziyyələrə müvafiq olaraq tədqiqat proqramına daxil edilmiş əlamətlər arasındakı əsas asılılıqların hesablanması nəzərdə tutulur.

3. Hesablamaların yoxlanılması. Belə yoxlama ən mükəmməl texnikadan istifadə olunduqda belə tələb edilir, çünki mütləq etibarlı maşın və mexanizmlər yoxdur. Bəzən hesablama mərkəzləri işçilərinin təcrübəsizliyi, saymazlığı və ya işləmə layihəsindəki çatışmazlıq üzündən səhvlərə yol verilir.

4. Artıq işlənməmiş informasiya nəticələrinin təhlili əsasında əlavə hesablamalar qeyri-müəyyən dərəcə yerinə yetirilir. Dəfələrlə istifadə oluna biləcək hesablama bazasının mövcudluğu nəzərdə tutulur. Aydındır ki, hər bir növbəti hesablama özündən əvvəlkindən müəyyən qədər vaxt keçdikdən sonra aparılır. Məhz bu vaxt ərzində işlənmə nəticəsinin nəzəri təhlili aparılır.

Gördüyümüz kimi, empirik sosioloji tədqiqat mürəkkəb struktura malikdir və bir qayda olaraq, hazırlıqdan başlamış məlumatların işlənməsinə qədər onun yerinə yetirilməsi üçün uzun müddət tələb olunur, hər bir mühüm tədqiqat çoxtərəfli, bilik və ixtisasa malik mütəxəssislərin birləşdirilməsini tələb edən kollektiv işdir.

Tədqiqatın hazırlanması və həyata keçirilməsində hər hansı tələskənlik, tədqiqatın spesifikasiyasına, idrak prosesinin qanunauyğunluqlarına qarşı hər bir saymazlıq onun elmi səviyyəsini xeyli aşağı salır və alınmış informasiyanın tamamilə gözdən salınmasına gətirib çıxara bilər.

Ona görə də istənilən tədqiqatın həyata keçirilməsi zamanı empirik sosioloji tədqiqatın bütün mərhələlərinin tələblərinə dönmədən riayət etmək zəruridir.

SOSIOLOJİ TƏDQIQATIN PROQRAMI

Sosioloji tədqiqat məntiqi ardıcılığa malik və ümumi məqsədlə öyrənilən hadisə və ya proses haqqında maksimal dərəcədə etibarlı məlumatlar almaq zərurəti ilə üzvi surətdə bir-biri ilə bağlı olan əməliyyatlar sırasındadır.

Bu əməliyyatlar vahid sistem halında tədqiqat proqramı şəklində birləşdirilir. Yalnız metodoloji və metodik cəhətdən düzgün tərtib edilmiş proqram tədqiqatın yüksək səviyyədə aparılmasının rəhni ola bilər.

Sosioloji tədqiqatın proqramı elmi axtarışın metodoloji və prosedur şərtlərini özündə cəmləşdirən sənəddir. Bu sənəddə tədqiqatın metodoloji şərtləri, əsas vəzifələri, sosioloji informasiyanın toplanması və işlənməsinin metodika və texnikası şərh edilir.

Sosioloji tədqiqatın proqramında ümumi dialektik metodla xüsusi sosioloji metodlar, ümumsosioloji nəzəriyyə ilə öyrənilən sosioloji faktlar, sosioloji idrakın obyektinə və subyektinə, proqramı təşkil edən elementlər, obyektin öyrənilməsi prosesində bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan tədqiqatçı qruplarla ayrı-ayrı icraçılar, tədqiqatçılarla sosioloqların tövsiyələrini həyata keçirən əməli işçilər arasında əlaqələr reallaşdırılır. Bu proqramda tədqiqatın aparılması üçün zəruri olan sosioloji bilik və vərdislərin strukturca təşkili öz əksini tapır, nəzəri nəticələr almaq və əməli tövsiyələr hazırlamaq mexanizminin özülü qoyulur. Əgər səhra tədqiqatına başlayarkən sosioloq hazır proqrama malikdirsə, onda onun hərəkətləri və bu hərəkətlər üzərindəki nəzarəti məntiqi və ardıcıl olacaqdır. Sosioloji tədqiqatın proqramı, həmçinin idrak subyektinə kimi sosioloqla onun öyrəndiyi adamlar arasında optimal əlaqə yaradır və onların təhlili və dəqiqləşdirilməsində əhəmiyyət kəsb edir.

Sosioloji tədqiqatın proqramında sosioloji tədqiqatın müəyyən ardıcılığı, mərhələliyi əks olunur. Hər bir mərhələnin idrakı prosesinin nisbətən müstəqil hissəsi — həlli, tədqiqatın ümumi məqsədi ilə bağlı olan spesifik vəzifələrlə səciyyələndirilir.

Tədqiqatın ciddi mərhələliklə aparılması prinsipi proqramın strukturu və məzmununa qarşı xüsusi tələblər irəli sürür.

Sosioloji tədqiqatın proqramı iki hissədən ibarətdir; metodoloji və prosedur hissə.

Metodoloji hissədə araşdırılan məsələlər aşağıdakılardır:

- tədqiqatın probleminin ifadə edilməsi, obyekt, subyekt və predmetinin müəyyənləşdirilməsi;
- tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- məfhumların təfsiri və əməliyyatlaşdırılması;
- tədqiqat obyektinin ilkin sistem təhlili;
- hipotezaların ifadə edilməsi;

Proqramın prosedur hissəsinə daxildir:

- müşahidə vahidlərinin seçilməsi;
- empirik məlumatlar yığma metodları və texnikasının müəyyənləşdirilməsi;
- tədqiqatın strateji və işçi planının tərtib edilməsi

9.1. Tədqiqatın problemi, obyektinə və subyektinə

İctimai həyatın yaratdığı ziddiyyətli vəziyyəti sosial problem adlandırmaq qəbul olunmuşdur. Sosioloji tədqiqatların təşkilatçıları üçün sosial problem hər hansı bir sosial hadisə və ya prosesin müəyyən tərəfləri, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişənlikləri, inkişaf təmayülləri, səbəbləri və digər xarakteristikalarına aid bir növ "bilmədiklərimiz haqqında bilik" vəziyyəti kimi çıxış edir.¹ Məsələn, bu, kollektivdə aparılan bütün tərbiyəvi işin təsirlilik dərəcəsinə və ya onun ayrı-ayrı istiqamətləri, forma və metodlarının faydalılığına aid biliklərin olmamağı, əmək intizamının pozulması hallarının artması, kənd axıcılığı və ya müəssisənin bazar münasibətlərinə ləng keçməsi səbəblərinə aid bilməməlik ola bilər.)

Sosial problemlərin təsnifatına sosiologiyada beş cür yanaşma mövcuddur. Həmin problemləri tədqiqatın məqsədindən, problemin daşıyıcısından, onun yayılma miqyasından, ziddiyyətin təsir müddəti və onun dərinliyindən asılı olaraq qruplaşdırılır.

Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq qnoseoloji (məntiqi-ıdrak) və predmet səciyyəli problemləri fərqləndirirlər. Qnoseoloji problemlər mühüm sosial hadisə və ya proseslər haqqında informasiya azlığından yaranan problemlərdir. Burada problemlər biliklərin azlığı üzündən əmələ gəlir.

Predmet problemlər dedikdə, adətən, əhalinin bu və ya digər qruplarının sosial təsisatlarının toqquşmalarından doğan, onları hərəkətlərə təhrik edən, onların həyat fəaliyyətinin sabitliyini poza ziddiyyətlər nəzərdə tutulur.

Öz daşıyıcısına görə problem ayrı-ayrı sosial-demoqrafik, milli, peşəkar, siyasi və digər qrupların sosial təsisatlarının, istehsal müəssisələrinin, dövlət idarələrinin və s. maraqlarına toxunan ziddiyyətdən ibarət ola bilər.

Yayılma miqyasına görə sosial problem ya ölkə üçün ümumi, ya da regional səciyyə (şəhər, qəsəbə, şəhər rayonu və ya mikrorayon çərçivəsi ilə məhdudlaşmışdır) daşıyır.

Ziddiyyətin təsir müddətinə görə problem qısa, orta və uzun müddətli ola bilər. Bunlardan birincisinə misal olaraq tələbələrini ali məktəbdə hər hansı bir təlim formasından narazılığını göstərmək olar. Bu problem nisbətən qısa vaxtda həll edilir. İşçilərin müəssisənin bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq yeni əmək münasibətləri şəraitinə adaptasiya problemi orta müddətli, mənzil problemini, əhalinin bir qisminin normadan kənara çıxan davranışını (əyşəlik, cinayətlər və s.) yaradan ziddiyyətlər isə uzun müddətli problemlər misal ola bilər.

Dərinliyinə görə, birincisi, birplanlı problemləri fərqləndirirlər. Bu cür problem sosial hadisə və problem hadisə və ya prosesin hər hansı bir tərəfinə toxunur. Məsələn, deputatlığa öz namizədliyini irəli sürmüş adamlardan biri və ya digərini seçməyin alternativliyi; icarə münasibətləri və ya ailə podratına və s. keçmək barədə qərar qəbul etmək (etməmək). İkincisi, bütöv, tam bir hadisə və ya prosesin bütün elementləri sisteminin müvazinətinin pozulmasını əks etdirən sistem problemləri. Məsələn, normadan kənara çıxan davranışın strukturunun dəyişməsi onun narkomaniya, reket kimi elementlərinin kütləvi səciyyə kəsb etməsi ilə bağlı olaraq cinayətkarlığın artması, funksional səciyyə daşıyan ziddiyyətin, yəni sosial hadisə və ya prosesin əvvəllər yaranmış səbəb-nəticə əlaqələrinin pozulmasının yaratdığı problemlər. Məsələn, cəmiyyətdə sabitləşmiş münasibətlərin və əhalinin ideoloji təsəvvürlərinin mülkiyyət formalarının dəyişməsilə bağlı olaraq pozulması, yeni siyasi və sosial təsisatların fəaliyyəti və s.

Tədqiqatın probleminin formula edilməsi prosesin də çalışır ki, onda həm problem situasiyanın özü, həm də onu müəyyənləşdirən real ziddiyyət özlərinin mümkün qədər düzgün əksini tapsın. Bu zaman "uydurma, yeni real sosial situasiyanı əks etdirməyən, ya da ki, artıq çoxdan həll edilmiş problemlərin qoyuluşu təhlükəsindən qaçmaq çox vacibdir".²

Digər tərəfdən ifratçılığa yol verməkdən, yəni həddən çox geniş planlı problemləri irəli sürməkdən də ehtiyat etmək lazımdır. Əgər ilk dəfədən problemi aydın və dəqiq ifadə etmək mümkün olursa, bunu sonradan, proqramın digər hissələrinin metodoloji və metodik cəhətdən işləndikcə yerinə yetirmək olar.

Bəzən elə olur ki, bir tədqiqatın gedişində bir sıra problemlərə cavab axtarmaq lazım gəlir. Lakin bu, yalnız tədqiqatın proqramının özünün "çoxproblemlı" sosioloji təhlilə yönəldilmiş olduğu halda mümkündür.

Ümumiyyətlə isə bir tədqiqat çərçivəsində bir çox problemin öyrənilməsinə getmək məqsədəuyğun deyil. Əvvəlcə, bu, tədqiqatın alətlər dəstini (tədqiqatda istifadə olunan vasitələr toplusunu) mürəkkəbləşdirir, onu həddən çox iri, ağır və məntiqi cəhətdən nizamsız edir, bu isə yığılan sosioloji informasiyanın keyfiyyətini aşağı sala bilər.

İkincisi, tədqiqatın heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən operativliyi itir və bu, öz növbəsində, sosioloji məlumatların köhnəlməsinə, onların aktuallığının itirilməsinə, bəzən isə hətta tədqiqatın ümumiyyətlə əməli mahiyyətinin itməsinə gətirib çıxarır. Üçüncüsü, təcrübənin göstərdiyi kimi, eyni zamanda eyni bir tədqiqat obyektini üzərində bir neçə problemi öyrənmək səmərəsiz və çox çətin olur.

Problemin ifadə olunması tədqiqat obyektinin seçilməsinə gətirib çıxarır. Bu obyekt sosial proses və ya sosial gerçəkliyin müəyyən bir sahəsi, yaxud da sosial ziddiyyətlərə malik hər hansı ictimai münasibətlərdən ibarət ola bilər. Başqa sözlə, aşkar və ya qeyri-aşkar formada özündə sosial ziddiyyət daşıyan və problem situasiya yaradan bütün hər nə varsa obyekt ola bilər. Sosioloji tədqiqat obyektini idrak prosesinin yönəlməmiş olduğu obyektidir.

Obyektə başqa tədqiqatın predmeti də obyektin bilavasitə öyrənilməli olan, nəzəri və praktik cəhətdən ən əhəmiyyətli keyfiyyətləri, tərəfləri və xüsusiyyətlərinə ayrılır. Obyektin qalan tərəfləri və ya xüsusiyyətləri tədqiqatın diqqət mərkəzindən bir növ kənarda

¹ Ядов В. А. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., "Наука", 1972, стр. 36.

² Рабочая книга социолога. М., стр. 113.

qalır. Obyekt sosial ziddiyyəti olan bir şeydirsə, predmet onun həmin ziddiyyəti daha qabarıq surətdə ifadə edən keyfiyyət və tərəfləridir. Demək olar ki, o, sosial ziddiyyətin qütblərini təmsil edən vəziyyətlərin məcmusudur.

Nümunə üçün Novosibirsk sosioloqlarının orta məktəb məzunlarının peşə seçməyinə aid işlərində tədqiqat problemi, obyekt və predmetinin necə ifadə olunduğunu araşdırıq.¹

Həmin tədqiqatın problemi müxtəlif sosial qrupların bərabər peşə seçmək hüquqları ilə bu hüquqların reallaşdırılmasında faktiki imkanlar bərabərsizliyi arasındakı ziddiyyətdən ibarətdir. Tədqiqat obyektini məzunların ilk peşə seçməsi və işə düzəlməsi məqamında götürülmüş orta məktəb məzunları və onların valideynləridir. Ziddiyyət də elə həmin obyektədir. Tədqiqat predmeti peşə seçmək planları ilə onların həyatda reallaşdırılması arasındakı nisbətdir. Predmetə həmçinin, planların reallaşdırılmasının, məzunların sosial və şəxsi xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilməsinin aşkar edilməsi də aiddir.

Adətən, predmetə öyrənilən ziddiyyətin qanunauyğunluğu və ya əsas təmayülünü aşkar etmək imkanı haqqında fərziyyə ilə bağlı əsas məsələ daxil olur. Bu cür məsələnin qoyuluşu işçi hipotezaların irəli sürülməsi mənbəyidir.

9.2. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi

Tədqiqatın məqsədi onun ümumi istiqaməti, təmayülüdür, gözlənilən son nəticədir. Tədqiqat probleminin həlli həmişə bu və ya digər məqsədlərlə — istehsalın səmərəliliyinin artırılması, kadrlar axıcılığının azaldılması, sosial planlaşdırma probleminin həlli, tərbiyənin səmərəliliyinin artırılması və s. ilə bağlıdır. Məqsəd tədqiqatın nəzəri və praktiki məsələlərin həllinə xidmət edən əsas istiqamətə yönəlməsini müəyyənləşdirir.

Əgər əsas məqsəd nəzəri məqsəd kimi ifadə olunursa, onda proqram hazırlanarkən əsas diqqət nəzəri-metodoloji problemlərə yetirilir. Həmin məsələ üzrə elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi, tədqiqat obyektinin hipotetik ümumi konsepsiyasının qurulması, ilkin məfhumların dəqiq semantik və empirik təfsiri, elmi problemin ayrılması və işçi hipotezaların məntiqi təhlili. Tədqiqatın konkret obyektini yalnız həmin ilkin tədqiqat işi nəzəri axtarış səviyyəsində yerinə yetirildikdən sonra müəyyən edilir.

Tədqiqatçı qarşısına praktiki məqsəd qoyduqda isə onun hərəkətləri başqa məntiqlə idarə olunur. O, proqram üzərində işə verilmiş sosial obyektin spesifikasiyasından və həll edilməli olan əməli məsələlərin aydınlaşdırılmasından çıxış edərək başlayır. Yalnız bundan sonra o, ədəbiyyata müraciət edərək, aşağıdakı suallara cavab axtarır: qarşıya çıxan məsələlərin "standart" həlli varmı (predmetə aid olan xüsusi nəzəriyyə varmı?), bu standart həll üsulunu öyrənilən prosesin konkret şəraitinə necə tətbiq etmək olar? Tətbiqi tədqiqat hipotezaları bu halda standart üsullarının konkret şəraitə uyğun olaraq müxtəlif istifadə variantları kimi qurulur.

Məqsədin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın əsas və (qeyri-əsas) vəzifələrini ifadə etməyə imkan verir.

Tədqiqatın əsas vəzifələri bütünlüklə onun məqsədi ilə şərtləndirilir və tədqiqatın əsas məsələsinə mərkəzi sualına cavabın axtarışından, yəni problemin ümumiyyətlə, bütövlükdə həlli yolları və vasitələrinin tapılmasından ibarətdir.

Tədqiqatda qoyulmuş problemin ayrı-ayrı tərəflərinin həllinə qeyri-əsas məsələlər yönəlmiş olur. Onlar tədqiq edilməli olan amillər kompleksindən irəli gəlir. Qeyri-əsas məsələlər həmçinin gələcək tədqiqatları hazırlamaq, metodik məsələləri həll etmək üçün qoyulur.

Məsələn, adına BDU sosioloqlarının keçirdiyi "Gənc fəhlələrin peşə adaptasiyası prosesinin təkmilləşdirilməsi" adlı tətbiqi sosioloji tədqiqatın proqramında aşağıdakı məsələ müəyyənləşdirilmişdi: empirik tədqiqatdan alınmış məlumatlar əsasında gənc fəhlələrin peşə adaptasiyası proseslərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər sistemi hazırlamaq. Əsas məsələyə müvafiq olaraq əlavə və qeyri-əsas konkret məsələlər qoyulmuşdu:

- 1) kollektivin sosial simasını öyrənmək və onun sosial-peşə statusunu müəyyən etmək;
- 2) müxtəlif qrup işçilərin peşə adaptasiyasının xarakteri haqqında ekspertlərin rəyini öyrənmək;
- 3) peşə adaptasiyası şəraiti barədə gənc fəhlələrin rəyini öyrənmək;
- 4) gənc mütəxəssislərin peşə adaptasiyası şəraiti ilə tanış olmaq;
- 5) sosial demoqrafik şəraitin peşə adaptasiyası prosesinə necə təsir göstərdiyini müəyyən etmək.

Bütün tədqiqat prosedurası onun əsas məsələsinin həllinə tabe olunur. Qeyri-əsas məsələlərin qoyuluşu üçün yoxlama əməliyyatlardan istifadə etmək olar. Bu əməliyyatların köməyi ilə qeyri-əsas məsələlərin həllində alınmış məlumatlar başqa nöqtəyi-nəzərdən təhlil edilir. Məsələlərin əsas və qeyri-əsas olanlara bölünməsi tədqiqatçının vaxt və qüvvələrini müvafiq surətdə paylaşdırmağa, əsas diqqəti başlıca məsələlərin həlli üzərində cəmləşdirməyə imkan verir. Obyekt mürəkkəb olduqda məsələlərin bölüşdürülməsi tədqiqatın zəruri mərhələliyini müəyyənləşdirməyə, əsas məsələdən yayınmamağa və eyni zamanda ikinci dərəcəli məsələləri gözdən qaçırmamağa imkan yaradır. Məsələlərin müəyyənləşdirilməsi sosioloji tədqiqat proqramının metodoloji hissəsinin digər bölməsinin — məfhumların təfsiri və əməliyyatlaşdırılması bölməsinin işlənməsinə keçməyə imkan verir. Proqramın bu bölməsi tədqiqatın düzgün aparılması üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də kitabın sonrakı fəslində xüsusi olaraq həmin bölmənin ətraflı surətdə nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir.

¹ Шубкин В.Н. Социологические опыты. М., 1970, гл. IV.

9.3. Tədqiqat obyektinin ilkin sistem təhlili

Məfhumlar dəqiqləşdirildikdən sonra ümumiyyətlə, ixtiyari anlayışlar toplusundan deyil, həmin məfhumlardan istifadə edərək tədqiqat obyektinin bütövlükdə, tam ilkin sistem təsvirini vermək lazımdır.

Sosial obyektin sistem kimi araşdırılması onun müəyyən bir tam kimi nəzərdən keçirilməsini, onu təşkil edən elementlərin üzə çıxarılmasını, bu elementlərin funksiyalarının, onların qarşılıqlı əlaqələrinin həmçinin hər bir elementlər sistem arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin təsvirini nəzərdə tutur. Bu zaman sistemin strukturu, onun fəaliyyət şərtləri aşkar edilir.

Konkret sosioloji tədqiqatda sistem yanaşmanın əhəmiyyəti haqqında məsələmin qoyuluşu iki cəhətdən vacibdir. Birincisi, tədqiqatda alınmış empirik materialın təfsiri zamanı sistem yanaşması tək, vahid obyektlə tam sosial sistemin əlaqəsi cəhətlərini araşdırılması, yəni obyektin "xarici" əlaqələrinin nəzərə alınması üçün əsas ola bilər.

İkincisi, həmin vahid obyekt, öz növbəsində, onda olan elementlərə ayıraraq, onların arasındakı əlaqələri, yəni obyektin "daxili" əlaqələrini qeydə alaraq müəyyən bir sistem kimi nəzərdə keçirərkən sistem yanaşmanın bəzi ümumi tələblərini təbii etmək vacibdir. Bu halda da obyektin ilkin təsviri hər şeydən əvvəl obyektin həm daxili təbiətini, həm də onun xarici əlaqələri ilə münasibətlərini səciyyələndirən elə həmin əlaqələrin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olacaqdır.

Aydın ki, bu çoxnövlu əlaqələrin təsnifatına və hətta sadəcə olaraq sadalanmasına müxtəlif cür yanaşmaq olar (qeyd edək ki, həmin əlaqələr hər bir konkret sosial obyektin fəaliyyətini müəyyən edir).

Bu cür əlaqələri hər şeydən əvvəl bizim tədqiq etdiyimiz sosial proses və ya sosial hadisəyə təsir edən amillər kimi nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur amilləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- ümumi və spesifik;
- birbaşa və dolay;
- obyektiv və subyektiv.¹

Burada göstərilmiş amillər qrupunu heç bir halda mütləq bir şey hesab etmək olmaz. Bir tədqiqatda ümumi kimi çıxış edən amil başqa tədqiqatda spesifik amil ola bilər. Eyni ilə bir tədqiqatda birbaşa amil olan amil digərində dolay amil kimi çıxış edir. Amillərin obyektiv və subyektiv olanlara bölünməsi də nisbi səciyyə daşıyır.

Məsələn, "İnsan və onun əməyi" tədqiqatında əməyə münasibəti müəyyənləşdirən ümumi obyektiv amillər bölməsinə istehsal münasibətləri sistemi ilə yanaşı "cəmiyyətin əsas dəyər yonümü sistemi"nin daxil olduğu ictimai şüur vəziyyəti də salınmışdır.² Spesifik obyektiv amilləri bölməsinə isə fəhlə kollektivində münasibətlər, ailə tərbiyəsi sistemi, kütləvi informasiya və təbliğat vasitələrinin təsiri və s. daxil edilmişdir. Bu cür siyahı əsasında sosioloqlar "obyektiv və subyektiv" anlayışlarını səhv başa düşməkdə günahlandırmaq olarmı? Əlbəttə ki, yox. Tədqiqatın bütün kontekstindən aydındır ki, söhbət nədən gedir və məfhumlar hansı mənada işlədilir. Lakin, terminoloji çətinliklər mövcuddur və digər terminologiya olmadığından şərhlər və qeydlər sisteminə əl atmaq lazım gəlir.

Belə bir sual meydana çıxır, nə üçün hələ tədqiqatdan əvvəl, proqramın tərtib edilməsi mərhələsində obyektin ilkin sistem tədqiqatı aparılmalıdır? Nə üçün obyektin fəaliyyətinə təsir göstərən bütün amillər məcmusu qabaqcadan nəzərdə tutulmalı və nəzərə alınmalıdır? Bu konkret sosioloji tədqiqat ideyasının özündən imtina etmək demək deyilmi, axı söhbət sırf nəzəri təhlildən gedir? Bütün bu suallar prinsiplial əhəmiyyət daşıyır.

Bu sualların cavabları idrak prosesində nəzəri və empirik tərəflərin qarşılıqlı münasibətinə, konkret sosioloji tədqiqatın müxtəlif mərhələlərində nəzəriyyənin vəzifələrinə aid ümumi problemin həlli ilə bağlıdır. Obyektin ilkin sistem təsviri sosioloqa öyrənilən materialı bir növ müəyyən "çərçivəyə" salmağa imkan verən xüsusi bir nəzəri əsas kimi çıxış edir. Bu heç də özünü süni surətdə məhdudlaşdırmaq demək deyil, bu yalnız həmin tədqiqatda mütləq öyrənilməli olan empirik materialı fərqləndirmək və seçib ayırmaq üçün vasitədir. Bu cür təsvirin ilkin xarakteri sadalanmış amillərdən hər birinin rolu və əhəmiyyəti haqqında nəticələri artıq proqram mərhələsində qəti şəkildə şərtləndirir. Biz burada yalnız o şərtləri sadalayırıq ki, onları unutmaq olmaz və nəzərdə saxlamaq lazımdır. Tədqiqatçının hələlik obyektin müxtəlif daxili və xarici əlaqələrinin bütün mümkün istiqamətləri, başqa sözlərlə, mümkün funksional asılılıqlar sırası maraqlandırır.

9.4. Hipotezaların ifadə olunması

Məlum olduğu kimi, elmi idrak prosesində hipotezaların rolu çox böyükdür. Buna görə də sosioloji tədqiqat aparılarkən hipotezaların irəli sürülməsinə böyük diqqət yetirilir və onların formalaşdırılmasına proqramın xüsusi bölməsi həsr edilir.

Sosioloji tədqiqat hipotezası sosial obyektlərin strukturu öyrənilən sosial hadisələrin arasındakı əlaqələrin səciyyəsi və mahiyyəti, bu əlaqələri şərtləndirən amillər haqqında elmi fərziyyədir. O, tədqiqatın məqsədini konkretləşdirir və tədqiqat prosesini təşkil edən, onu daxili məntiqə tabe edən əsas metodoloji vasitədir. Sosioloji tədqiqat hipotezasının metodoloji rolu ondan ibarətdir ki, o, tədqiqatın nəzəri konsepsiyası ilə empirik bazası arasında qarşıya qoyulmuş problemin həlli üçün zəruri olan amillər dairəsini əks etdirməyə kömək edən hissədir.

¹ Ядов В. А. *Методология и процедуры социологических исследований*. Тарту, 1968, стр.79.

² Ядов В. А. *Методология и процедуры социологических исследований*. Тарту, 1968, стр. 81.

Sosioloji tədqiqatın elmi cəhətdən əsaslandırılmış hipotezası bir sıra tələblərə cavab verməlidir. O, sosial proseslərin elmi idrakının ümumi metodoloji əsasının prinsipləri ilə ziddiyyətə girməməlidir; düzgünlüyü artıq sübut olunmuş nəzəriyyələrə, elmi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş məlum faktlara zidd olmamalıdır; sosioloji tədqiqat prosesində yoxlanıla bilməlidir (onun ifadə edilməsində yoxlanılma üsulu aydın göstərilməlidir); empirik izahı olmayan anlayışlar hipotezaya daxil edilməməlidir, əks təqdirdə o yoxlanıla bilməz.

Fərziyyələrin ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə əsas hipotezaları və nəticə hipotezaları fərqləndirilir. Sonuncular əsas hipotezalardan çıxarılır. Əsas hipotezaların ifadə edildiyi anlayışların birbaşa empirik əlamətləri olmaya da bilər, lakin sosioloji tədqiqatın nəticə hipotezalarının anlayışları mütləq empirik indikatorlarla əlaqələndirilməli, tutuşdurulmalıdır. Nəticə hipotezalarının təsdiq edilməsi əsas hipotezaların əsaslandırılmasının sübutudur.

Nəticə hipotezalarının yoxlanılması, yalnız o şərt daxilində mümkündür ki, onların ifadə edilməsində istifadə olunmuş bütün istilahlar empirik izah edilmiş olsun. Məsələn, birinci nəticə hipotezasında bu anlayışlar vardır: işin yaradıcılıq imkanları (əməyin funksional məzmunu), əməyə münasibətin obyektiv göstəriciləri və münasibətlərin "yüksəlməsi". Bu anlayışların empirik təfsirində biz onların müşahidə olunan əlamətlərini tapırıq. Əməyin funksional məzmunu konkret işin əlamətləri nisbəti üzrə üç meyarın nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilir: işin mexanikləşdirilmə səviyyəsi, tələb olunan ixtisaslaşma səviyyəsi və sərf edilmiş fiziki və əqli iş miqdarının nisbəti (xronometraj məlumatlarına əsasən). Bu üç əlamətin nisbətinə əsasən bütün peşələr 6 sinfə bölünür — ixtisas tələb etməyən daimi fiziki qüvvə ilə bağlı əl əməyindən pult sazlayıcısının arasıkəsilməz fiziki gərginlik tələb edən yüksək ixtisaslı əməyinə qədər. Əməyə münasibətin obyektiv göstəriciləri 5 əlaməti nəzərə alır (məhsuldarlıq, məhsulun keyfiyyəti, təcili tapşırıqlar yerinə yetirilərkən məsuliyyətin səviyyəsi, işdə təşəbbüskarlığın səviyyəsi, iş ixtisasının artırılması) və onlar vahid ədədi indikator (indeks) halına birləşdirilmiş olur. Münasibətlərin "yüksəlməsi" o deməkdir ki, bütün qruplar əməyin məzmununa görə göstərilmiş əlamətlər üzrə ən aşağısından ən yüksəyinə qədər dərəcələrə bölünmüşdür (nizamlanmışdır), bu, işin obyektiv göstəriciləri indekslərinə də aiddir.

Bu cür təfsir edilmiş hipoteza yoxlanıla bilən hipotezadır. Lakin burada ciddi metodoloji çətinlik vardır. Hipoteza seçilmiş empirik əlamətlər üzrə yoxlanıla bilər. Lakin həmin əlamətlərin əsaslandırılmasına zəmanət varmı? Deməli, intensivlik cəhətdən yalnız hipotetik mülahizə deyil, həm də onun empirik təfsiri empirik yoxlamadan keçməlidir. Buna görə də hipotetik mülahizənin təsdiq olunma imkanını artırmaq üçün aşağıdakı qaydaya əməl etmək lazımdır: bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan böyük miqdarda hipoteza irəli sürməyə və hər bir hipoteza üçün onun mümkün qədər çox empirik indikatorunu göstərməyə çalışmaq lazımdır.

Beləliklə əsas hipotezalar onlardan çıxarılan bütöv bir nəticə hipotezalar sırasına çevrilir. Empirik tədqiqatda məhz əsas fərziyyələrə nisbətən daha az ümumiləşdirilmiş olan anlayışlar vasitəsi ilə ifadə edilmiş nəticə hipotezalar yoxlanılır. Əks təqdirdə hipoteza empirik məlumatlar ilə yoxlanıla bilməz.

Tədqiqatın məqsədlərindən çıxış edərək hipotezaları əsas və qeyri-əsas hipotezalara bölürlər. Məntiqi surətdə qarşılıqlı əlaqəsi olan əsas hipoteza və nəticə hipotezalardan fərqli olaraq onlar müxtəlif məsələlərin həllini əks etdirir və bir növ bir-biri ilə yanaşı mövcud olur.

İşlənilmə və əsaslandırılma dərəcəsinə görə sosioloji tədqiqatın ilkin və əlavə hipotezalarını fərqləndirirlər. Əgər ilkin hipotezalar empirik məlumatlar vasitəsi ilə inkar edilirsə, onda onların əvəzinə əlavə hipotezalar irəli sürülür.

Öyrənilən sosial obyektə aid olan fərziyyələrin məzmunu ilə əlaqədar olaraq sosioloji tədqiqatın təsviredici, izahedici, proqnoz və s. hipotezaları olur.

Sosioloji tədqiqatın təsviredici hipotezaları öyrənilən obyektin faktik, həqiqi vəziyyəti, onun strukturu və funksiyaları haqqında fərziyyələrdən ibarətdir. Bir halda ki, bu haqda empirik informasiya təhlil edilir; onlar, hər şeydən əvvəl, empirik faktlara aid olur. Məsələn, əgər zəhmətkeşlərin sosial fəallığı öyrənilərsə, onda əvvəllər digər tədqiqatlarda alınmış elmi informasiyanın əsasında tədqiq olunan şəxslərin məhz hansı hissəsinin ictimai həyatda və müəssisələrin idarə olunmasında fəal iştirak etdiyini fərz etmək olar. Sosioloji tədqiqatın bu növdən olan hipotezalarının irəli sürülməsi gözlənilən nəticələri mütləq rəqəmlərdə, nisbi paylarda (faizlərdə), orta qiymətlərdə, dinamik sıralarda və s. almağa imkan verir.

Sosioloji tədqiqatın izahedici hipotezaları öyrənilən obyektə səbəb-nəticə əlaqələri haqqında fərziyyə onun mahiyyətini dərk etmək istiqamətində növbəti addımdır.

Onların əsasında sosioloji tədqiqatın təsviredici hipotezalarının təsdiq olunması nəticəsində müəyyən edilmiş sosial faktların səbəblərini açmaq cəhdləri göstərilir. Müəyyən əhəmiyyətə malik olaraq hər bir ayrıca hadisə qanunlara tabe olan hər hansı hadisələr sırasına daxildir. Buna görə də yalnız sosioloji tədqiqatın hadisələri onların bir-birindən nisbi ayrılığında nəzərdən keçirilən hipotezalarını deyil, həm də bir çox hadisələri vahid bir proses kimi əhatə edən qanunauyğunluqlar haqqında proqnoz hipotezalarını da işləmək lazımdır. Onlar obyektlərin, öyrənilən proseslərin fəaliyyət inkişafındakı təmayülləri göstərir, konkret sosial çərçivəsindən çıxaraq onları statistik sıralar şəklində birləşdirir. Deməli, əgər əhalinin sosial fəaliyyəti öyrənilirsə, bunun yalnız faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirmək və bu vəziyyəti izah edən səbəbləri təsvir etməklə kifayətlənməyərək onun inkişaf təmayülləri və qanunlarını da açmaq lazımdır.

9.5. Proqramın prosedür hissəsi

Konkret sosioloji tədqiqat aparmağa başlamış sosioloqun əsas metodoloji işi hipotezaların ifadə edilməsi ilə başa çatır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, sonralar metodoloji məsələlərə ümumiyyətlə fikir verilməyəcəkdir. Bütün tədqiqat prosesi boyu hər hansı bir texniki üsul

tətbiq edilərkən ümumi metodoloji prinsiplər tədqiqatçının bütün işini istiqamətləndirir. Lakin tədqiqat proqramının qalan sonrakı hissəsini şərti olaraq prosedur hissəsi kimi adlandırmaq olar, çünki əsas etibarilə prosedur və texniki məsələlər nəzərdən keçirilir.

Proqramın prosedur hissəsi müşahidə vahidlərinin seçilməsindən, yəni tədqiqatın gedişində bilavasitə tədqiq edilməli olan adamlar toplusunun müəyyənləşdirilməsindən başlaya bilər. Tədqiqat obyektini təşkil edən adamların hamısının (bu isə minlərlə adam ola bilər) sorğudan keçirilməsi məqsəduyğun olmazdı. Bu tədqiqatın aparılması vaxtını uzadar və deməli məlumatların alınmağını gecikdirər, böyük miqdarda adamı işdən ayırar və tədqiqatın özünü həddən artıq çətinləşdirərdi. Buna görə də sosioloji tədqiqatların əksəriyyəti tam deyil, seçmə xarakterinə malikdir. Başqa sözlərlə, müəyyən və olduqca ciddi qaydalar əsasında öyrənilən obyektiv strukturunu sosial-demoqrafik və bir sıra digər xarakteristikalar üzrə əks etdirən nisbətən azsaylı adamlar qrupu seçilir.

Obyektin özünəməxsus modeli olan seçmə toplusu ilə obyektin özü (əsas toplusu) arasındakı nisbət proqramda təcrübi-statistik və riyazi-statistik metodların vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Proqramın prosedur hissəsinin növbəti bölməsi tədqiqatda tətbiq olunan empirik məlumatların toplanması metodları və texnikasına həsr edilir. Obyektin spesifikasiyasında, həmçinin öyrənilən obyekt haqqında artıq əldə olunan informasiyanın xarakterindən asılı olaraq sosioloji informasiya toplamaq metodlarının seçkisi aparılır (müşahidə, anketləşdirmə, müsahibə alma və s.) və bunun əsasında tədqiqatın alətlər dəsti (anketlər, sorğu vərəqələri, müşahidə kartoçkaları və b.) işlənib hazırlanır. Proqramda alınmış informasiyanın işlənmə və təhlil metodları da göstərilir.

Proqramın prosedur hissəsinin mühüm tərkib elementi sosioloji tədqiqatın planı — elmi axtarışın strategiyasını və taktikasını müəyyənləşdirən, işin təşkilinin hazırlıq mərhələsinin əsas sənədidir. İki növ plan sənədi fərqləndirilir: strateji və iş planı. Sosioloji tədqiqatın strateji planı tədqiqatın ümumi konseptual sxemini əks etdirir və sosioloqun fəaliyyətinin ardıcılığını müəyyənləşdirir. Bu planın axtarış, analitik və eksperimental variantlarını ayırır.

Axtarış planı tədqiqat obyektini və problemi haqqında aydın təsəvvür olmadıqda tətbiq edilir. Onun məqsədi problemin ifadə edilməsi, hipotezaların irəli sürülməsindən ibarətdir. Bu növ plan həmçinin sosioloqun həll etməli olduğu məsələlərin ardıcılığını növbəliliyini müəyyənləşdirir. Burada aşağıdakı üsullar istifadə olunur: sənədlərin öyrənilməsi, müsahibə aparılması və müşahidələrin yerinə yetirilməsi.

Analitik plan problem haqqında obyektini ayırmağa və təsviri hipotezaları ifadə etməyə imkan verən biliklər mövcud olduqda tətbiq edilir. Planın məqsədi bu hipotezaların yoxlanılmasından və hipoteza təsdiq olunarsa, öyrənilən obyektin dəqiq xarakteristikasının alınmasından ibarətdir. Burada istifadə edilən üsullar axtarış planı yerinə yetirilərkən tətbiq olunan üsullardan, bir qədər fərqlənir: seçmə və ya monoqrafik tədqiqat, anketləşdirmə, statistik aparat.

Eksperimental plan obyekt haqqında əldə olan biliklər izahedici hipotezaları ifadə etmək imkanı yaratdıqda tətbiq edilir. Onun məqsədi obyektə səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. İzahedici hipotezaların yoxlanılmasının ən mühüm üsulu real eksperimentin keçirilməsidir.

Konkret sosioloji araşdırmalar praktikasında sosioloji tədqiqat planlarının bu tipləri nadir hallarda işlənilir. Adətən onlardan hər biri tədqiqatın müəyyən mərhələsinə müvafiq olur. Bir tədqiqatda planın bütün növləri tətbiq edilə və birləşdirilə bilər.

Strateji və ya başqa cür deyilsə, prinsipial tədqiqat planı iş planına çevrilir, sonuncuda isə bütün işin əsas mərhələləri göstərilir, tədqiqatın metodika və texnikası müəyyənləşdirilir, işin gedişinin şəbəkə qrafiki nəzərdə tutulur. Tədqiqatın iş planının qurulması əsas tələblər kimi çıxış edən şərtlərə — göstərilmiş işlərin planlaşdırılmış vaxt ərzində nizama salınmış şəkildə yerinə yetirilməsinə, onların tədqiqatın keçirilməsi mərhələlərinə müvafiq ardıcılıqla aparılmasına riayət etməyi nəzərdə tutur.

Beləliklə, iş planı tədqiqatın müstəqil, strateji planının bir növü kimi çıxış edə bilən sənədə çevrilir. Lakin çox zaman tədqiqatın iş planı prinsipial planla birlikdə, onun təşkilatı davamı və konkretləşdirilməsi kimi tərtib edilir.

9.6. Proqrama dair ümumi tələblər

Biz proqramın ayrı-ayrı elementlərinin xüsusiyyətləri ilə tanış olduq. Lakin proqram bütün maddələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olduğu vahid metodoloji sənəddir. İdeal proqram hansı ümumi tələblərə cavab verməlidir?

İlk elementar tələb proqramın zəruriliyidir, nə qədər qəribə görünsə də, bu barədə demək lazım gəlir, çünki yeni fəaliyyətə başlayan tədqiqatçılar işi proqramsız aparmağa cəhd göstərirlər.

Proqramsız tədqiqat kortəbii sınaq və səhv etmək metodu ilə aparılan axtarışa bənzəyir: çox vaxt alınan məlumatlarla müqayisədə sərf edilən enerji özünü doğrultmur. Tədqiqatın gedişində aşkar olur ki, anlayışlar empirik məlumatlarla təmin edilmir", hipotezaların yoxluğu şəraitində materialın necə işlənməli olduğu aydın deyil. Bu sualları artıq toplanmış məlumatların təhlili mərhələsinə aydınlaşdırmaq cəhdləri məyusluğa gətirib çıxarır. Məlum olur ki material tam yığılmayıb, seçmə ciddi tələblərə cavab vermir, alınan cavablar qabaqcadan planlaşdırılmış suallara aid deyil.

İkinci tələb proqramın dəqiq olması tələbidir. Onun bütün müddəaları dürüst olmalı, bütün tədqiqatın məntiqinə uyğun surətdə yaxşı düşünülmüş və aydın ifadə edilmiş olmalıdır. Aydın ifadə edilmiş proqram olmadıqda tədqiqat iştirakçıları bir-birilə ümumi dil tapa bilmir, məsələlərin uzaqlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsinə vaxt itirirlər. Onların dəqiq proqramı olsa idi, bu cür çətinliklər ortaya çıxmazdı.

Üçüncü mühüm tələb proqramın bütün elementlərinin məntiqi ardıcılığa malik olmasıdır. Tədqiqatın vəzifə və məqsədlərini anlamadan, təsəvvür etmədən prinsipial plan seçməkdən başlamaq olmaz. Obyektini bütövlüklə təsəvvür etmədən (heç olmasa ümumi hipotezalar

səviyyəsində) xüsusi, təkcə hipotezaları ifadə etməyə cəhd göstərmək mənasızdır. Prinsipial tədqiqat metoduna malik olmadan məlumat toplamaq metodlarının sınımlanmasına başlamaq olmaz.

Nəhayət, proqram çevik olmalıdır. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, bu tələb əvvəlki tələbə ziddir. Lakin əslində proqramın çevikliyi onun bütün hissələrinin bir-biri ilə bağlılığını göstərir və belə bir tələbi irəli sürür: hər hansı ayrıca bir hissədə səhvlər aşkar edildikdə proqramın bütün bölmələrini sisteməlik olaraq nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məsələn, sınaq tədqiqatında hər hansı bir mühüm anlayışın empirik interpretasiyasının qənaətbəxş olmadığı aşkar edilir. Interpretasiyanın dəyişdirilməsi konseptual sistemin hansısa hissələrinə yenidən baxılmasını tələb edir və əlbəttə, müvafiq hipotezaların (anlayışların istifadəsi ilə bağlı olanların) yenidən ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Adətən, obyektin ilkin tam təhlili mərhələsində anlayışların dəqiqləşdirilməsi üzərində iş davam etdirilir, hipotezaların işlənməsi mərhələsində isə predmetin sistem təhlilində düzəlişlər aparılır.

Bir çox hallarda proqramın işlənməsi iki mərhələdən keçir. Əvvəlcə tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin göstərilməsi hipotezaların təxmini ifadəsi ilə proqramın maketi ümumi şəkildə təsvir edilir; bunun arxasında axtarış planı üzrə səhra tədqiqatı mərhələsi gəlir və nəhayət səhra müşahidələri və ədəbiyyatın (mənbələrin) nəzərə alınması ilə tədqiqatın tam proqramı tərtib edilir.

Əsaslı surətdə işlənmiş proqram elmi işin mühüm nəticəsini təşkil edir.

Başqa tədqiqatçılar bu proqram üzrə empirik material toplaya, təhlil edə və bununla da birgə sözlərlə onun elmi dəyərliliyinin, mötəbərliyinin artmasına nail ola bilərlər.

SƏNƏDLƏR SOSİOLOJİ MƏLUMATLAR MƏNBƏYİ KİMİ

10.1. Sənədlərin növləri

İlkin məlumatların alınması üsullarından biri kimi sosioloji tədqiqatlarda sənədlərin təhlili metodu istifadə olunur.

İnsanın xüsusi olaraq yaratdığı, məlumatların ötürülməsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş vasitə sənəd adlanır. Çap və əlyazması mətnində, maqnit lentində, foto-kino-video lent və kompakt diskdə qeydə alınmış hər hansı bir məlumat sosiologiyada sənədli məlumat (informasiya) adlanır. İstehsalın burada istifadə olunmuş mənası hamı tərəfindən işlədilən mənadan fərqlənir: danışıqda biz möhürlə təsdiq edilmiş və ya dövlət təşkilatları, vəzifəli şəxslər və s. adından nəşr edilən materialları sənəd adlandırırıq.

Bir çox hallarda sənədli mənbələr tədqiqatda ilkin məlumatların toplanmasının nəinki əsas, həm də yeganə üsulu kimi çıxış edir. Məsələn, Avropa və Amerikada Polşa mühacirlərinin vəziyyətini təsvir etmək üçün Amerika sosioloqları U. Tomas və F. Znanieski çox böyük səy və diqqətlə onların şəxsi sənədlərini öyrənmişlər. İşdə istifadə olunmuş sənədlər arasında aşağıdakılar var idi: kəndli-mühacirlərin Polşada qalmış qohumlarına məktubları; mühacirət qəzetlərinin arxivləri; kilsə icmalarının, həmyerlilər birliklərinin, xeyriyyə cəmiyyətlərinin materialları və mühacirlərin işləri ilə bağlı məhkəmə materialları; nəhayət, kəndlilərdən birinin tədqiqatçıların xahişi ilə yazdığı 300 səhifədən ibarət nadir tərcümeyi-halı.¹

Sənədləri bir sıra əsasla görə təsnif etmək olar.

Məlumatların qeydə alınması üsuluna görə əlyazması və çap olunmuş sənədlər, kino və foto plyonkasına çəkilmiş, maqnit lentinə yazılmış sənədlər. Müəyyən bir məqsədlə bağlı olaraq yerinə yetirəcəyi vəzifəsinə görə tədqiqatçının özü tərəfindən seçilmiş materiallar da seçilir (məsələn, Tomas və Znanieskinin işində mühacirin tərcümeyi-halı). Bu sənədlər məqsədli sənədlər adlanır. Lakin sosioloq ondan asılı olmayaraq, hansısa digər məqsədlər üçün tərtib edilmiş materiallarla da, yəni hazırda mövcud olan sənədlərlə işləməli olur. Bir çox hallarda məhz bu materiallar sözün həqiqi mənasında sənədli məlumat adlandırılır.

Şəxsləndirilmə dərəcəsinə görə sənədlər şəxsi və şəxssiz sənədlərə ayrılır. Şəxsi sənədlərə fərdi qeydiyyat kartoçkalrı (məsələn, kitabxana formulyarları və ya imza ilə təsdiq edilmiş anket və blanklar), üçüncü şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən verilmiş xasiyyətnamələr, məktublar, gündəliklər, ərizələr, xatirat yazıları və s. aiddir. Şəxssiz sənədlərə isə statistik və ya hadisə, fakt arxivləri, mətbuat məlumatları, iclas protokolları və s. daxildir.

Sənədli mənbənin statusundan asılı olaraq rəsmi və qeyri-rəsmi sənədləri göstərmək olar. Rəsmi sənədlərə hökumət materialları, qərarları, bəyanatları, rəsmi məlumatları, rəsmi iclasların stenogramları, dövlət statistikasının məlumatları (əhalinin siyahıya alınması, MSİ və onun yerli şöbələrinin digər müxtəlif materialları, müəssisələrin iqtisadi statistikasının və s) müxtəlif təşkilatların (partiyaların, ictimai siyasi hərəkatların, həmkarlar birliklərinin və s), məhkəmə və prokurorluq orqanlarının protokolları, maliyyə kağızları, işgüzar korrespondensiya və s. aiddir.

Qeyri-rəsmi sənədlər dedikdə, yuxarıda göstərilmiş bir çox şəxsi materiallar, xüsusi vətəndaşlar tərəfindən tərtib edilmiş şəxssiz sənədlər (məsələn, digər tədqiqatçı tərəfindən onun öz müşahidələri əsasında hazırlanmış statistik ümumiləşdirmələr) nəzərdə tutulur. Sənədlərin xüsusi qrupunu kütləvi informasiya vasitələrinin (qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino, internet) materialları təşkil edir.

Nəhayət, məlumatların mənbəyinə görə sənədlər ilkin (əsas) və əlavə (ikinci dərəcəli) sənədlərə bölünür. İlkin sənədlər birbaşa müşahidə və ya sorğu, baş verən hadisələrin bilavasitə qeyd olunması əsasında tərtib edilir. Əlavə sənədlər isə ilkin mənbələrin məlumatları əsasında aparılmış təkmilləşdirmə, ümumiləşdirmə və təsvirdən ibarətdir.

10.2. Sənədli məlumatların etibarlılığı

¹ Thomaz W. Znanieski F. The Polish Peasant in Europe and America. N.Y., 1988.

Sənədin özünün mötəbərliyini onun haqqında verilən məlumatların etibarlılığı ilə qarışdırmaq olmaz. Mötəbər mənbədən alınmış etibarsız məlumatlar müxtəlif ictimai qrup, partiya, siniflərin fəaliyyət motivləri, sosial məqsədləri haqqında xəbər verən çox mühüm dəlidir. Məsələn, Amerika sosioloqu L. Doub tərəfindən tədqiq edilmiş Gebbels təbliğat nazirliyinin sənədləri və Gebbelsin gündəlikləri "Üçüncü reyx" in tələpçisi təbliğat üsullarının öyrənilməsi üçün zəruri materiallar vermişlər. Materiallar olduqca mötəbər idi, lakin elan edilən ideyaların məzmunu və onların müəlliflərinin əsl niyyətləri baxımından heç də etibarlı və doğru deyildi.

Məlumatların etibarlılığı ilk növbədə əldə edilə bilən sənədin mənbəyindən asılıdır. Müxtəlif mənbələr verilən məlumatların bir növü verilmiş və ya məlum mötəbərlik və etibarlılıq dərəcəsinə malik olur. Bütün hallarda ilkin məlumatlar ikinci dərəcəli məlumatlardan daha etibarlı olur. Buna görə də birinci mənbədən alınmış rəsmi şəxsi sənəd, qeyri-rəsmi şəxssiz sənəd və başqa sənədlər arasında tərtib edilmiş sənəddən daha mötəbər və etibarlıdır. Adətən hüquqi sənədlər və bilavasitə maliyyə nəzarətində olan materiallardakı məlumatlar hüquq və ya maliyyə orqanlarının nəzarəti altında olmayan rəsmi sənədlərdəki məlumatlardan daha etibarlı olur.

İkinci sənədlərdən istifadə edərkən onların ilkin mənbəyini müəyyən etmək vacibdir. İkinci materialların ümumi yanlışlığını qiymətləndirmək üçün bunu adda-budda etmək olar.

Tədqiqatçı tərəfindən planlaşdırılmış məqsədli sənədlər yuxarıda gözdən keçirilmiş adi nəzarət əməliyyatları nəzərdə tutulduqda etibarlı olur: müstəqil məlumat mənbəyinin axtarışı (adda-budda nəzarət üçün), həmin mənbəyə ikinci müraciət (məlumatların sabitliyi), məlum qruplar üzrə testlər.

Psixoloqlar və sənətsünas-tarixçilər sənədli məlumatların öz məzmunundan çıxış edərək onların etibarlılıq dərəcəsinə müəyyənəşdirməyə kömək edən xeyli üsullar işləyib hazırlamışlar.

Sənədlərlə işləyən zaman birinci əsas qayda hadisələrin təsvirini onlara verilən qiymətdən dəqiq fərqləndirməkdən ibarətdir. Rəy və qiymətlər faktiki məlumatlarla müqayisədə potensial olaraq daha az mötəbər və etibarlıdır. Bir çox hallarda sənəddə şəraitin rəy və qiymətlə ifadə olunmuş təfərrüatlı xarakteristikası verilmir. Lakin məhz konkret vəziyyət ifadə olunmuş rəy və qiymətlərin mənasının açılmasına kömək edir.

Bundan sonra sənədin tərtibatçısının hansı məqsəd güddüyünü araşdırmaq lazımdır, bu qəsdən və ya qeyri-ixtiyari edilmiş səhvləri üzə çıxarmağa imkan verir. Məsələn, gördüyü bir iş haqqında hesabatın müəllifi bir qayda olaraq, vəziyyəti özü üçün əlverişli tərəfdən təsvir edir. Lakin, əgər biz məlumat toplamaq üçün xüsusi yoxlayıcı briqadanın bu iş haqqında hazırladığı arayışdan da istifadə etsək, başqa mənzərə alınacaq. Bu cür sənədlərin məqsədi fəaliyyətin məhz mənfəət tərəflərini aşkar etmək meylidir.

Sənədin tərtibatçısının istifadə etdiyi ilkin məlumatlar almaq metodunun nədən ibarət olduğunu bilmək çox vacibdir. Yaxşı məlumdur ki, "birinci mənbədən" alınmış məlumatlar qeyri-müəyyən mənbədən ("bəzi adamlar israr edir ki,") alınanlardan daha etibarlı, təzə təəssüratlar üzrə aparılmış yazılar isə həmin hadisələrin müəyyən bir vaxtdan sonra edilmiş təsvirindən fərqli olur.

Əgər sənəddə məlumatların statistik qrupu varsa, ilk növbədə təsnifatın əsasını aşkar etmək lazımdır. Nəhayət, sənədin tərtib edildiyi ümumi şəraiti yaxşı aydınlaşdırmaq son dərəcə vacibdir: bu şərait obyektivliyə meyli yaraşır (müəllifin məqsədindən asılı olmayaraq), yoxsa məlumatların hansısa bir istiqamətdə dəyişdirilməsinə vadar edir?

Tərcümeyi-hal, gündəliklər, xatirat, məktublar və s. kimi şəxsi sənədlərlə işlərkən tədqiqatçı ehtiyatlı olmalıdır.

Şəxsi sənədlərdəki məlumatlara etibar edilməsinin aşağıdakı bir neçə mühüm şərti vardır:

- a) əgər məlumatlar sənəd müəllifinin mənafeyinə heç cür toxunmursa;
- b) müəllif müəyyən zərər yetirirsə onlara inanmaq olar;
- v) müəllif tərəfindən qeydə alınarkən hamıya bəlli olan məlumatlar;
- q) sənəd müəllifi nöqtəyi-nəzərindən hadisələrin əhəmiyyətli sayılmayan detalları;
- d) müəllifin qərəzlə yanaşdığı məlumatlar da etibarlı hesab edilə bilər.

Məşhur psixoloq C.Meyc gündəlik, xatirat, tərcümeyi-hal yazanların əsaslandığı bir sıra müxtəlif motivləri ayıra bilmişdir.¹ Bu motivlər arasında ən ali və ən aşağı, ən sox səmimiyyət və əksinə, həqiqətin maksimum dərəcədə gizlədilməsinə sövq edən də vardır. Bir çox hallarda bu cür şəxsi sənədlər müəllifin özünün şəxsiyyətini öyrənən psixoloq üçün əla material olsa da, hadisələrin obyektiv gedişi ilə maraqlanan sosioloq üçün şübhə doğuran mənbədir. Şəxsi sənəddən alınmış məlumatların etibarlılığı aşağıdakı amillərdən asılıdır: yoxlama və təkrar yoxlama, sənədin tərtib edilmə motivi, niyyət və şəraiti, müəllifin məqsədi, fəaliyyət göstərdiyi şərait, onun əhatəsinin xarakterinin təhlili və s.

10.3. Sənədlərin keyfiyyət-kəmiyyət təhlili üsulları

Əldə olan (yəni qeyri-məqsədli) sənədlərlə iş zamanı əsas çətinlik məlumatları tədqiqatın hipotezası baxımından bilməkdən ibarətdir. Axı sənəd heç də sosioloqun hipotezasını yoxlamaq üçün tərtib edilmir. Buna görə də sənədli materialları mahiyyət etibarilə təhlil etməzdən əvvəl sosioloq sənəddə tədqiqatın əsas anlayışlarını, indikatorlarını (əlamətlərini) axtarmaqdan ibarət üzücü işi aparmağa məcburdur.

Sənədlərin keyfiyyət təhlili bütün kəmiyyət əməliyyatları üçün zəruri və ilkin şərtidir. Lakin hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, mətnlərin kvantifikasiyası heç də həmişə məqsədəuyğun deyil.

Hansı hallarda kəmiyyət təhlilinə müraciət etmək lazım deyil? Əgər biz nadir sənədlərlə iş aparırıqsa, burada isə əsas məqsəd materialın formal qruplaşdırılması yox, onun mahiyyətə təfsir edilməsidirsə, bu səmərəli deyil. Əgər biz olduqca mürəkkəb hadisənin təsviri ilə

¹ Bax: Madge J. The Tools of Social Science. London, 1983, p.129.

rastlaşmışqsa, sənədli məlumatlar kütləvi dəyərləndirmə (işləmə) üçün kifayət qədər deyilsə, onlar natamamdırsa (eynincisli sənədlərin, məsələn, qəzetlərin qeyri-representativ seçməsi), onda kəmiyyət təhlilinə müraciət etmək lazımdır.

Mətnlərin kəmiyyət təhlili nə zaman yerinə düşərdi? Bu metodun banisi B. Berelsonun fikrincə, hər şeydən əvvəl bir qəbildən olan məlumatlar müqayisə edilərkən yüksək dərəcədə dəqiqlik tələb olunur. Sonra, məlumatların keyfiyyət təhlili ilə bağlı olan söyləri doğrultmaq üçün material kifayət qədər çox olduqda və həmin material bütöv tədqiqat sahəsini təmsil etdikdə, kvantifikasiyanın aparılması üçün mətn materialı o qədər çox olmalıdır ki, onu ümumi, yekun qiymət vermədən əhatə etmək mümkün olmasın. Öyrənilən keyfiyyət xarakteristikaları müəyyən tezliklə meydana çıxdıqda (bu sistemətik meyarlar üzrə müəyyən edilir) kvantifikasiyanı aparmaq mümkündür.

Kvantifikasiya olunmuş mətnlər digər kəmiyyət xarakteristikaları ilə müqayisə olunursa kəmiyyət təhlilini tətbiq etmək daha məqsəduyğundur. Məsələn, qəzet məlumatlarının ədədlərlə ifadə olunmuş xüsusiyyətləri abunəçilərin sayı ilə, onların rəyi digər ədədlərlə ifadə olunmuş məlumatlarla müqayisə edilir.

Son üç onillik ərzində mətn materiallarının kvantifikasiyası olduqca geniş yayılmışdır və onun üçün "kontent-təhlil" adlanan xüsusi üsul işlənilib hazırlanmışdır. Kontent-təhlil kütləvi mətn (və ya lentə yazılmış) məlumatlarının kəmiyyət göstəricilərinə çevirməkdən ibarətdir. Onun əsas əməliyyatları Amerika sosioloqları h. Lassuell və B. Berelson tərəfindən hazırlanmışdır.¹

Kontent-təhlilin əsas üsulları keyfiyyət məlumatlarının hesab dilinə çevrilməsi ilə bağlıdır. Bu məqsədlə iki növ vahid ayrılır: mənə və keyfiyyət təhlil vahidləri və hesablama və ya kəmiyyət təhlil vahidləri.

Lassuell və onun ardıcılıarı belə hesab edirlər ki, əsas təhlil vahidi simvol və ya anlayış ola bilər, çünki "simvolik əlaqələr insanlar arasındakı münasibətləri təşkil edir". Əsas mənə vahidi kimi anlayış və istilahları ayıraraq, bu cərəyanın ardıcılıarı, məsələn, təbliğət stereotiplərinin, mətn müəlliflərinin gizli niyyətlərinin istifadəsində maraqlı qanunauyğunluqları və kommunikatorun (yəni informasiyanı ötürənin) fəaliyyət motivlərinin digər xüsusiyyətlərini aşkar edə bilmişlər.

Simvolu analitik vahid kimi tətbiq edərək Lassuell ikinci dünya müharibəsi zamanı Amerikanın "Əsl amerikalı" qəzeti mətnlərinin kontent-təhlilini yerinə yetirmiş və təkzibedilməz surətdə sübut etmişdir ki, mətnlərə əsasən, bu qəzet faşistpərəst qəzetdir. Məhz bu, "Əsl amerikalı" qəzetinin qadağan olması üçün əsas olmuşdur.

Digər amerikalı tədqiqatçı L. Louental təhlil vahidi kimi simvol deyil, bütöv bir mövzunu istifadə etmişdir.² O, "görməli amerikalıların" reklam tərcümeyi-halının iki kütləvi jurnal səhifələrində necə paylaşıldığını göstərən cədvəl tərtib etmişdir:

Reklam olunan şəxslərin fəaliyyət sahəsi	Dərc olunma dövrü (dövr üzrə ümumi sayə nisbətən %-lə)			
	1901-1914 (177)	1922-1930 (395)	1930-34 (306)	1940-1941 (125)
Siyasətçilər	46	28	31	25
Biznesmen və alimlər	8	18	14	20
Yazıçı və artistlər	26	54	55	55
Cəmi	100	100	100	100

Göründüyü kimi, 40-cı illərin sonunda yazıçı və artistlər reklam bazarında aparıcı yer tutaraq, başqalarını sıxışdırıb çıxarırlar. Bu üstünlük təşkil edən qrupun təhlili nəticəsində aşkar olur ki, onun daxilində də həmçinin əsaslı dəyişməliklər baş vermişdir. Ciddi incəsənət nümayəndələrinin payı 77% - dən 9%-ə qədər enir, mətbuatın yaratdığı "ulduzların" payı isə 23%- dən 91%-dək artır.

Rus sosioloqları B. A. Qruşin, V. S. Korobeynikov, V. A. Sazonov hesab edirlər ki, kontent-təhlilin əsas mənə vahidi simvol və ya ayrıca anlayış deyil, sosial ideya, müəyyən sosial mənə ifadə edən mövzu olmalıdır. O, müxtəlif simvollarla ifadə oluna bilər və konkret sosial şəraitdən asılı olaraq mətnə müxtəlif empirik indikatorlar alır. Məsələn, V.A.Sazonov, belə hesab edir ki, mətnin təhlilində ən böyük sosial əhəmiyyətə mətn müəllifinin (kommunikatorun) əldə rəhbər tutduğu motivlər deyil, kütləvi oxucunun qavradığı mənə malik olur. V.A.Sazonov yazır ki, "Mətnin ibarət olduğu işarələr məcmusunu biz işarə etmək aspektində deyil, mətni qəbul edənin gördüyü mənələr aspektində, yəni stimull funksiyasında götürürük".³ Bu, kontent-təhlilin metodoloji imkanlarının izahında mühüm dönüş olmaqla bərabər, əlbəttə, onun mətn tərtibçilərinin daxili niyyətləri və motivlərinin öyrənilməsi üçün tətbiq olunmasını heç də istisna etmir.

Təhlilin mənə vahidləri tədqiqatın hipotezasının məzmunu əsasında, proqramın metodoloji prinsiplərinin köməyi ilə ayrılır.

Kontent-təhlilin ən geniş yayıldığı kütləvi kommunikasiya tədqiqatlarında aşağıdakı mənə vahidlərini ayırmaq olar:

¹ Lasswell H.D. Analysis of the Content of Mass Communication. A Brief Introduction. N.Y. 1982. Berelson B. Content Analysis in Communication Research. N.Y. 1982.

² Lowenthal L. Biographies in popular magazines.- "Public and communication". N.Y. 1983. p.291-292.

³ "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР"; 1969, № 30, с.8.

a) Söz və ayrı-ayrı istilahlarla ifadə olunmuş anlayışlar. Bu, siyasi məzmunlu istilahlər (beynəlmiləllilik, demokratiya, dinc birgə yaşayış), əxlaqi və ya hüquqi simvollar (təşəbbüs, fəallıq, təşəbbüskarlıq, qanunçuluğun pozulması, intizamın gözlənilməməyi), elmi məfhumlar (model, sistem, kosmik fəza) və s. ola bilər. Aydın ki, mətnin anlayışlarının məzmunu üzrə təhlili olduqca mühüm sosial informasiya daşıyır. Məsələn, elmlə bağlı olan anlayışların işlədilmə tezliyinə görə informasiya mənbəyinin elmi biliklərə nə dərəcədə yönəldiyini müəyyən etmək olar.

b) Bütöv məna abzaslarında, mətn hissələrində, məqalələrdə, radio verilişlərində və s. ifadə olunmuş mövzu.

Mövzusunə görə sənədin məzmununu daha da dolğun göstərmək olar. Vətənpərvərlik, təşəbbüsün genişləndirilməsi, milli nailiyyətlərin yayılması və ya əcnəbi təcrübənin alınması mövzuları kütləvi kommunikasiyaların mövzuları kimi çox səciyyəvidir. Eyni ilə şəxsi sənədlərin, məsələn müəllifin özü və ya yaxın adamları, istehsalat və siyasət, incəsənət haqqında yazdığı məktublər və s. də mövzuları həmçinin səciyyəvidir. Bütün bunlar adamların maraqlarının, dəyər yönünün, psixoloji yönümlərin müəyyən təmayüllü olmasına dəlalətdir.

v) Tarixi xadimlərin, siyasətçilərin, görkəmli şəxslərin adları. Bu xarakteristikalar ayrı-ayrı şəxslərin təsir göstərdiyinə dəlalət edir. Ayrı-ayrı müəlliflərdən gətirilən sitatların sayına görə bu və ya digər elmi ideyanın əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək olar: əgər sitatların sayı artır və ya azalrsa, bu, həmin ideyanın, nəzəriyyənin nüfuzunun artması və ya azalmasını göstərir.

Təşkilatların, müəssisələrin və ya digər ictimai təsisatların adlarının çəkilməsini də bu qrupa daxil etmək olar.

q) Bütöv bir ictimai hadisə, rəsmi sənəd, fakt, əsər, əhvalat və s, spesifik məna daşıyır və onlar da təhlil vahidi kimi qəbul oluna bilər. İctimai hadisə və ya dövlət qərarının xatırlanması tezliyi və müddəti (zaman ərzində davam etməsi) onun ölkənin ictimai həyatı ilə əhəmiyyətli olduğunu təsdiq edir.

Hesablama vahidləri təhlil vahidlərinə uyğun ola da bilər, olmaya da. Birinci halda kvantifikasiya, ayrılmış məna vahidinin digər kateqoriyalara nisbətən xatırladılma tezliyinin müəyyən edilməsindən ibarət olur (məsələn, hər hansı bir ideyanın "lehinə"nin tezliyi ilə "əleyhinə"nin tezliyi).

İkinci halda hesablama vahidi kimi mətnin məna vahidləri ilə tutulmuş fiziki ölçüsü və ya sahəsi götürülür. Çap mətnlərində sətirlərin, abzasların, kvadrat millimetrlərin, işarələrin, sütunların sayı; radio və televiziya translyasiyanın müddəti, maqnitofon yazılarında lentin metrajı (metrlə uzunluğu).

Mətnin kontent-təhlili olduqca çoxtərəfli ola bilər, həm də burada bir neçə təhlil vahidi və bir neçə hesablama vahidi eyni zamanda istifadə edilər bilər.

Əhali tərəfindən informasiya mənbələrinin faktiki olaraq istifadə edildiyini müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə kontakt-təhlilin köməyi ilə qəzet və digər kütləvi informasiya kanalları vasitəsilə ötürülən bütün məlumatlar "sahəsini", sonra isə kütləvi şüur "sahəsini", yəni mətnlərin təhlil etmək yolu ilə ölçülmüş problemlər üzrə əhəlinin məlumatlılıq səviyyəsini dəqiqləşdirmək olar.

Məsələn, beynəlxalq həyat problemləri üzrə məlumatların məzmununun necə dəqiqləşdirildiyini nəzərdən keçirək (xarici və yerli qəzetlər).¹

Hər bir xarici ölkə üzrə materiallar:

a) informasiyanın tezliyi,

b) həcmi,

v) məzmunu,

q) işarəsi

d) materialın tipinə görə nəzərdən keçirilir.

a) İnformasiyanın tezliyi "v" bölməsində göstərilmiş müəyyən ölkə və ya problemlərin xatırladılma tezliyi, müsbət-mənfi qiymətlərin tezliyi ("q" bölməsi) kimi müəyyən edilir.

b) İnformasiyanın həcmi iki vahid vasitəsilə dəqiqləşdirilir: məndəki sətirlərin sayına görə və verilmiş mətnin ümumi həcmində həmin ölkə haqqındakı məlumatların xüsusi çəkisinə görə.

v) Müəyyən ölkə haqqında məlumatların məzmunu, məsələn, sənayeyə, kənd təsərrüfatına, siyasi və ictimai quruluşa, təbii şəraitə, məişət və adətlərə, azadlıq mübarizəsinə, daxili siyasət hadisələrinə və s. (cəmi 28 kateqoriya),

q) İnformasiyanın işarəsi "müsbət", "mənfi", "tarazlaşdırılmış" və "neytral" münasibət kimi müəyyən edilir ki, bu da müvafiq olaraq "+", "-", "+-", "0" kimi kodlaşdırılır.

d) İnformasiyanın tipi və ya xarakteri:

1. Qeyri-müəyyən mənbədən alınmış məlumatlardan ibarət faktoqrafik informasiya (mənbə göstərilmir);

2. Şərhiyə məxsus, müəllifin şahid olduğu faktların qiymətləndirilməsi;

3. Şərhiyə məxsus, şahidləri göstərilməyən faktların qiymətləndirilməsi;

¹ Грушин Б. А. Анализ содержания материалов центральных и местных средств массовой коммуникации по проблемам международной жизни. — "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 1969, № 25: "Инструкция кодировщику". — "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 1969, № 30.

4. Bədii-fotoqrafik, "naturadan" çəkilən şəkillər, müəllifin iştirakı və ya mənbənin göstərilməsi ilə yerinə yetirilən oçerklər tipli;
5. Bədii-fotoqrafik, gerçəkliyi şübhə doğuran hadisələrin xatırladılması ilə yerinə yetirilən ünvensız oçerklər tipli;
6. Xarici müəlliflərin konkret faktlara istinad olmayan ümumnəzəri informasiya;
7. Əvvəlkinə oxşar, amma yerli müəlliflərin informasiyası;
8. Abstrakt-bədii: xarici müəlliflərin ünvensız şerləri, hekayələri və s.;
9. Yerli müəlliflərin əsərləri.

Bundan sonra, materialların qəzet mətni indikatorları üzrə rubrikalara aid edilməsi qaydalarını göstərməklə konkret təlimat hazırlanır. Məsələn, informasiyanın işarəsi müəyyən edilən zaman təlimat kodlaşdırıcıdan işarəni "məndən alınmış şəxsi təəssürlərin əsasında deyil (xüsusən kütləvi kommunikasiya vasitələri üçün bu və ya digər məsələnin işıqlandırılmasında adi ənənəvi üsulların əsasında), yalnız kommunikatorun problemə aydın surətdə ifadə olunmuş (mətnin leksikasında) münasibəti əsasında" müəyyənləşdirməyi tələb edir. Məsələn, müharibə və sülh haqqında informasiyanın mövzusu və "işarəsi" üzrə təlimat belə verilir. "...Yer üzərində sülhün qorunması uğrunda mübarizəni..." "+" işarəsi ilə kodlaşdırmaq; "müharibə və sülh məsələlərində bitərəf mövqeni" "+-" işarəsi ilə kodlaşdırmaq; "hərbi gərginlik vəziyyəti yaratmağı" isə "-" işarəsi ilə kodlaşdırmaq.

Həmin təlimat üzrə kodlaşdırılmış mətn şifrə vəzifəsinə yazılır və sonra onun üzərində adi statistik iş aparılır.

Kontent-təhlil vasitəsilə alınan informasiyanın etibarlılığı aşağıdakı üsullarla təmin edilir:

- a) münsiflərin köməyi ilə əsaslandırılma dərəcəsinin yoxlanılması. Həmin sahə mütəxəssisləri təklif edilmiş keyfiyyət vahidlərinin qarşıya qoyulmuş məsələlərə nə dərəcədə uyğun olduğunu müzakirə edir;
- b) sərbəst meyar üzrə əsaslandırılma dərəcəsi. Məsələn, tələbələrin gündəlik və inşalarının onların meyllərini aşkar etmək məqsədi ilə aparılmış kontakt-təhlili adda-budda sorğu ilə və ya müşahidənin verdiyi məlumatlar üzrə, ya da ki, məlum qrup üzrə yoxlanılır;
- v) məlumatların sabitliyi eyni bir mətnin vahid təlimat üzrə bir sıra təkrar kodlaşdırılması və ya bir mətnin vahid təlimat əsasında müxtəlif kodlaşdırıcılar tərəfindən kodlaşdırılmasının köməyi ilə müəyyənləşdirilir. Sabit təhlil vahidi və müxtəlif hesablama vahidlərindən istifadə etmək olar (eyni zamanda məna vahidlərinin tezliyi və fiziki ölçüsü üzrə).

Sənədlər çox vaxt sorğu və ya bilavasitə müşahidə yolu ilə tamamlanan əsas informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Adətən bu mətbuat, statistik mənbələr, şəxsi qeydiyyat kartochkası (məsələn, oxucu tələbatının öyrənilməsində istifadə, edilən kitabxana formulyarları) və s. daxil olmaqla müxtəlif növ rəsmi materiallardır.

Formulyativ tədqiqat planı şəraitindən (hipotezanın irəli sürülməsi və mövzunun ümumi axtarışı üçün) və təsviri plan üzrə iş mərhələsində sənədlərin təhlili mühüm informasiya toplamaq üsuludur. Eksperimental tədqiqatlarda böyük çətinliklər ortaya çıxır, lakin, təcrübənin göstərdiyi kimi, materialla bacarıqla iş aparıldıqda bu çətinlikləri dəf etmək olar.

Nəhayət, sosioloq üçün dövlət statistika məlumatları, çoxsaylı MSİ materiallarının çox böyük və tamamilə müstəqil əhəmiyyəti vardır, eyni zamanda, bu materiallardan istifadə etməyi bacarmaq, onların hansı müntəzəmliklə toplandığını və dərc edildiyini bilmək lazımdır.

MÜŞAHİDƏ METODU

11.1. Müşahidə anlayışı

Müşahidə öyrənilən obyekt haqqında ona aid tədqiqatın məqsədləri baxımından əhəmiyyətli olan bütün amillərin bilavasitə qavranılması və birbaşa qeydə alınması yolu ilə ilkin sosioloji məlumatları toplamaq metodudur. Konkret sosioloji tədqiqat metodu kimi müşahidənin səciyyəvi cəhətləri onun sistemliliyi, planlılığı və məqsədyönlülüydən ibarətdir.

Bir metod kimi müşahidənin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Hər şeydən əvvəl, bu, müşahidəçinin müşahidə obyektinə əlaqəsidir. Heç bir digər elmdə tədqiqatçıya özünün də aid olduğu, bir hissəsini təşkil etdiyi və bilavasitə asılı olduğu toplusunun öyrənilməsi ilə məşğul olmaq lazım gəlmir. Sosioloq cəmiyyəti, sosial prosesləri və şəraiti müşahidə edir və eyni zamanda həmin cəmiyyətin onunla qırılmaz əlaqədə olan və bütövlükdə cəmiyyətin uğradığı bütün dəyişikliklərə məruz qalan bir hissəsini təşkil edir. Müşahidəçinin müşahidə obyektinə ilə bu cür ayrılmaz əlaqəsi onun sosial gerçəkliyi qavramasında, sosial prosesləri, vəziyyətləri, ayrı-ayrı fərdlərin hərəkətlərini necə başa düşməsində, müşahidə etdiyi hadisələrin nə cür izah etməsində iz buraxır.

Sosiologiyada müşahidənin ikinci xüsusiyyəti birinci cəhətlə bağlıdır və ondan irəli gəlir. Bu xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müşahidəçi sırf insani xassədən, emosional qavrayışdan məhrum ola bilməz. Əgər cansız təbiət hadisələri, müşahidəçidə təəssürat doğurmaya bilsə, sosial hadisələr, onların qavranılması və izahı həmişə emosional səciyyə daşıyır. Müşahidəçi müşahidə obyektinə ilə nə qədər sıx surətdə bağlı olarsa, müşahidə nəticələrinin emosional çalarlılığı bir o qədər çox olar.

Hətta bitərəf müşahidəçi kinokameranın çəkdiyi kadrları gözdən keçirdikdə belə unutmamaq olmaz ki, kameranı yönəldən insandır. Müşahidənin bu xüsusiyyəti sosiologiyada hər bir tədqiqatda müşahidə məlumatlarının mümkün təhrif mənbələrindən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

Müşahidənin üçüncü xüsusiyyətini təkrar müşahidənin çətinliyi təşkil edir. Hətta ən adi, gündəlik sosioloji faktın təkrar müşahidəsi olduqca çətindir, çünki, sosial proseslər külli miqdarda müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır və buna görə də çox nadir hallarda oxşar olurlar. Bu səbəbdən hər hansı bir sosial hadisənin yalnız mükəmməl və təkrarlı müşahidəsi onun haqqındakı informasiyanı etibarlı saymağa və məlumatların təfsirinə keçməyə imkan verə bilər.

Hər bir qavrayış verilmiş andakı duyğuların və artıq toplanmış təcrübənin cəmlənməsinin nəticəsidir. Müşahidəçi qavradığı bütün hər bir şeyi bildikləri ilə müqayisə edir, tutuşdurur, yəni müşahidə və nəticə əslində bir-birindən ayrılmazdır.

Başqa sözlərlə, müşahidənin başladığı ana qədər müəyyən təcrübəyə (biliklərə) malik olan müşahidəçi qavrayış prosesində duyduğu ilə artıq bildiklərini daim tutuşdurur, müqayisə edir və onun təcrübəsilə uyğunlaşan nəticələrə gəlir.

Sosial proses və ya vəziyyətləri müşahidə edərkən, həm müşahidənin özünün aparılması faktı, həm də müşahidəçinin iştirak etməsi faktının doğurduğu müşahidə nəticələrinin mümkün təhriflərini həmişə nəzərə almaq lazımdır.

Müşahidəçinin iştirakı müşahidə olunanlarda xüsusən vəziyyətin onların normal vəziyyət haqqındakı təsəvvürlərlə düz gəlmədiyi hallarda utancaqlıq və sıxıntı doğura bilər.

Müşahidəçinin şəxsi keyfiyyətləri, baş verən hadisələrə göstərdiyi münasibət də həmçinin müşahidəyə məruz qalanların davranışına ciddi təsir göstərə bilər.

Müşahidə nadir hallarda sosial informasiya toplamağın əsas metodu kimi çıxış edir. O, adətən digər metodlarla yanaşı tətbiq olunur və spesifik məqsədlərə xidmət edir. Tədqiqatın yalnız bir hissəsini təşkil edərək müşahidə zəruri surətdə bütün tədqiqatın məqsədlərinə tabe olur. Bu həm tədqiqatda müşahidənin yerini, həm də öyrənilən obyektə və müşahidə prosesinin özünün spesifik məqsədlərini şərtləndirir.

Axtarış planlı tədqiqatlarda, yəni tədqiqat problemi haqqında hələkət aydın təsəvvürün olmamağı və məsələnin problematikasının müəyyənləşdirilməsi, işçi hipotezaların ilkin ifadəsi və onların ilkin yoxlanılmasından ibarət olması şəraitində müşahidə, ədəbiyyatın öyrənilməsi və məntiqi təhlil ilə birlikdə tədqiqatın bütün mərhələlərində tətbiq edilə bilər.

Müşahidə işçi hipotezalar ifadə edilərkən, həmin prosesin əsasını təşkil edir, həmçinin işçi hipotezaların ilkin yoxlanışı aparılarkən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, sosioloji tədqiqatda müşahidə müxtəlif məqsədlərə nail olmağa yönəldilə bilər. O, hipotezalar qurmaq üçün informasiya mənbəyi kimi istifadə oluna bilər və başqa metodlar vasitəsilə alınmış məlumatların yoxlanılmasına xidmət edə bilər, onun köməyi ilə öyrənilən obyekt haqqında əlavə məlumatlar əldə etmək olar.

"Müşahidə həmişə tədqiqatın ümumi məqsədinə tabe edilir və bu müşahidə olunanı müəyyənləşdirir, müşahidəni selektiv, seçici səciyyəli edir, yəni müşahidəçini müəyyən faktları qeyd almağa və digərlərini isə nəzərə almamağa məcbur edir.

Tədqiqatın məqsədləri üçün lazım olan informasiyanı əldə etmək üçün, yəni tədqiq olunan obyektin mühüm xarakteristikaları haqqında məlumatları almaq, onun fəaliyyəti ilə bağlı hər hansı əsas faktları və ya onun haqqındakı vacib informasiyanı gözəndən qaçırtmamaq üçün əvvəlcədən əsaslı surətdə müşahidənin plan və proqramını işləyib hazırlamaq lazımdır. Planlaşdırma zamanı müşahidənin müddətini, vaxtını aydın təyin etmək, informasiya toplamaq üsullarını müəyyən etmək lazımdır. Bundan başqa, tədqiqatçının malik olduğu imkanlardan (vaxt, maliyyə, köməkçilərin sayı və onların ixtisası və s.) çıxış edərək öz fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılması məsələnin həll edilməsi və mümkün maneələrin (inzibati və ya psixoloji çətinlikləri, məlumatların alınması və qeyd edilməsi ilə bağlı çətinliklər və s.) nəzərə alınması vacibdir.

Müşahidə aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır:

1. Müşahidənin obyektinə və predmetinə təyin edilməsi, məqsədinin müəyyənləşdirilməsi, vəzifələrinin qoyulması.
2. Mühim əlaqənin təmin edilməsi, müvafiq icazələrin alınması, adamlarla ünsiyyətin yaradılması.
3. Müşahidə üsulunun (növünün) seçilməsi və əvvəlcədən toplanmış materiallar əsasında proseduranın hazırlanması.
4. Texniki sənəd və avadanlığın hazırlanması (kartoçkaların, protokolların, təlimatların çoxaldılması, texniki avadanlığın, yazı ləvazimatlarının hazırlanması və s.).
5. Müşahidələrin aparılması, məlumatların yığılması, informasiyanın toplanması.

Müşahidənin nəticələri aşağıdakı şəkildə yazılır:

- a) müəyyən məkan və zaman şəraitinin verdiyi imkan daxilində "isti-isti" aparılan qısa müddətli yazılar (qeydlər);
- b) müşahidəsi aparılan şəxslərə, hadisə və proseslərə aid məlumatların qeydə alındığı kartoçkalar şəklində;
- v) kartoçkanın genişləndirilmiş variantından ibarət olan müşahidə protokolları;
- q) bütün lazımı məlumatların, mülahizələrin, ayrı-ayrı şəxslərin davranışının, şəxsi düşüncələrin, çətinliklərin günbəgün müntəzəm olaraq yazıldığı müşahidə gündəliyi;

d) video, foto, kino, səs yazıları.

Müşahidəyə müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilən nəzarət edilir:

- a) şərait iştirakçıları ilə söhbətin aparılması ilə;
- b) həmin hadisə ilə bağlı olan sənədlərə müraciətlə;
- v) öz şəxsi müşahidə nəticələrinin başqa ixtisaslı müşahidəçinin apardığı müşahidə nəticələri ilə yoxlamaqla;
- q) müşahidələrin təkrar edilməsi məqsədi ilə müşahidə haqqında başqa sosioloqlara raportların göndərilməsi vasitəsilə.

Müşahidə haqqında hesabat bunlar daxil olmalıdır:

- a) aparılmış müşahidənin edildiyi vaxt, yer və şəraiti haqqında dəqiq sənədlər;
- b) müşahidəçinin kollektivdə rolu, müşahidə üsulları haqqında informasiya;
- v) müşahidə olunan adamların xarakteristikası;
- q) müşahidə olunan faktların ətraflı təsviri;
- d) müşahidəçinin şəxsi qeydləri və təfsiri.

11.2. Müşahidə proqramı

Müşahidə proqramının tərtib edilməsi kifayət qədər mürəkkəb və çox zəhmət tələb edən işdir. Proqramı hazırlayarkən alınacaq informasiyanın keyfiyyətinə həlledici təsir göstərən aşağıdakı şərtlərə riayət etmək lazımdır:

— müşahidə obyektinin onun təşkil olunduğu elementlərə bölünməsi məntiqi, obyektin əsl təbiətinə müvafiq olmalı və hissələrdən tamın yenidən yaradılmasına, bərpasına imkan verməlidir;

— bölünmə tədqiqatçının alınmış məlumatların təhlilində istifadə edəcəyi istilahlara tətbiq olunmaqla aparılmalıdır;

— müşahidə obyektinin elementləri (müşahidə vahidləri) birmənalı şərh edilməli və ikimənalı təfsirə yol verilməməlidir.

Tədqiq ediləcək kollektiv və fərdlərin seçilməsi, müşahidənin aparılacağı şəraitin, müşahidə olunacaq faktların və alınmış məlumatların etibarlılığının müəyyən edilməsi — bütün bu məsələlər əvvəlcədən həll olunmalıdır ki, müşahidə mütəşəkkil və ardıcıl surətdə, əvvəlcədən hazırlanmış plana müvafiq olaraq aparıla bilsin.

Müşahidə planının hazırlanması prosesi hər şeydən əvvəl tədqiqatçı tərəfindən müşahidə olunan şəraiti təşkil edən və tədqiqatın məqsədlərinə cavab verən faktların təsnifatı sisteminin qurulmasından ibarətdir. Onsuz qeyd olunmuş faktlar bir-birindən təcrid edilmiş, qeyri-müəyyən və mənasız olacaqdır. Lakin faktların təsnifatı sistemi kəskin olmamalıdır, əks təqdirdə tədqiqatçı bu sistemə sığmayan bütün faktlardan imtina etməli olacaqdır.

Təsnifat sisteminə malik olmayan tədqiqatçı çox şeyi görə bilsə də onun qeyd və müəyyən etdiyi şeylər çox olmaz. Həddən çox kəskin təsnifat sistemini tətbiq edən tədqiqatçı daha çox yalnız onun ilkin, qabaqcadan hazırlanmış konsepsiyasını təsdiqləyə biləcək fakt və hadisələri qeyd edəcəkdir.

Müşahidə prosesində məlumatların toplanması baş verir və onların ilkin təhlili müşahidənin vəzifələrini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Daha ciddi kateqoriyalar daxil edilir, müşahidə olunan vəziyyət və hadisələrin tədqiqatın vəzifələri baxımından daha əhəmiyyətli aspektləri ayrılır. Vəzifə və hipotezaların qabaqcadan müəyyənləşdirildiyi hallarda belə onlar işin gedişində bir neçə dəfə yenidən ifadə oluna bilər. Əgər bu baş verirsə, müvafiq dəyişiklikləri qeyd etmək və onları tədqiqat proqramına daxil etmək lazımdır.

Ümumi mürəkkəb şəraitin lazımi dəqiqliklə öyrənmək müşahidə olunan faktları düzgün nizama salmaq üçün müşahidə proqramında əlaqələndirmənin elmi hüdudları haqqında məsələni həll etmək lazımdır, yəni tədqiqatın hansı istilahlarda (sosioloji, sosial-psixoloji və ya psixoloji) aparılacağı və müşahidənin hansı səviyyədə (bütöv kollektiv, kollektivin bir hissəsi və ya kollektivi təşkil edən fərdlər səviyyəsində) keçiriləcəyini müəyyən etmək lazımdır.

Əlaqələndirmənin dəqiq hüdudlarının, bir səviyyədə digərinə və bir anlayışlar sistemindən o birisinə keçmək imkanı da buraya daxil edilməsi ilə, müəyyənləşdirilməsi dürüst və fərqləndirilmiş məlumatların alınmasına kömək edir. Müşahidə prosesində alınmış məlumatlar başqa tədqiqatçılara da aydın olur və müxtəlif tədqiqatçıların müşahidələrinin nəticələrini müqayisə etmək imkanı yaranır.

İşin mühüm hazırlıq mərhələsi müşahidə obyektinin dəqiq müəyyən edilməsindən ibarətdir. Artıq tədqiqatın məqsədlərinin qoyuluşu və vəzifələrinin fərqləndirilməsi öyrənilən kollektivlərin bəzi xarakteristikalarını (sənaye sahəsinin, müəssisənin tipini, peşə ilə əlaqədar və sosial-demoqrafik tərkibi və s.) müəyyənləşdirir.

Hər hansı bir hadisənin, məsələnin, iclasın gedişini izləyərkən onun ümumi inkişafını, çıxışların sayını, emosional şəraiti (rahatlıq, həyəcan), mütəşəkkillik dərəcəsini (nizamsızlıq, nizamlılıq) müşahidə etmək olar. Bu, qrupu bütöv, tam bir şey kimi səciyyələndirəcəkdir.

Digər tərəfdən, həmin iclasın işində daha çox fəallıq göstərən adamları da müşahidə etmək olar: onlar tribunadan çıxış edirlər, yoxsa yerdən replika atırlar, çıxış edənlərə sual və qeydlərlə müraciət edirlər, yoxsa qonşuları ilə öz təəssüratlarını bölüşürlər, onların qeydləri konstruktiv səciyyə daşıyır, yoxsa tənqidi və s. Burada söhbət artıq fərdlər, yəni öyrənilən qrupu təşkil edən elementlər səviyyəsində aparılan müşahidədən gedir. Əgər müşahidə eyni zamanda hər iki səviyyədə aparılırsa, maraqlı nəticələr alına bilər.

Müşahidə proqramını hazırlayarkən üzərində müşahidə aparılan kollektivin fəaliyyətinin baş verdiyi şəraitin ən əhəmiyyətli xarakteristikalarını müəyyən etmək, yəni müşahidənin nə zaman və harada aparılmalı olduğu barədə məsələni həll etmək lazımdır.

Müşahidə olunan fəaliyyətin yerinə yetirildiyi şəraitin müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı aspektlərin qeyd edilməsi ilə bağlıdır:

1. müşahidə olunan fəaliyyətin növünü təyin edən şərait (məsələn, istehsal və ya istehsaldan kənar şərait);
2. tədqiqat obyektinin fəaliyyətinin yerinə yetirildiyi mühit və emosional vəziyyət;
3. adi və problem vəziyyətin xarakteri.

Müşahidə proqramını hazırlayarkən belə bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, kollektivin fəaliyyətinin həllinə yönəldiyi məqsəd və məsələlər ən azı iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər.

Bir tərəfdən bu, kollektivin qarşısında onun hissəsi olduğu sistem tərəfindən qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq, kollektiv üzvləri arasında funksiyaların bölüşdürülməsini və onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur.

Digər tərəfdən, kollektivdə şəxslərarası münasibətlərin, yəni, onun üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin saxlanması problemi mövcuddur. Burada adamların bir-birinə müxtəlif cür yanaşmaları, kiminsə başqa birisinin rəğbətini qazanmaq və ya bütün kollektiv tərəfindən tanınmaq istəməsi və s. ilə bağlı suallar meydana çıxır. Beləliklə, müşahidə apararkən nəzərə almaq lazımdır ki, sırf funksional, məsələn, istehsalat problemlərindən başqa kollektiv şəxslərarası münasibətlərin saxlanması ilə bağlı problemləri də həll etmək olur.

Tədqiqatın məqsədlərindən asılı olaraq sosioloq müşahidə predmeti kimi obyektin hansısa bir tərəfini seçir.

Məsələn, kollektiv qərarın qəbul etməsi prosesini tədqiq edərkən diqqəti kommunikasiyaların strukturu (yəni kollektiv üzvləri arasında informasiya mübadiləsi) və liderlərin (kollektiv qarşısında duran problemin müzakirəsində ən çox fəallıq göstərənlərin) aşkar edilməsinə yönəldir. Əgər tədqiqatçı konkret briqadada əmək məhsuldarlığının nə üçün aşağı olması məsələsini həll etməlidirsə, briqadaya müxtəlif baxımdan nəzərdən keçirmək, onun müxtəlif şəraitdəki fəaliyyətini müşahidə etmək, əmək şəraiti, onun üzvlərinin ixtisasını qiymətləndirmək məqsəduyğundur.

Heç də hər şeyi bilavasitə, birbaşa müşahidə etmək olmur. Kollektivin strukturunu, fərdi və ümumi məqsədləri, norma və dəyərləri, yönəlişlik və davranış motivlərini bilavasitə müşahidə etmək olmur. Bununla belə, məhz bu hadisələr, adətən sosioloq üçün ən böyük maraq kəsb edir, çünki onlar haqqındakı biliklər kollektiv fəaliyyət və insanlar arasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin dərk edilməsinə, yaxınlaşmasına imkan verir.

Onların barəsində müşahidə olunan müxtəlif təzahürlərə əsasən fikir yürütmək olar, bu təzahürlər isə sosioloqu maraqlandıran xarakteristikalara dəlalət edən göstəricilər rolunu oynayacaqdır.

Müşahidəyə başlamamışdan əvvəl tədqiqatçının maraqlandıran şərait haqqında fikir irəli sürməyə imkan verəcək əlamətləri qabaqcadan seçmək lazımdır.

Əlamətlərin müəyyən edilməsi fasiləsiz fəaliyyət prosesinin bilavasitə müşahidə və qeyd oluna bilən, müşahidə olunan şəraitin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini əks etdirən sistem halında birləşdirilən davranış aktları vahidlərinə çevrilməsindən ibarətdir. Bu zaman onu əldə rəhbər tutmaq lazımdır ki, hazırlanan sistem müəyyən səviyyədə qeydə alınan hadisəyə müvafiq olan vahidlərin ölçüsünü və göstəricilər toplusunu mümkün qədər yüksək dəqiqliklə nəzərə alsın.

Müşahidə proqramının hazırlanması prosesində ayrılmış hadisə, əhvalat, hərəkət, davranış formaları müvafiq anlayışlarla təfsir edilərək, kateqoriyaların işlənməsinin əsasına çevrilir, yəni davranış vahidləri və gerçəkliyin öyrənilən tərəfinin hansısa daha ümumi xassə və ya sosial əhəmiyyətə malik hərəkətlərinin göstəricisi olur.

Müəyyən müşahidə nəticəsində alınan məlumatların başqa tədqiqatçılar tərəfindən də dərk edilməsi, eyni tipli tədqiqatların nəticələrinin isə müqayisə edilməsi üçün elə bir anlayışlar sistemini işləyib hazırlamaq lazımdır ki, onların köməyi ilə müşahidələrin nəticələri təsvir edilsin. Əsas odur ki, istifadə edilən anlayışlar, operativ surətdə müəyyən edilsin, yəni onların hər birində müəyyən bir məna ilə bağlılıq və həmin mənanın qeyd oluna bilmək imkanı olsun.

Kateqoriyaları işləmək üçün yadda saxlamaq vacibdir ki, onlar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: hər bir ayrıca kateqoriya dəqiq müəyyən edilməli, başqa kateqoriyalarla kəsişməməli, digər kateqoriyaların da malik olduğu eyni ümumilik dərəcəsinə olmalı və tədqiqatda həll edilən məsələnin hansısa müəyyən bir aspektini ifadə etməlidir. Məsələn, sosial əlaqələr, kollektivin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı münasibət məsələləri, həmçinin kollektivin nüfuzunun müxtəlif şəraitdə və müxtəlif səmərəlilik dərəcəsinə malik rolu və real funksiyaları.

Kateqoriyaların xarakteri müşahidənin hansı səviyyədə aparılması ilə müəyyənləşdirilir, məsələn, kollektivin emosional vəziyyəti öyrənilirsə, onda bunun ümumi ifadələrini (nizamsızlıq, səs-küy, qışqırıqlar) və ya ayrı-ayrı fərdlərin emosional halının təzahürünü (rahatlıq, həyəcan) müşahidə etmək olar. Lakin bu halda söhbət həmin halın ən ümumi ifadəsindən gedir, müşahidə zamanı verbal fəaliyyət qiymətləndirilmir. Müvafiq olaraq, kollektiv üzvlərinin davranışını qeyd edən kateqoriyalar məhz müşahidə olunan hadisələr sinfinə aid ediləcəkdir.

Müşahidə metodunu tətbiq edərkən tədqiqatçı istifadə etdiyi kateqoriyaları standartlaşdırmaya bilməz. O, müxtəlif vəziyyətlərdə eyni hadisəni, hərəkəti və s. birmənalı şəkildə qeyd etməlidir. Standartlaşdırılmış müşahidə kateqoriyaları ya kitabçaya, ya da ki, xüsusi kartočkaya yazılır. Müşahidə olunan kollektiv üzvlərindən hər birini kartoçkanın nömrəsi ilə eyni olan və ya əlavə olaraq daxil edilən rəqəmlə işarə etmək olar. Müşahidəçi müşahidə olunan davranış aktlarını kartoçkada qeyd edir.

Müşahidə kateqoriyalarının sayı tədqiqatın mövzusunun, problem dərinliyindən və müşahidəçinin əhəmiyyəti heç də az olmayan məharətindən asılıdır. Kateqoriyaların sayı həddən çox olmamalıdır. Əks təqdirdə bu, müşahidə olunan obyektin çox kiçik vahidlərə parçalanmasına və müşahidəçinin çətin vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxara bilər. Belə ki, o, eyni zamanda bir neçə kateqoriyanın əhatə etdiyi hərəkətlər məcmusunu haraya aid etməli olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinliyə məruz qalır. Kateqoriyaların sayı az olduqda eyni tipli hərəkət və davranışın spesifikasiyası, özünəməxsusluğu barədəki informasiya yox olur.

Müşahidə nəticələri yalnız o zaman maraqlı hipotezalara gətirib çıxara bilər ki, kateqoriyalar sistemi mötəbər, düzgün informasiya toplamağa imkan vermiş olsun. Mötəbərlik anlayışına sistemə daxil olan kateqoriyaların adekvatlıq və etibarlılığının, həmçinin onların qeyd edilmə dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi daxildir. Kateqoriyaların adekvatlığının qiymətləndirilməsi zamanı söhbət ayrılmış kateqoriyaların ölçməli olduqları şeyləri ölçüb-ölçməməyindən gedir. Bilavasitə müşahidə olunan hərəkətləri qeyd edən kateqoriyalar tərifinə görə adekvatdır. Bu qarşılıqlı təsir iştirakçıları arasındakı əlaqələrin sayı, bu və ya digər istehsalat əməliyyatının yerinə yetirilməsi zamanı hərəkətlərin ardıcılığı bu kimi kateqoriyalara aiddir. Kollektivin ayrı-ayrı üzvləri arasındakı ziddiyyətlər, bu üzvlərin hər hansı kollektiv hadisədən razılığı və ya narazılığı,

həmçinin kollektivin norma və dəyərləri kimi hadisə və xarakteristikalar ölçüldükdə isə obyektivlik haqqında məsələ meydana çıxır. Sosial elmlərdə adekvatlığı müəyyən etmək üçün sərbəst meyar rolunu oynayan ölçü etalonu olmadığına görə o, empirik yolla yaradılır. Bu, o deməkdir ki, seçilmiş kateqoriyalar qabaqcadan xəbər verə bilmək iqtidarına malik olmalıdır.

Kateqoriyaların etibarlılığı bir neçə müşahidəçinin bu və ya digər müşahidə vahidlərinin bu və ya digər kateqoriyalara aid edildiyi zaman aldıkları nəticələrin nə dərəcədə bir-birinə uyğun gəlməsi əsasında qiymətləndirilir. Adətən üç növ qiymətdən biri tətbiq olunur. Burada:

a) müşahidəçinin razılıq əmsalını (eyni bir hadisə eyni zamanda müxtəlif müşahidəçilər tərəfindən müşahidə olunur);

b) sabitlik əmsalını (eyni bir müşahidəçi müşahidəni müxtəlif vaxtlarda aparır);

v) etibarlılıq əmsalını (müxtəlif müşahidəçilər müşahidəni müxtəlif vaxtlarda aparır) hesablamaq olar. Lakin eyni kateqoriyalar üçün etibarlılıq dərəcəsi hansı göstəricinin hesablanacağından asılı olaraq dəyişəcəkdir. Praktikada ən çox hallarda razılıq əmsalı hesablanır.

11.3. Müşahidənin növləri

İnformasiya toplamaq üsulu kimi müşahidə adətən proseduranın formallaşdırılması dərəcəsinə, müşahidəçinin mövqeyinə, müşahidənin aparılmasının təşkil olunma şərtləri və tezliyinə görə təsnif edilir.

Formallaşdırılma dərəcəsinə görə müşahidə strukturlaşdırılmamış və strukturlaşdırılmış müşahidəyə ayrılır. Strukturlaşdırılmamış (nəzarət edilməyən, yoxlanılmayan) müşahidədə tədqiqatçının öyrənilən prosesin (vəziyyətin, halın) məhz hansı elementlərini müşahidə edəcəyini qabaqcadan müəyyənləşdirmir. Müşahidənin ciddi planı olmur, əvvəlcədən yalnız bilavasitə müşahidə obyektinin özü müəyyənləşdirilir.

Müşahidənin bu növünün köməyi ilə tədqiqatçı hadisə və ya əhvalatın baş verdiyi sosial şəraiti, obyektin hüdudlarını və əsas elementlərini aydınlaşdırır, bu elementlərdən hansılarının tədqiqat üçün daha çox əhəmiyyət kəsb etdiyini müəyyənləşdirir və həmin elementlərin qarşılıqlı təsiri haqqında ilkin məlumatları əldə edir.

Nəzarətsiz, yoxlanılmayan müşahidə çox vaxt monoqrafik sosioloji tədqiqatlarda rast gəlinir, o, həmçinin axtarış planlı tədqiqatlarda və ya daha geniş sosioloji tədqiqatın ilkin (axtarış) mərhələsində tətbiq edilir.

Strukturlaşdırılmış (nəzarət olunan, yoxlanılan) müşahidə elə müşahidə növünə deyilir ki, o, keçirilən zaman sosioloq öyrənilən proses və ya şəraitin hansı elementlərinin onun tədqiqatı üçün ən çox əhəmiyyət kəsb etdiyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir və informasiyanın toplanmasına başlamamışdan əvvəl müşahidələrin xüsusi qeyd edilmə planını tərtib edərək, bütün diqqətini həmin elementlər üzərində cəmləşdirir.

Bir çox hallarda strukturlaşdırılmamış müşahidənin tədqiqatdakı vəzifəsi başqa metodlarla alınmış nəticələrin yoxlanılması və dəqiqləşdirilməsindən ibarət olur. Belə müşahidə kiçik miqyaslı tədqiqatlarda hipotezaların dəqiq təsvir edilməsi və yoxlanılması üçün əsas informasiya toplamaq metodu kimi də istifadə oluna bilər. Onun tətbiqi tədqiqat predmetini qabaqcadan yaxşı bilməyi tələb edir, çünki strukturlaşdırılmış müşahidə prosedurasının hazırlanması prosesində sosioloq müşahidə olunan vəziyyəti təşkil edən hadisələrin təsnifatı sistemini qurmalı və müşahidə kateqoriyalarını standartlaşdırmalıdır. Təsnifat sistemi aparılacaq sonrakı təhlildə istifadəsi nəzərdə tutulmuş istilahlarda ifadə edilməlidir.

Nəticələrə nəzarət hər şeydən əvvəl müşahidə prosedurasının standartlaşdırılması, proqramın hazırlanması prosesində ayrılması müşahidə olunacaq amillərin cədvəl, kartoçka, müşahidə protokolları şəklində tərtib edilməsi və yardımçı texniki vəsaitin (kino, foto, səs yazılışı aparatları) istifadəsi ilə yerinə yetirilir. Bundan başqa nəzarət müşahidəçilərin sayının artırılması, onların müşahidələrinin nəticələrinin müqayisəsi, müşahidələrin intensivləşdirilməsi, yəni eyni bir obyekt üzərində bir sıra müşahidələrin aparılması yolu ilə keçirilir. Yalnız bu şərtlərin yerinə yetirilməsi müşahidəni həqiqətən nəzarət olunan edir.

Nəzarət olunan müşahidə eksperimental planda aparılan tədqiqatlarda olduqca geniş tətbiq edilir. Çox hallarda o, təsviri səciyyəyə malik tədqiqatlarda istifadə olunur. Axtarış xarakterli tədqiqatlarda isə o, çox nadir hallarda tətbiq olunur, çünki predmet haqqında müəyyən informasiyanın olmamağı qənaətbəxş strukturlaşdırma aparmağa imkan vermir.

Müşahidəçinin tədqiq olunan sosial şəraitində iştirak dərəcəsinə asılı olaraq qoşulmuş (iştirak edən) və qoşulmamış (iştirak etməyən) müşahidələri fərqləndirirlər.

Qoşulmamış (zahiri) müşahidə zamanı tədqiqatçı və ya onun köməkçiləri öyrənilən obyektin xaricində yerləşirlər. Onlar baş verən prosesləri kənardan müşahidə edir, bu proseslərin gedişinə qarışmayaraq və heç bir sual verməyərək, sadəcə olaraq baş verən hadisələrin gedişini qeydə alırlar.

Qoşulmamış müşahidə kütləvi proseslərin müşahidəsində, müşahidəçinin prosesin bütün gedişini görməsi üçün müşahidə obyektindən kifayət qədər uzaq yerləşməli olduğu zaman istifadə olunur. Belə müşahidə sosioloqu maraqlandıran hadisənin baş verdiyi sosial mühiti təsvir etmək üçün işlədilir.

Zahiri, kənar müşahidəçi, "açıq davranış" deyilən davranış aktlarını görə və qeyd edə bilər. Lakin kənar adam kimi, o, həmin aktların arxasında nəyin gizləndiyini dəqiq bilməz, buna görə də onun izahı dəqiq olmaya da bilər.

Sosial mühitin xarakteristikalarının təsvirinə yönəlmiş qoşulmamış müşahidə monoqrafik tədqiqatlarda ("axtarış" mərhələsində) və təsviri planda aparılan tədqiqatlarda tətbiq olunur. Bundan başqa qoşulmamış müşahidə eksperimental tədqiqatlarda və ya hipotezanın laboratoriya şəraitində yoxlanılması mərhələsində istifadə edilir. Adətən bu cür müşahidə sosiometrik tədqiqatlarda işlədilir.

Qoşulmuş (iştirak edən) müşahidə elə müşahidə növünə deyilir ki, onun aparılması zamanı müşahidəçi öyrənilən prosesə bu və ya digər dərəcədə bilavasitə daxil olur, qoşulur, müşahidə olunan adamlarla təmasda olur və onların fəaliyyətində iştirak edir. Müşahidəçinin tədqiq edilən şəraitə qoşulmaq, daxil olmaq dərəcəsi xeyli geniş ola bilər: qoşulmamış müşahidəyə yaxın və yalnız müşahidəçi üçün şəffaf olan şüşə arxasından aparılan müşahidə ilə oxşar "passiv" müşahidədən "fəal" müşahidəyə (bu zaman müşahidəçi tədqiq edilən kollektivlə o dərəcədə "qaynayıb qarışır ki", müşahidə olunanlar onu həmin kollektivin üzvü saymağa və ona müvafiq surətdə yanaşmağa başlayırlar) qədər.

Müşahidəçinin, sosioloqların onun "rolları" adlandırdıqları bir neçə iştirak etmə (daxil olma) tipləri vardır.

Tam daxil olma zamanı (bu halda müşahidə gizli, daxildən aparılır) müşahidəçinin bir tədqiqatçı kimi əsl siması və məqsədləri müşahidə olunanlara məlum olmur. O, tədqiq edilən kollektivə daxil olur və başqaları ilə bərabər onun fəaliyyətində iştirak edir. Bu cür "daxildən" intensiv müşahidə zahiri müşahidə vasitəsi ilə alınması mümkün olmayan məlumatları əldə etməyə imkan verə bilər. Müşahidənin bu növü adətən "qapalı", kənardan müşahidə olunmayan kollektivlərin, həmçinin kiçik qruplar daxilində sosial qarşılıqlı təsirin tədqiqi zamanı tətbiq olunur.

Qoşulmuş müşahidə aparılarkən tədqiqatçı kollektiv fəaliyyətdə fəal iştirak etmədən özü üçün neytral mövqe seçə bilər. Məsələn, istehsalat şəraitində o, öz üzərinə praktikant və ya stajor rolunu götürə bilər. Müəhazirələrin dinlənməsi və ya hər hansı bir iclasın, diskussiyanın gedişini müşahidə edərkən tədqiqatçı adı iştirakçı rolunda çıxış edə bilər. Hər iki halda bu tamamilə kifayət edir, çünki bu zaman müşahidəçinin heç kimdə şübhə oyatmayaraq müvafiq qeydlər aparmaq imkanı olur.

Tədqiq olunan kollektivin (xüsusi ilə əgər bu kollektiv kifayət qədər sabit və azsaylıdırsa) üzvü rolunu ifa etməyə başlayan müşahidəçinin mövqeyi daha mürəkkəbdir. Bu halda hər bir yeni şəxs öz iştirakı ilə kollektivin fəaliyyətinə müəyyən qədər pozucu təsir göstərir, bu isə onun gündəlik həyatının mənzərəsini təhrif edə bilər və məhz buna görə də tədqiqatçı olduqca diqqətli və ehtiyatlı olmalıdır.

Pozucu təsirin mümkün qədər az olması üçün aşağıdakı qaydalara riayət etmək lazımdır:

- özünü irəli verməmək və baş verən hadisələrə dən çox maraq göstərməmək;
- daha çox qulaq asmaq, müşahidə etmək, və az sual vermək;
- neytral olan və qiymətləndirici səciyyə daşımayan mülahizələr söyləməklə kifayətlənmək.

Tam iştirakdan başqa tədqiqatçılarda həmçinin "iştirakçı-müşahidəçi" və "müşahidəçi-iştirakçı" kimi qoşulmuş müşahidə növləri tətbiq olunur. Bunlardan birincisi elə müşahidə formasıdır ki, onu həyata keçirərkən tədqiqatçı öz rolunu gizlətmir və kollektivin razılığı ilə müəyyən vaxt ərzində onun həyatını müşahidə edir, onun üzvləri ilə söhbət aparmaq və kollektivin problemlərinin müzakirəsində iştirak etmək imkanına malik olur.

"Müşahidəçi-iştirakçı" rolu bununla səciyyələnir ki, müşahidə burada daha çox formal xarakter daşıyır. Müşahidəçinin müşahidə olunan kollektiv üzvləri ilə əlaqəsi minimal olur, tədqiqatçı öz elmi məqsədlərini gizlətmir. Buna misal olaraq müsahibə alanın bir dəfəlik müsahibə prosesində rəyi soruşulan üzərində apardığı müşahidəni göstərmək olar.

Qoşulmuş müşahidəçinin tədqiq olunan şəraitdə iştirak etmə dərəcəsi əsasən tədqiqatın özünün xarakteri və onun vəzifələri ilə müəyyən edilir. Axtarış planlı tədqiqatlarda tədqiq olunan hadisəni daha yaxşı dərk etmək məqsədi ilə tam qoşulmaya üstünlük verilməlidir. Eksperimental planlı tədqiqatlarda hipotezənin yoxlanılmasının ilkin mərhələsində daha az iştirak etmə dərəcəsinə malik müşahidənin tətbiq olunması daha faydalıdır.

Aparıldığı yerə və təşkil olunduğu şəraitə görə müşahidələr səhra və laboratoriya müşahidələrinə bölünür.

Səhra müşahidəsi təbii şəraitdə, real həyat mühitində, öyrənilən obyektlə bilavasitə əlaqədə aparılır. Sosioloji tədqiqatların əksəriyyəti məhz səhra müşahidələri formasında aparılır. Bu müşahidə müxtəlif dərəcədə strukturlaşdırılmış ola bilər və hər hansı bir planlı (axtarış səciyyəlindən eksperimental səciyyəli olana qədər) tədqiqatın ən müxtəlif mərhələlərində tətbiq edilə bilər. Bu zaman o ilkin informasiya toplamağın həm əsas, həm də əlavə metodu ola bilər (obyektlə ilkin tanışlıq, nəticələrin yoxlanılması, obyekt haqqında təsəvvürlərin dərinləşdirilməsi, əlavə informasiyanın toplanılması).

Laboratoriya müşahidəsi elə növ müşahidədir ki, burada ətraf mühitin şərtləri və müşahidə olunan vəziyyət tədqiqatçı tərəfindən müəyyənəndirilir. Bu müşahidənin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, başqa növlərlə müqayisədə bütün amilləri, halları aşkar etmək və onların arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanına malikdir. Onun əsas qüsuru isə tədqiqatçının bütün incə fəndlərinə baxmayaraq iştirakçıların davranışını kəskin surətdə dəyişdirə bilən vəziyyətin süniliyindən ibarətdir.

Laboratoriya müşahidəsi daha çox eksperimental planlı tədqiqatlarda və ya hipotezaların eksperimental yoxlanılması mərhələsində tətbiq edilir və adətən eksperimental amillərin təsiri prosesində baş verən dəyişikliklərin qeydə alınmasından ibarət olur. Laboratoriya müşahidəsində hər cür texniki yardımçı vəsait (kino-fotoaparatarlar, video, maqnitofon və s.) xüsusilə geniş surətdə işlədilir.

Aparılma müntəzəmliyinə görə sistemativ və təsadüfi müşahidələri fərqləndirmək olar.

Sistemativ müşahidə hər şeydən əvvəl müəyyən vaxt ərzində hərəkət, vəziyyət və proseslərin qeydə alınmasının müntəzəmliyi ilə səciyyələnir. O, proseslərin dinamikasını aşkar etməyə, onların inkişafı ekstrapolyasiyasının etibarlılığını, dəqiqliyini xeyli artırmağa imkan verir. Müşahidəni hər gün, həftədə bir dəfə, ayda bir dəfə və s. aparmaq olar. Müşahidəni:

- 1) müəyyən qrup üzərində (məsələn, fəhlə briqadası və ya elmi kollektiv (laboratoriya) üzərində ay, il ərzində);
- 2) müxtəlif qruplarda müəyyən proses üzərində (məsələn, ayrı-ayrı sosial qrupların özünüdərkinin artması üzərində);

3) müəyyən qrupda müəyyən proses üzərində (məsələn, müəyyən briqadada fəhlələrin əməyə münasibətinin dəyişməsi, xalqın milli özünəməxsusluğunun artması üzərində və s.) aparmaq olar.

Müşahidənin aparıldığı yerdən və obyektin öyrənilmə dərəcəsindən asılı olaraq sisteməlik müşahidə səhra (təbii) və ya laboratoriya müşahidələrinə bölünə və onların bütün üstünlük və qüsurlarını saxlayaraq müxtəlif nəzarət olunma və qoşulma dərəcəsinə malik ola bilər.

Mükəmməl təsnifat sistemi, müfəssəl kateqoriyalar sistemində qoşulma ilə bağlı səhvləri azaldaraq müşahidəçiləri dəyişməyə imkan verir.

Sisteməlik müşahidənin tətbiq olunma sahəsi axtarış xarakterli tədqiqatdan eksperimental tədqiqata qədər kifayət qədər genişdir .

Təsədüfi müşahidəyə qabaqcadan planlaşdırılmamış hadisə, fəaliyyət və sosial şəraitin müşahidəsi aiddir

Konkret sosioloji tədqiqatda qeyd olunmuş müşahidə növlərinə bu və ya digər şəkildə rast gəlinir. Göstərilən tipologiya olduqca şərtdir. O, müşahidənin ilkin informasiya toplanması şəraiti üçün yalnız ən əhəmiyyətli və bir-birindən asılı olan və həmişə yalnız sindrom halında çıxış edən xarakteristikalarını əks etdirir. Sosioloq bu xarakteristikalar əsasında konkret sosioloji tədqiqatda nəyin daha çox əhəmiyyətli olacağını tədqiqatın spesifikasiyasından (onun planından, informasiyanın toplanması şəraitindən, tədqiqat predmetindən və onunla tanışlıq dərəcəsindən, ifadələrin tərkibindən, mövcud maliyyə vəsaitindən, vaxtdan və s.) çıxış edərək müəyyənləşdirir.

Axtarış planlı tədqiqatlarda işin ilkin mərhələlərində, adətən nəzarət olunmayan (strukturlaşdırılmamış) səhra müşahidəsi aparılır və o, müxtəlif qoşulma və müntəzəmlik dərəcəsinə (təsədüfidən sisteməlik müşahidəyə qədər) malik ola bilər.

Təsviri səciyyə daşıyan tədqiqatın konkret empirik materialın toplanması mərhələsində strukturlaşdırılmış (nəzarət olunan) sisteməlik, qoşulma dərəcəsi müxtəlif ola bilən müşahidə tətbiq edilir.

Eksperimental tədqiqatlarda qoşulma dərəcəsi müşahidənin predmetinin spesifikasiyasından və aparılma şəraitindən asılı olan strukturlaşdırılmış (nəzarət olunan) sisteməlik müşahidədən istifadə olunur. Burada başqa hallara nisbətən laboratoriya müşahidələri daha çox aparıla bilər.

Əgər müşahidə başqa metodlarla alınmış məlumatların yoxlanılması üçün istifadə edilsə, o, mütləq maksimal dərəcədə dəqiq strukturlaşdırılmalı, sisteməlik surətdə və yoxlanılan informasiyanın toplanıldığı şəraitdə aparılmalıdır.

Sosioloji tədqiqatda müşahidənin ümumi tətbiq olunma prinsipi bu cür ifadə edilə bilər: müşahidə obyektinə nə qədər mürəkkəb, çox ölçülü, tədqiqatın vəzifələri isə nə qədər çox spesifikasiksə, müşahidə bir o qədər intensiv olmalı, proseduranın aparılması qaydalarına bir o qədər ciddi riayət edilməli, alınmış nəticələr bir o qədər əsaslı surətdə yoxlanılmalıdır.

ANKET SORĞUSU

Sorğu konkret sosioloji tədqiqatlarda ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan metodlardan biridir. Bu metodun populyarlığı onun özünəməxsus universallığı ilə izah olunur. Əgər, məsələn, müşahidə metodunun köməyi ilə tədqiqatçı fərdin indiki zamanda real davranış faktlarını qeyd edərsə, sorğu metodunun vasitəsilə tədqiqatçı fərdin keçmişdə və hal-hazırda davranış motivləri və real hərəkətləri haqqında, onun niyyətləri və gələcək planları haqqında məlumat ala bilər. Tədqiqatçı fərdin subyektiv rəyləri, hissləri, davranış motivləri haqqında daha dolğun məlumat almaq istədiyi hallarda sorğu metodu xüsusilə əvəzəlməzdir.

Sorğu metodunun özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, məlumat mənbəyi burada fərdin şifahi məlumatları, mülahizələri kimi çıxış edir.

Keçirilmə üsulu cəhətdən sorğu, bir tərəfdən, müəyyən sualları olan tədqiqatçıdan (o, bu suallara cavablardan onu maraqlandıran məlumatları əldə etməyə ümid bəsləyir), digər tərəfdən isə həmin suallara cavab verməli olan respondentdən ibarətdir.

Tələb olunan məlumatın xarakterinə, onun alınması üsuluna və təfsir olunma tipinə görə sorğu aşağıdakı növlərə bölünür:

- 1) anket sorğusu,
- 2) müsahibə,
- 3) sosiometrik sorğu.

Əsas toplanan əhatə edilməsi dərəcəsinə görə sorğular tam və seçkili olur.

Tam sorğu aparılarkən sorğudan müşahidə vahidlərinin bütün məcmusu keçirilir, yəni rəyi soruşulanların sayı öyrənilən əsas toplu üzvlərinin sayına bərabər olur.

Seçkili sorğuda rəyi soruşulanların sayı öyrənilən əsas toplu üzvlərinin sayının yalnız müəyyən bir hissəsini təşkil edir.

Keçirildiyi üsula görə anket və ya müsahibə metodlarının tətbiqi ilə aparılan sorğu həm fərdi, bir adama yönəldilə, həm də qrup sorğusu, eyni zamanda bir neçə adamdan ibarət qrupa yönəldilə bilər.

Keçirildiyi formaya görə sorğu şifahi və yazılı ola bilər; birinci halda respondentin cavabları tədqiqatçı tərəfindən, ikinci halda isə respondentin özü tərəfindən qeydə alınır.

Rəyi soruşulanla ünsiyyət üsulundan asılı olaraq tədqiqatçı ilə respondent arasında bilavasitə ünsiyyətin baş verdiyi əyani sorğu və bu cür ünsiyyətin olmadığı qiyabi sorğu mövcuddur. Şifahi, əyani sorğu müsahibə adlanır. Yazılı və qiyabi sorğular isə anket sorğuları adlanır.

12.1. Anket və onun tərtib qaydaları

Anket sorğusunu keçirmək üçün hər şeydən əvvəl anket tərtib etmək lazımdır ki, onun köməyi ilə lazım olan məlumatları toplamaq mümkün olsun.

Anket— müəyyən tərzdə struktur cəhətdən təşkil olunmuş və hər biri tədqiqatın əsas vəzifəsi ilə məntiqi surətdə bağlı olan suallar yığıdır.

Anketin tərtib edilməsi prosesi əslində tədqiqatın əsas hipotezasını suallar dilinə çevirməkdən ibarətdir. Bu çox mürəkkəb və olduqca çox zəhmətli, tədqiqatçı-sosioloqdan diqqətlə, səbirlə işləməyi, sualların tipləri haqqında yaxşı biliklərin olmasını, sualları dəqiq ifadə etməyi və onları müəyyən ardıcılıqla düzməyi bacarmağı tələb edən əməliyyatdır.

Anket sualları, adətən, üç əsasə görə fərqləndirilir:

- 1) məzmununa görə;
- 2) formasına görə;
- 3) funksiyasına görə.

Sualların məzmununa görə tipləri. Anketin bütün suallarını məzmununa görə şərti olaraq iki böyük qrupa bölmək olar:

- 1) keçmiş və indiki zamanlardakı faktlar, davranış və fəaliyyət məhsulları haqqında suallar;
- 2) fərdin motivləri, qiymətləri və rəyləri haqqında suallar.

Əgər birinci qrupdan olan suallar vasitəsi ilə tədqiqatçı rəyi soruşulan haqqında, onun nələri bildiyi və yadda saxladığı haqqında obyektiv məlumat ala bilərsə, ikinci qrupda, daxil olan sualların köməyi ilə o, rəyi soruşulananın nə düşündüyü, bu və ya digər bir şey haqqında rəyi, nə etmək istədiyi və bunun səbəbi haqqında məlumat əldə edir.

Birinci qrup suallara hər şeydən əvvəl demoqrafik sualları, rəyi soruşulananın statusunun, cinsinin, yaşının, təhsilinin, ailə vəziyyətinin, peşəsinin, iş stajının və s. müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş sualları aid etmək olar. Adətən, bu cür suallardan "anketin demoqrafik, hissəsi" və ya "pasportçası" adını almış bölməsi tərtib edilir və anketin sonunda yerləşdirilir.

Əgər demoqrafik suallar cavabların qəti birmənəlikliyi nəzərdə tutan dəqiq və tamamilə aydın sözlərlə ifadə olunmuşdursa, onda onlara cavab vermək prosesində özü, adətən, rəyi soruşulanlar üçün xüsusi çətinlik təşkil etmir. Bu cür suallara verilən cavabların doğruluq dərəcəsi olduqca yüksəkdir. Lakin bəzi istisnalar da olur. Əgər respondent anketin anonimliyinə şübhə edərsə və onda verdiyi səmimi cavabları ilə özünə hər hansı bir tərzdə ziyan vura biləcəyi barədə qorxu yaranarsa, onda o, özü haqqında olduqca yanlış məlumatlar verər və ya "pasportçası" ona məhz anonimliyi təmin olunacağına şübhəli götünən suallara cavab verməyə bilər.

Fərdin davranışı və fəaliyyəti məhsulları ilə bağlı və sosioloqun onların köməyi ilə hadisələrlə, faktlarla dolu məlumatlar aldığı suallara gəldikdə isə, onlara verilən cavabların əksəriyyəti həmçinin kifayət qədər düzgün və səmimi olur. Adətən, rəyi soruşulanlar onlara böyük həvəslə və heç bir çətinlik çəkmədən cavab verirlər. Lakin qeyd etmək də lazımdır ki, verilən suallar cəmiyyət tərəfindən bəyənilməyən hərəkətlərə və ya respondentin keçmiş həyatında çoxdan olmuş hadisə və hərəkətlərə aid olduqca qeyri-mötəbər cavabların alınacağı ehtimalı kəskin surətdə artır. Birinci halda, hansı davranış tipinin cəmiyyət tərəfindən bəyənildiyini, hansının isə pisləndiyini yaxşı bilən respondent öz həyatının mənfəi faktlarını gizlətməyə və hansısa müsbət hərəkətləri həddindən çox şişirtməyə və ya həyatında heç mövcud olmamış davranışı öz ayağına yazmağa meyl göstərəcəkdir. İkinci halda qeyri-mötəbərlik, yaddaşın səhvləri, respondent tərəfindən hər hansı bir keçmiş hadisənin fikrən canlandırılması çətinliyi nəticəsində yaranır.

Rəyi soruşulanların motivləri, qiymət və rəylərinin aydınlaşdırılmasına yönəldilmiş ikinci qrupun sualları respondentlər üçün birinci qrupdakı suallardan çətindir, buna görə də onlara verilən cavabların düzgünlüyü və səmimiyyəti birinci qrupun suallarına verilmiş cavablara nisbətən həmişə daha az olur. Sualların ümumi sayının hər hansı bir cavabsız qalanların çox faizi məhz bu suallara düşür. Məhz həmin suallara cavab verilməyən sosioloq respondentin ya cavab verə bilmədiyi, ya da istəmədiyi halları qeyd edir. Belə hallarda tədqiqatçının vəzifəsi müxtəlif texniki üsullar və vasitələrin köməyi ilə lazımı məlumatların alınmasına nail olmaqdan ibarətdir.

"Niyə?" tipli birbaşa və nəzakətsiz ("Siz niyə belə fikirləşirsiniz?" və s.), respondentdə yalnız mənfəi reaksiya və cavab verməmək arzusu doğuran suallar əvəzinə tədqiqatçı detallaşdırılmış suallar silsiləsi tərtib edir və onlara verilən cavabların məcmusu tədqiqatçı respondentdə müəyyən bir rəyin yaranması səbəbləri haqda təsəvvür yaradır.

Respondentin davranış motivasiyasını daha dərinləndirən və düzgün başa düşmək, onun niyyətlərini, yönümlərini üzə çıxartmaq üçün projektiv (xəyali) suallar böyük əhəmiyyətə malikdir: "respondentə onun həyatda rast gələ biləcəyi hallar toplusu təklif olunur və xahiş edilir ki, verilmiş şəraitdə üstün tutulmağa layiq davranış və ya rəy variantını göstərsin". Adətən bu suallar şərt cümlələri şəklində ifadə edilir. "Təsəvvür edin ki,..." , "Fərz edə ki...". Projektiv suallar tərtib etmək metodu hal-hazırda bir çox sosioloqlar tərəfindən çox geniş istifadə olunur.

Rəyin yalnız məzmunu deyil, onun həm də intensivliyini müəyyənləşdirmək üçün bu və ya digər rəyin aydınlaşdırılmasına yönəlmiş sualın tərkibinə qiymətlərin intensivliyi şkalasını da daxil etmək üstün tutulmağa layiqdir. Məsələn: "Bəzi adamlar belə deyir: "; "Mən razı olmadığım bir şeyə məni inandırmaq istəyənləri xoşlamıram". "Bəs siz necə hesab edirsiniz?"

1. Onlarla tamamilə razıyam;
2. Onlarla razıyam;
3. Razıyam, amma tam yox;
4. Onlarla razı deyiləm;
5. Onlarla qətiyyətlə razı deyiləm.

Respondentlərin rəylərinin bilavasitə aşkar etmə üsullarının birləşdirilməsi, şübhəsiz, daha müsbət nəticələr verir və lazım olan məlumatların alınmasına çox kömək edir.

2. Sualların formasına görə tipləri. Formasına görə suallar bu cür olur:

- a) açıq və qapalı;
- b) birbaşa və dolay (bilavasitə və vasitəli).

Əgər müəyyən bir suala cavab hər hansı, istənilən bir formada verilə bilsə, hansısa bir qaydaya tabe edilərək məhdudlaşdırılmırsa və respondent istədiyi cavabı istədiyi formada verə bilsə, bu sual açıq və ya sərbəst sual adlanır.

Əgər sualın ifadə olduğu formada mümkün cavabların variantları (müəyyən alternativ siyahısı) varsa və respondent onlardan birini və ya bir neçəsini seçməldirsə, həmin sual qapalı adlanır.

Adları çəkilmiş sual tiplərindən hər birinin öz müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Açıq sualların yaxşı cəhəti cavabın sərbəst formada olmasından, spontan, təbii xarakter daşmasından ibarətdir ki, bunun sayəsində tədqiqatçı respondent üçün ən böyük mənası olan rəyləri, qiymətləri üzə çıxartmağa, onda hansısa tamamilə gözlənilməz və əvvəllər güman edilməyən fikirləri aşkar etməyə imkan qazanır.

Nöqsanlara gəldikdə isə onların, əsasən, ikisini göstərmək olar. Birincisi, açıq suallar istifadə olunan zaman onların respondent tərəfindən subyektiv, ixtiyari yozulması ehtimalı çox yüksəkdir və bu, nəticə etibarlı ilə yekun məlumatlarının müqayisə edilməz olmasına gətirib çıxarır. İkincisi, açıq suallara alınan cavabların təhlili həddindən artıq zəhmət tələb edən və baha başa gədən işdir.

Bunun əksinə olaraq, qapalı sualların üstünlüyü məhz ondan ibarətdir ki, onlar dəqiq və birmənalı izah olunur, asanlıqla standartlaşdırılır, işlənməsi və təhlili üçün xüsusi zehni, fiziki və maddi ehtiyatların sərf olunmasını tələb etmir. Lakin, təəssüf ki, qapalı suallarda respondentin bu və ya digər məsələ üzrə, ümumiyyətlə, öz formalaşmış fikri olmadıqda, yaxud onun tamamilə müəyyən bir fikri olduğu halda, təqdim olunmuş alternativlərdən heç biri onun həmin məsələyə nöqteyi-nəzərini tam əks etdirmədiyi üçün onu qane etmədikdə respondentə cavabların qəbul etdirilməsi təhlükəsi çox böyükdür.

Bu iki müxtəlif sual tiplərini "daha yaxşıdır — daha pisdır" mövqeyindən müqayisə etməyin və qiymətləndirməyin heç bir mənası yoxdur. Onlardan hər birinin öz vəzifəsi vardır və buna görə də bu və ya digər sualın istifadə olunması məqsəduyğunluğu bütünlüklə sorğunun məqsədləri və keçirildiyi şəraitlə müəyyənləşdirilir. Öz həcminə görə böyük olmayan, sorğu vərəqəsinin işlənilməsi və sorğunun standartlaşdırılmamış müsahibə formasında aparıldığı sınaq tədqiqatı mərhələsində əsasən açıq suallar tipindən istifadə edilir. Əsas tədqiqatda üstünlük qapalı sualların tininə verilir, çünki bu halda anketlərin işlənməsi asanlaşır, bunun isə kütləvi səciyyə daşıyan sorğuda böyük əhəmiyyəti vardır.

Son vaxtlar yarımqapalı adlanan suallar geniş yayılmışdır. Sual o zaman yarımqapalı sayılır ki, alternativlər siyahısında "başqası" tipli, sərbəst əlavə şərh və qeydlər etməyə imkan verən alternativ olsun.

Qapalı suallar tərtib edilərkən yadda saxlamaq və çalışmaq lazımdır ki:

- 1) cavabların bütün mümkün variantlarının hamısı göstərilməli;
- 2) bütün alternativlər qarışdırılmamalı;
- 3) kəmiyyət alternativləri siyahısında müsbət və mənfi tərəflər eyni ölçüdə olmalıdır.

Əgər siyahıda bütün mümkün alternativ cavabların göstərildiyinə qəti inam yoxdursa, mütləq respondentə ya siyahıya "bilmirəm", "başla düşmədim", "cavab verməyə çətinlik çəkirəm", "bu barədə düşünməmişəm" tipli alternativləri daxil etməklə yalnız verilmiş alternativləri seçməkdən yayınmaq, ya da siyahıya "başqası" tipli alternativ daxil etməklə, ona özü istədiyi kimi cavab söyləmək imkanını vermək lazımdır.

Yaxşı anket, adətən, özündə sualların bütün növlərini — açıq, qapalı və yarımqapalı sualları cəmləşdirir. Onların məharətlə seçilməsi və əlaqələndirilməsi alınan məlumatların dəqiqliyini, dolğunluğunu, tamlığını və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Respondentdən açıq, səmimi məlumatların alınmasına yönəldilmiş sual birbaşa (bilavasitə) sual adlanır. Adətən o, şəxsi formada ifadə olunur: "Bilirsinizmi ki, ..", "...haqqında nə düşünürsünüz", "...barədə sizin fikriniz necədir?", "Siz necə hesab edirsiniz?"

Əgər tədqiqatçıda respondentin hər hansı bir sual üzrə müəyyən məlumatı açıq söyləmək istəyəcəyinə qəti inam yoxdursa, o, dolay, vasitəli sual verir. Bu suala verilən cavab onun sonradan respondentdən gizli mənada izah olunacağını nəzərdə tutur. Məsələn, respondentdən onun ailə gəlirinin nə qədər olduğunu birbaşa soruşmaq əvəzinə tədqiqatçı bir sıra dolay sualların vasitəsi ilə respondentin şəxsi avtomobili, bağı, televizoru, soyuducusunun olub-olmadığını öyrənərək, onun ailə gəliri barədə təsəvvür əldə edə bilər.

Bir çox hallarda dolay suallar şəxssiz və yarım şəxssiz formada ifadə edilir: "Bəzi adamlar belə hesab edir ki, ", "Bəs Siz necə fikirləşirsiniz?"

Təcrübə göstərir ki, respondent (məsələn, söhbət müəyyən, olduqca fərdiləşmiş, adi baxışlardan kəskin surətdə fərqlənən fikirlərinin aşkar edilməsindən gedirsə) birbaşa şəxsi suallardan çox, dolay şəxssiz suallara daha böyük həvəslə cavab verir.

3. Funksiyasına görə sualların tipləri. Funksiyasına görə suallar süzgəc suallara və yoxlama suallara bölünür.

Süzgəc suallar öncə yuxarıda adları çəkilmiş məzmununa görə hər iki sual qrupuna, yəni həm respondentə aid faktlar və hərəkətlər haqqındakı, həm də onun rəy, motiv və qiymətləri barədəki suallara tətbiq edilir.

Bu sualların funksiyaları məzmununa görə birinci qrup suallara nisbətən faktlar barədə bir və ya bir neçə növbəti suallara cavab verməli olan respondentləri bu suallara cavab verməli olmayan respondentlərdən ayırmaqdan ibarətdir. Məsələn, əgər tədqiqatçı respondentin ictimai işi, onun ictimai özünüidarənin hansı formalarında iştirak etdiyi, seçkili orqanlarda çalışıb-çalışmadığı ilə bağlı suallar maraqlandırsa,

onda bu suallar qrupundan əvvəl mütləq "Siz ictimai işdə, iştirak edirsinizmi?" süzğəc sualı gəlməlidir. Yuxarıda göstərilmiş bütün suallara bu sonuncu suala yalnız müsbət cavab vermiş adamlar cavab söyləyə bilər.

Bir çox hallarda rəyi soruşulanlar heç bir təsəvvürləri olmayan şeylərə qiymət verir, bu haqda fikirlərini bildirirlər. Süzğəc sualların vəzifəsi də elə məhz respondentlərin nə dərəcədə məlumatlı olduğunu yoxlamaq, onların arasındakı səriştəsiz adamları seçib ayırmaqdan ibarətdir.

Yoxlama sualların funksional vəzifəsi respondentin anketin əsas suallarına verdiyi cavabların doğruluğunu yoxlamaqdan ibarətdir. Onların köməyi ilə alınan məlumatların keyfiyyəti qiymətləndirilir. Adətən, bütövlükdə tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri ilə daha sıx əlaqədə olan suallar üzrə yoxlama aparılır, çünki belə hallarda məlumatların etibarlılıq dərəcəsini bilmək xüsusilə vacibdir.

Adətən, əsas və yoxlama suallar anketdə elə yerləşdirilir ki, respondent onların arasında hər hansı birbaşa əlaqənin olduğunu sezməsin, əks təqdirdə həmin sualların yoxlama funksiyası heçə enə bilər. Yoxlama suallar kimi, adətən dolayı və açıq suallar işlədilir.

Sorğunun keyfiyyəti və nəticələri anketin nə dərəcədə yaxşı tərtib edilməsindən, onun tərtibi ilə bağlı əsas tələbləri bilməkdən və onların gözlənilməsindən çox asılıdır.

Anketin aşağıdakı tərtib edilməsi qaydalarını göstərmək olar:

1. Anketdə yalnız elə ən mühüm suallar göstərilməlidir ki, onlara verilən cavablarda məhz tədqiqatın qarşısında duran əsas məsələlərin həlli üçün zəruri və yalnız anket sorğusu vasitəsi ilə alın bilən məlumatlar olsun.

2. Sualların ifadə edildiyi forma dil, konseptual səviyyə və sisteməlik mənə cəhətdən respondent üçün asan anlaşılın, onun bilik və təhsilinə uyğun olmalıdır.

3. Suallar elə ifadə edilməlidir ki, rəyi soruşulanlar ümumiyyətlə onlara cavab verə bilsinlər.

4. Anketdə respondentdə səmimi və doğru məlumat verməmək oyada bilən suallar olmamalıdır.

Anket, sualların adi xaos yığılı deyil, onların müəyyən tərdə təşkil olunmuş ardıcılığı olmalıdır. Hər bir ayrı halda sualların spesifik sistem şəklində təşkili, sorğunun məqsədləri və rəyi soruşulanların ümumi xarakteristikaları ilə müəyyən edilir. Lakin sualları təşkil edərkən tədqiqatçı sorğu vərəqəsinin tərtibi ilə bağlı bəzi ümumi tələbləri də nəzərə almalıdır:

a) sorğu nəticələrinin etibarlılığını və səhihliyini artırmaq məqsədi ilə hər hansı bir mövzu üzrə bir neçə sualın verilməsi yeganə bir sualın verilməsindən daha yaxşıdır. Bu mürəkkəb problemlər tədqiq edilərkən xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir;

b) respondentdən irəli sürülən fikirlə razılıq formasında cavab tələb edən dixotomik suallardan istifadə edilərkən, təsdiq formalarını növbələmək çox vacibdir. Belə tədbirlər bəzi respondentlərdə yaranan yalnız "Bəli" və ya yalnız "Xeyr" cavabını vermək adətini aradan qaldırmaq məqsədini güdür;

v) rəyi soruşulanlarda göstərilmiş alternativli suallara cavab verərkən diqqəti ilk alternativlər üzərində saxlamaq meylinin formalaşmasının qarşısını almaq üçün alternativlərin ardıcılığını daim dəyişmək lazımdır;

q) mənaca vahid mövzu çərçivəsində suallar seriyası elə planlaşdırılmalıdır ki, respondent tədricən şüurlu surətdə ən ümumi və açıq suallardan daha spesifik və konkret suallara keçsin;

d) anketdə toxunulan mövzular ardıcılığı elə planlaşdırılmalıdır ki, respondentdə anketin bütöv, tam və düşünülmüş, mənalı olduğu haqqında təsəvvür yaransın;

e) mövzudan mövzuya keçid tədrici və rəvan olmalıdır. Anketin mənaca müxtəlif hissələri arasında heç bir kəskin keçid və fərq olmamalıdır. Bir mövzudan digərinə keçidlərdə mütləq bir neçə ya tamamilə neytral, ya da ki, toxunulmuş mövzular arasında əlaqəni aydın göstərən sual yerləşdirmək lazımdır.

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış anketin tərkibində tamamlayıcı və zəruri mərhələ suallarının ifadə formasının keyfiyyətini, onların düzgün təşkil olunduğunu yoxlamaq məqsədini güdən sınaq tədqiqatının keçirilməsi təşkil edir.

Adətən anketin kompozisiyası mənaca müstəqil bölmələrin aşağıdakı ardıcılığı ilə səciyyələnir:

1) giriş hissəsi;

2) əsas hissə;

3) demoqrafik hissə ("pasportça").

Anketin giriş hissəsi əslində "rəyi soruşulana müraciət"dir və burada:

a) anket sorğusunu hansı təşkilat və ya elmi müəssisənin apardığı göstərilir;

b) sadə və aydın şəkildə tədqiqatın məqsədi və onun nəticələrinin gələcəkdə necə istifadə ediləcəyi izah edilir;

v) respondentin aparılan sorğuda şəxsən iştirak etməsinin (cavabların) vacibliyi və əhəmiyyəti qeyd edilir;

q) cavabların anonimliyini təminat verilir;

d) anketi doldurmaq qaydaları və geri qaytarmaq üsulları aydın və dəqiq ifadə olunur.

Anketin giriş hissəsinin vəzifəsi rəyi soruşulanda rəğbət doğurmaq, onu sorğunun mövzusu ilə maraqlandıрмаq və onda aparılan tədqiqatda səmimi iştirak arzusu oyatmaqdan ibarətdir.

Rəyi soruşulana müraciəti tərtib edərkən həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, müraciət son dərəcə qısa olmalı və respondent üçün anlaşılmaq ola bilən heç bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıdır. Respondentlərin bir çoxunun həddindən çox böyük mətləri oxumağa bir o qədər də həvəsi olmur və buna görə də giriş hissəsinin çox uzadılması mənfə təsir göstərə bilər. Nəticə etibarlı ilə tədqiqatçının bütün səyləri puça çıxa bilər.

Anketin əsas hissəsi sözün əsl mənasında suallardan ibarətdir və onların ardıcılığında tədricən tədqiq olunan mövzunun məzmunu açılır. Anketin bu hissəsi həmcə ən böyük və məzmununa görə ən mürəkkəb hissədir. Buna görə də o, əsasən, respondentin psixologiyasını nəzərə almaqla, xüsusi hissələrə (sual bloklarına) bölünərək strukturlaşdırılır və həmin hissələrin ardıcılığı və vəzifələri tədqiqatçı-sosioloq tərəfindən müəyyən edilir.

Anketin əsas hissəsi, sualların ilk üçdə bir payının başlıca məqsədi rəyi soruşulanı maraqlandırmıqdan, onu əməkdaşlıq etməyə həvələndirməkdən və onun anket üzərində işə tədricən və tam qoşulmasına kömək etməkdən ibarətdir. İlk sualları seçərkən onların arasında respondent üçün çox çətin və son dərəcə prinsiplial sualların olmamağına xüsusi fikir vermək lazımdır. Anketin əsas hissəsinin başlanğıcında yerləşən suallar respondent üçün asan və başa düşülən olmalıdır. Hər hansı bir faktiki, müəyyən hadisələrlə bağlı məlumatların alınmasına yönəlmiş suallar məzmununa görə, adətən, məhz bu cür suallardır.

Əsas hissənin ikinci qismində, bir qayda olaraq, ən çətin, adətən, fərdin rəy və qiymətlərinin, yəni tədqiqatın əsas mövzusunun bilavasitə aidiyyəti olan məlumatların üzə çıxarılmasına yönəlmiş suallar yerləşdirilir.

Anketin əsas hissəsinin üçüncü son qismində əvvəlki suallara verilən cavablardan əldə ediləcək məlumatları dərinləşdirmək və dəqiqləşdirmək məqsədini güdən daha məhrəmanə və müxtəlif yoxlama suallar daxil olur. Konkret sosioloji tədqiqatların təcrübəsi göstərir ki, respondentlərin əksəriyyəti onlar üçün hədsiz dərəcədə prinsiplial, incə suallara cavab verərkən, keçirdikləri qorxu və şübhələri həmin suallar anketin sonunda yerləşdirildikdə dəf edirlər. Respondent anketin doldurulması üzrə işin xeyli hissəsini gördükdən sonra psixoloji cəhətdən işi başa çatdırmağa və hətta əvvəllər onu, ola bilsin, utandıran suallara belə cavab verməyə hazır olur.

Anketin demoqrafik hissəsində ("pasportçada") rəyi soruşulanın şəxsiyyətinin obyektiv vəziyyəti və statusu (cinsi, yaşı, ailə vəziyyəti, peşəsi və s.) haqqında suallar yerləşir. Adətən, onlar çox qısa, aydın və rəyi soruşulandan xüsusi gərginlik tələb etmir.

"Pasportçanın" anketdə tutduğu yer haqqında məsələ uzun müddət mübahisəli olaraq qalmaqda idi. Nə daha yaxşıdır, "pasportçanı" anketin əvvəlində və ya sonunda yerləşdirmək, yoxsa respondentin statusu haqqında sualların bir yerdə cəmləndirilməsindən, ümumiyyətlə, imtina edərək, onları bütün anket üzrə bərabər paylamaq? Uzun sürən mübahisələrdən və təcrübə yoxlamalardan sonra yekdilliklə belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, "pasportçanın" yeri anketin sonundadır. Bununla belə, respondentlə əlaqə yaratmaq və onun etimadını qazanmaqdan ötrü demoqrafik səciyyəli suallardan bəziləri qismən anketin əsas hissəsinin əvvəlində də yerləşdirilə bilər.

"Pasportçanın" əsas rolu ondan ibarətdir ki, toplanmış məlumatların onların respondentativliyi baxımından etibarlılığını yoxlamağa və tədqiqatın nəticələrinin yekun təhlilini daha da keyfiyyətli etməyə imkan verir. :

Anket tərtib edildikdən sonra onun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün sınaq tədqiqatı (pilotaj) aparılır. Anketin əsas sorğu üçün yararlılığı baxımından bu, ilkin aprobeziya suallarının məzmununu, ifadə olunduğu formanı və ardıcılığını yoxlamağa və dəqiqləşdirməyə, anketdə təklif edilmiş sayda sualların respondentin yorub-yormadığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Bir çox hallarda pilotaj sorğu vərəqəsinə müəyyən əlavə sualların daxil edilməsi və uqursuz sualların çıxarılması zərurətini üzə çıxarır.

Sınaq tədqiqatını şəxsi müsahibə şəklində keçirmək daha yaxşıdır. Sorğu üçün gələcəkdə kütləvi sorğunun m aparılacağı adamlar sırasından bir neçə nəfər seçilir. Onların arasına gərək yaşına, cinsinə, təhsilinə və ümumi mədəniyyətinə görə müxtəlif şəxslər daxil edilməlidir, çünki, anket müxtəlif demoqrafik və şəxsi xarakteristikalara malik fərdlər üçün başa düşülən olması baxımından sınaqdan keçirilməlidir. Sınaq tədqiqatı üçün xüsusi, əsas sorğu üçün nəzərdə tutulmuş seçmənin (toplunun) kiçik surəti olan yarımseçməni ayırmaq daha yaxşı olardı.

Sınaq tədqiqatını müsahibə keçirəcək şəxslər hər şeydən əvvəl tədqiqatın məqsədlərini aydın təsəvvür etməlidirlər. Onlar hər bir sualın vəzifəsi və spesifik məzmunu haqqında tam məlumatlı olmalıdırlar, çünki müsahibədə onlar bu və ya digər sualın düz başa düşülmədiyini və ondan tələb olunan sualın alınmadığını müəyyən etməlidirlər. Müsahibə prosesində onlar rəyi soruşulanların hər bir suala verdiyi bütün reaksiya və şərtləri qeyd etməlidirlər. Əgər anketdə qoyulmuş sual respondentə kifayət qədər aydın deyilsə, müsahibə aparılan sualın ifadə olunduğu formada müvafiq zəruri dəyişiklik etməyə ixtiyarı vardır və bütün bu cür dəyişikliklər dəqiq qeydə alınır.

Müsahibə qurtarıldan sonra hər bir respondentlə sorğu vərəqəsinin məzmununun müzakirəsi sınaq sorğusunun mühüm hissəsini təşkil edir. Şəxsi söhbətdə respondentin suallara cavab verərkən hansı çətinliklərlə rastlaşdığını, bu və ya digər sualın qoyuluşu ilə əlaqədar onlarda hansı fikirlərin yarandığını, onların fikrincə, müəyyən bir sualın daha yaxşı şəkildə necə ifadə oduna biləcəyini, onların "bilmirəm", "başa düşmədim" və bu kimi cavabların nə demək olduğunu və s. aydınlaşdırmağa çalışmaq olduqca vacibdir.

Sorğu gedişində müsahibə alan özünün şəxsi müşahidələrini, tənqidi qeydlərini, müxtəlif mülahizələrini (müsahibə alan zaman hansı çətinlikləri keçirdiyi, hansı sualların respondentdə çətinlik və ya cavab verməmək arzusu yaratdığı, respondentin həyəcan və ya hövsələsizlik keçirib-keçirmədiyini, hansı sualları əlavə izah tələb olunduğu, anket blankında cavab üçün yerin çatıb-çatmadığı və s. barədə) mütləq qeydə almalıdır.

Sınaq sorğusunun nəticələrini təhlil edərkən, sorğu vərəqəsinin tərtibində yol verilmiş səhvlərin zahiri əlamətlərini tez müəyyən etmək çox vacibdir. Yalnız bu halda sosioloq sorğu vərəqəsində nəyin və necə yaxşılaşdırılmalı olduğunu dəqiq biləcəkdir. Amerika sosioloqları V. Qud və P. Hatt¹ çoxillik sosioloji tədqiqatların təcrübəsi əsasında bir sıra bu cür zahiri, anket tərtib edilərkən yol verilən ən tipik və daha çox rast gəlinən səhvləri göstərən əlamətləri ayırmışlar:

¹ Good W. and Hatt P. Methods in Social research. N.Y., 1982, p.157-161.

1. Cavablarda ardıcılığın çatışmazlığı. Bu əlamət daha çox ona dəlalət edir ki, sualların ifadə edildiyi formaya daxil olan istilahlər bir o qədər də uğurlu seçilməyib, onlar respondent üçün çətin və anlaşılmazdır, buna görə də respondent onların mənasını başa düşür. Görünür sualların tərtib edərək, sosioloq respondentlər arasında ümumi mədəniyyət və təhsil səviyyəsində peşə yönündə olan fərqləri nəzərə almamışdır.

2. "Hər şey və ya heç nə" tipli cavablar. Əgər respondentlərin istisnasız olaraq hamısı hər hansı bir suala cavab verərək gözlənilmədən qeyri-adi, heç bir çaları, fərqi olmayan oxşarlıq nümayiş etdirirsə, bu, tədqiqatçının diqqətini cəlb etməlidir. Adətən, bu oxşarlıq sualların respondent üçün artıq məlum, onun alışdığı formada ifadə olunmasının nəticəsidir. Bu ifadə forması demək olar ki, avtomatik surətdə stereotip cavablar və ya "klişe" yaradır. Belə hallarda sualı yenidən, başqa formada ifadə etmək lazımdır.

3. Xeyli miqdarda "bilmirəm" və ya "başa düşmədim" tipli cavabların olması. Bu əlamət onu göstərir ki, suallar bir o qədər də yaxşı ifadə olunmayıb və ya seçmə (toplu) pis tərtib olunubdur. Bir çox hallarda həmin əlamət sualların həddindən çox qeyri-müəyyən, yaygın və ya o qədər mürəkkəb olduğunu göstərir ki, səriştəli anket tərtib edən və ya müsahibə aparanın köməyi olmadan respondent bu suallara sadəcə olaraq cavab verə bilmir.

4. Xeyli miqdarda yersiz şərhlər, qeydlər. Bu əlamətdə sualların yaxşı ifadə edilmədiyini və qeyd edilmiş cavablarda alternativlərin siyahısının tam olmadığını göstərir. Görünür ki, qapalı suallara cavabların anketdə sadalanmış mümkün variantları sualların özlərinin məzmununu tam əçmır.

5. Cavab verməkdən imtina edənlərin faiz göstəricisinin yüksək olması. Bu, anketin giriş hissəsinin pis tərtib edildiyinə dəlalət edə bilər, anketi doldurmaq qaydaları aydın deyil, anonimlik təmin edilmir, tədqiqatın məqsədi kifayət qədər yaxşı izah olunmayıb. Bu həm də müsahibə alanın texniki hazırlığının və ixtisasının çox aşağı səviyyədə olmasını və ya anketi tərtib edənin sorğu vərəqəsini kompozisiya baxımından pis qurduğunu göstərir. Anket çətin, son dərəcə prinsipial suallardan, yaxud "pasportçadan" başlayır və s.

6. Sualların və onlara cavab variantlarının ardıcılığının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq cavablarda mühüm dəyişikliklər. Əsas sorğuda məlumatların etibarlılığını yüksəltmək üçün rəyi soruşulanların müxtəlif yarımseçməsi (qrupu) üçün sualların ardıcılığını dəyişdirmək məsləhətdir; qapalı suallarda cavabların mümkün variantların əvəzlənməsi ardıcılığı isə mütləq dəyişdirilməlidir.

Sualların məzmunu və ifadə olunduğu formaların sınaq sorğusu mərhələsində baş verən dəqiqləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəticə etibarlı ilə anketin bir konkret sosioloji tədqiqat vasitəsi kimi etibarlı və əsaslandırılmış məlumatların alınmasını təmin etməsinə nail olmaq məqsədini güdür. Anketin sualları yalnız sabit cavablar doğurmaqla kifayətlənməməli, bununla bərabər həm də məhz tədqiqatçının əldə etmək istədiyi məlumatların alınmasını təmin etməlidir. Yalnız bu halda anket sosioloji tədqiqat üçün tam yararlı hesab edilə bilər.

Əgər ilk tədqiqatın bütün şərtlərinin gözlənilməsi ilə müəyyən bir vaxtdan sonra aparılmış təkrar tədqiqatda çox oxşar nəticələr alınarsa, anket etibarlı sayılır. Anketin müxtəlif vaxtdan sonra kifayət qədər sabit nəticələr verə bilməsi sorğu vərəqəsinin həm məzmun, həm də forma cəhətdən yüksək keyfiyyətli olduğunu göstərir. Lakin təkrar tədqiqatlarda anketin etibarlılığını qiymətləndirərkən bilavasitə sorğu vərəqəsinin özündən asılı olmayan, fəqət əvvəlki tədqiqatın bütün şərtlərinin dəqiq təkrar edilməsinin qeyri-mümkünlüyündən irəli gələn itkiləri (ötən vaxt ərzində tədqiq edilən seçmədə (topluda) baş verən dəyişikliklər, anketlə iş aparınların dəyişməsi və s.) həmişə nəzərə almaq lazımdır.

Əgər anket ölçməli olduğu şeyi ölçürsə, əgər onun köməyi ilə tədqiqatçı məhz almaq istədiyi məlumatı əldə edərsə, bu anket əsaslandırılmış sayılır. Anketin əsaslandırılmış olması problemi ondan ibarətdir ki, respondent sualın məzmunu və mənasını məhz tədqiqatçının başa düşdüyü kimi anlasın və məhz sualın mənasından çıxış edərək verilməsi zəruri olan cavabı versin.

Sınaq sorğusu tədqiqatın yalnız sadəcə olaraq mühüm deyil, həm də zəruri mərhələsidir, çünki tədqiqatın bütövlükdə uğurla nəticələnməsi xeyli dərəcədə ondan asılıdır. Yalnız tədqiqat keçirildikdən və sorğu vərəqəsi müvafiq keyfiyyətə çatdırıldıqdan sonra cürətlə əsas sorğuya başlamaq olar.

2. Anketləşdirmə üsulları

Konkret sosioloji tədqiqatların təcrübəsində anketləşdirmənin üç növü məlumdur:

- 1) poçtla;
- 2) mətbuatla;
- 3) paylama ilə.

Buna müvafiq olaraq adətən anketlər bu cür təsnif edilir:

- a) poçt (yəni poçtla göndərilən anketlər);
- b) mətbuat (yəni mətbuatda çap edilənlər);
- v) paylama (yəni rəyi soruşulanın şəxsən özünə verilən).

Poçtla anketləşdirmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anketlər respondentlərə poçtla göndərilir və onlardan tədqiqatçıya yenə də poçtla qaytarılır. Anketləşdirmənin bu üsulunun çox geniş yayılması, bir tərəfdən, onun daha ucuz başa gəlməsi, digər tərəfdən isə təşkilinin sadə və asan olması ilə izah edilir.

Anketləşdirmənin bu üsulunun qüsurlarından biri anketlərin qaytarılma faizinin çox az (orta hesabla 5%) olmasıdır. Adətən anketlərin geri qaytarılma faizini artırmaq üçün sosioloqlar buna kömək edən bir sıra tədbirlər həyata keçirirlər. Məsələn, bir qəzetin oxucularını öyrənərkən sosioloqlar nümunə üçün, eksperiment xatirinə ünvanları və ya fəmiliaları onlara əvvəlcədən məlum olan oxuculara 1000 anket göndərilir. Oxucuya zərfdə onun adı və fəmiliası göstərilməklə şəxsi müraciət qaytarılmış anketlərin ümumi sayı 15 %-ə qədər artır. Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, anketlərin qaytarılmasında radio, televiziya və mətbuatın rolu daha böyükdür, çünki aparılan sosioloji tədqiqatın məqsədi və əhəmiyyəti haqqında bu kütləvi informasiya vasitələrinin verdiyi xəbərlər adamları aldıkları anketləri qaytarmağa sövq edir. Bu vasitələrdən istifadə edərək, sosioloqlar anketlərin 20 %-ə qədər qaytarılmasına nail olurlar.

Poçt anketlərinin qaytarılması probleminin müsbət həllinə anketlə birlikdə zərfə qoyulan və bilavasitə respondentə ünvanlanmış qoşma məktub xeyli dərəcədə kömək edir. Qoşma məktubun məzmunu paylama anketləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş anket blanklarının üzərində çap edilən "rəyin, soruşulana müraciətin" məzmunu ilə oxşardır. Məktubda adətən sadə, aydın və qısa formada tədqiqatın məqsəd və vəzifələri göstərilir, onun əhəmiyyəti əsaslandırılır və nə üçün məhz həmin respondentin rəyinin soruşulduğu izah olunur (bu zaman seçmə prinsipləri izah edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada qoşma məktubun və anketin hansı rəngdə kağız üzərində və hansı şriftlə çar olunması kimi detalların da böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər qoşma məktub və anketlə birlikdə respondentə boş və üzərində tədqiqatın təşkilati qərargahının ünvanı yazılmış markalı zərf göndərilərsə bu daha yaxşı olar. Yuxarıda göstərilən bütün tədbirlər nəticəsində sosioloqlar poçtla qaytarılmış anketlərin ümumi sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına nail ola bilirlər.

Bu cür anketləşdirmə üsulunun digər mühüm qüsuru ondan ibarətdir ki, qiyabi yazılı sorğu tədqiq üçün nəzərdə tutulmuş seçməni (toplunu) xeyli pozmuş olur. Poçtla anketləşdirmə aparılarkən sosioloq bəzən əmin ola bilmir ki, o məhz rəylərini soruşmaq istədiyi adamları sorğudan keçirmişdir.

Məsələn, qəzet oxucularını öyrənərkən sosioloqlar aşkar etmişlər ki, rəyi soruşulanlar və anketləri poçtla qaytaranlar arasında təqəüü yaşlı adamların faizi olduqca böyükdür (bütün oxucular arasında yaşı 60-ı ötmüş adamlar 1 %, anketləri qaytaranlar arasında isə 18 %). Rəyi soruşulanların müəyyən yaş tərəfə bu cür dəyişməsi nəticəsində alınmış məlumatlar əsl vəziyyəti o qədər də düzgün əks etdirməyəcəkdir.

Mətbuatla anketləşdirmənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anket qəzetlərin birində dərc olunur və cavab vermək arzusunda olanlar anketi müvafiq surətdə doldurandan sonra onu qəzetin ünvanına göndərilir.

Mətbuat vasitəsi ilə anketləşdirmənin üstünlük və qüsurları əsasən poçtla anketləşdirmənin müsbət və mənfi cəhətləri ilə oxşardır.

Anketləri yaymağın ən geniş istifadə olunan üsulu paylama anketləşdirməsidir. Bu üsul tətbiq edilərkən anket tədqiqatçı tərəfindən bilavasitə respondentə təqdim edilir və respondent anketi doldurandan sonra onu geri qaytarır.

Paylama anketləşdirməsi anketin verilməsi və onun yerində doldurulması, yaxud onun evdə doldurulub sonradan tədqiqatçının təyin etdiyi vaxtda geri qaytarılması kimi aparıla bilər.

Sorğu yerində aparıldıqda anket tədqiqatçının yanında doldurulur və o dəqiqə ona qaytarılır. Anketin tədqiqatçının yanında doldurulması həm fərdi, həm də qrup halında ola bilər. Yerində anketləşdirmə anketləri yaymağın ən yaxşı üsuludur, çünki bu üsul onların tamamilə hamısının qaytarılmasını təmin edir. Anketləşdirmənin bu üsulunun digər üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, burada tədqiqatçının anketi doldurma prosesinə nəzarət etmək imkanı vardır.

Anketlərin evdə doldurulması ilə yerinə yetirilən anketləşdirməyə gəldikdə isə, onun qüsurları ondan ibarətdir ki, əvvəla, bu üsulun istifadəsi anketin məhz onun verildiyi adam tərəfindən doldurulacağına heç bir təminat vermir, ikincisi isə anketlərin bir hissəsi, adətən, geri qaytarılmır.

SOSIOLOJİ TƏDQIQATDA MÜSAHİBƏ

Konkret sosioloji tədqiqat metodları arasında geniş istifadə olunmasına və tətbiqi nəticəsində alınan məlumatın dəyərliliyinə görə müsahibə əsas yerlərdən birini tutur. Sorğunun xüsusi növü kimi müsahibənin ən səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müsahibə alanla (sorğu apararı) respondent (rəyi soruşulan) üz-üzə rastlaşır və tədqiqatçı maraqlandıran məlumat fərdin ona şifahi şəkildə təqdim edilən suallara verdiyi cavablarda olur.

Müsahibə — lazım olan məlumatların müsahibə apararının respondentlə bilavasitə məqsədyönlü söhbəti vasitəsilə alınması metodudur. Söhbətin istiqaməti müsahibə apararı maraqlandıran və konkret sosioloji tədqiqatın predmeti olan problem tərəfindən müəyyənləşdirilir.

İlkin sosioloji məlumat almaq vəzifəsini yerinə yetirərək, müsahibə eyni zamanda müsahibə alanla respondentin sosial-psixoloji qarşılıqlı təsirinin müəyyən formasıdır. Bu şəxslərarası qarşılıqlı təsirin özünəməxsusluğu, fərqlərin adi ünsiyyətindən fərqli olaraq müsahibə alanla respondent arasında rolların dəqiq bölüşdürülməsindən ibarətdir. Müsahibə alanla, söhbətin təşkili və keçirilməsi təşəbbüskarı kimi aparıcı, əsas rol ayrıldığı halda, respondent idarə olunan, məlumat mənbəyi rolunda çıxış edir. Tədqiqatçı soruşur, respondent cavab verir, tədqiqatçı sualların vasitəsilə söhbətə istiqamət verir, respondent öz cavabları ilə onun arxası ilə gedir. Onların münasibətlərində bir növ dönməzlik vardır. Məhz bütün bunlar konkret sosioloji tədqiqat metodu kimi müsahibənin özünə xas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Müsahibənin müxtəlif tətbiq sahələri ola bilər. Əvvəla, müsahibə ümumi problemin dəqiqləşdirilməsi və tədqiqat hipotezasının ifadə edilməsi məqsədi ilə tədqiqatın ilkin mərhələlərində istifadə oluna bilər; ikincisi, müsahibə tez-tez böyük sorğu-yoxlama metodikasının hazırlanması üçün tətbiq edilir; üçüncüsü, müsahibə məlumat toplamağın əsas metodu kimi, əsasən sosial-psixoloji tədqiqatlarda məhdud və ya az seçmə zamanı tətbiq edilə bilər; dördüncüsü, anketləşdirmə, müşahidə və s. ilə birlikdə müsahibə məlumat almağın əlavə metodlu kimi tətbiq olunur; beşincisi, müsahibə başqa metodlar vasitəsi ilə alınmış məlumatları dəqiqləşdirmək və yoxlamaq məqsədilə bu cür adlanan kontrol tədqiqatlarda istifadə edilir.

13.1. Müsahibələrin təsnifatı

Seçilmiş əsasdan asılı olaraq müsahibələri müxtəlif üsullarla təsnif etmək olar:

a) Yöndəliyi məqsədə görə təsnifat. Məqsədindən asılı olaraq müsahibələr: 1) rəy və münasibət;

2) sənədli müsahibələrə bölünür. Rəy müsahibələrinin məqsədi insanların sosial gerçəkliyin müəyyən bir hadisəsinə rəylərini və ya şəxsi münasibətlərini aşkar etməkdən ibarətdir. Sənədli müsahibələrin məqsədi hər hansı keçmiş faktların, sosial hadisələrin, onların şahidlərinin və ya bilavasitə iştirakçıların sorğusu yolu ilə yenidən canlandırmaqdır.

b) Texnikasına və ya formasına görə təsnifat. Təsnifatın bu növü olduqca əhəmiyyətli və mühümdür. Formasına görə müsahibə iki cür olur:

1) formallaşdırılmamış (standartlaşdırılmamış) — burada suallar (onların ifadə edilməsi, ardıcılığı, miqdarı) və fərz edilən cavablar müsahibədən qabaq, əvvəlcədən müəyyənləşdirilir;

2) formallaşdırılmış (standartlaşdırılmış) — burada sualların ifadə edilməsi, ardıcılığı, miqdarı, mümkün alternativ cavabların siyahısı, onların kodlaşdırılması və yazılış forması əvvəlcədən nəzərdə tutulur və birşəkili olmasını saxlayaraq qəti müəyyən edilir.

Formallaşdırılmamış müsahibə elə bir söhbətdən ibarətdir ki, burada müsahibəni aparən yalnız söhbətin mövzusunun əsas tutaraq onu respondentə təqdim edir və bundan sonra respondentin özünə müsahibənin gedişində sonrakı verbal qarşılıqlı təsir vəziyyətlərini yaratmağa imkan verir. Bu zaman müsahibə alanın rolu hansısa qəti müəyyən edilmiş ardıcılığı gözləmədən, əsas etibarə ilə, respondentin müəyyən suallara cavablarını bacarıqla stimullaşdırmaqdan ibarət olur. Sualların ifadə edilməsi bütünlüklə söhbətin konteksti ilə şərtləndirilir, cavablar, adətən (bir sıra yeni, əlavə suallar — müsahibə alanın istədiyi ardıcılıqda verilən və söhbətin gedişində genişlənən, yaxud dərinləşə bilən suallar doğurur. Bu cür müsahibədə həm söhbətin planı, həm də cavabların yazılış üsulu və forması olduqca sərbəst, standartlaşdırılmamış olur.

Müsahibənin bu növünün əsas üstün və yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, onun keçildiyi zaman müsahibə aparənla respondentin sosial-psixoloji qarşılıqlı təsir şəraiti son dərəcə təbii olur. Respondentin cavabları bariz ifadə olunmuş, spontan, çox konkret və olduqca şəxsi xarakter daşıyır. Nəticə etibarə ilə, bütün bunlar müsahibə aparənı maraqlandıran ən dərin və dərin məlumatları almağa kömək edir.

Lakin müsahibə aparənin formallaşdırılmamış müsahibə prosesində respondent verdiyi verbal davranış azadlığı müsahibənin yalnız müsbət tərəfi deyil, həm də onun qüsurdur. Söhbətin çevik və dinamik aparılması ona gətirib çıxarır ki, nəticədə müxtəlif müsahibələrin nəticələrinin tutuşdurulması və müqayisəsində bilavasitə çətinlik yaranır. Formallaşdırılmamış müsahibənin digər qüsuru, onun nəticələrinin müsahibə aparənin peşəkar ixtisasından və fikirlərinin subyektivliyindən yaranır. Formallaşdırılmamış müsahibə gedişində alınmış material çox böyük, çətinliklə ümumiləşdirilir və kvantlaşdırılır. Bu materialın təhlili və işlənməsi olduqca mürəkkəb, çox vaxt tələb edən məsələdir.

Formallaşdırılmamış müsahibə tədqiqatın ilkin axtarış mərhələlərində, sosioloqa tədqiqat obyektinə haqqında mümkün qədər çox məlumat lazım olan zaman əvəzənilməz metodudur. O, həmçinin tədqiqat hipotezasının hazırlanması və dəqiqləşdirilməsi, anketin və formallaşdırılmış müsahibənin sorğu vərəqəsinin tərtibi və yoxlanılması üçün olduqca geniş və səmərəli surətdə istifadə edilir.

Formallaşdırılmış (standartlaşdırılmış) müsahibə suallarının verilməsi prosesi və cavabların qeyd olunmasının standartlaşdırıldığı müsahibə tipidir. Məhz müsahibə alma üsulunun standartlaşdırılması (müsahibənin əvvəlcədən hazırlanmış planı, ifadə edilmiş suallar onların müəyyən ardıcılıqda yerləşdirilməsi, mümkün cavab variantlarının siyahısı) sayəsində tədqiqatçı sorğuların şəraiti və gedişinə nəzarət etmək, onların nəticələrini tutuşdurmaq və müqayisə etmək imkanı qazanır. Əsaslı surətdə formallaşdırılmış müsahibədə yalnız müsahibə alanın sualları və respondentin cavabları deyil, müsahibə alanın tipi (cinsi, yaşı, təhsili, ixtisası), onun davranışı və hətta müsahibənin aparıldığı xarici mühit də belə standartlaşdırılır.

Formallaşdırılmış müsahibə, müsahibə alanla respondent arasında qarşılıqlı təsir vəziyyətinin əsaslı surətdə standartlaşdırılması nəticəsində tədqiqatçıya cavabları onların təhlili və müvafiq statistik işlənməsi üçün tez bir zamanda kvantlaşdırmağa yaxşı imkan verir. Formallaşdırılmış müsahibə ən çox yayılmış kütləvi sorğu növlərindən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilmiş müsahibə tipləri bir-birini istisna etmir, çünki tədqiqatda onların hər biri tamamilə fərqli vəzifəni yerinə yetirir. Konkret sosioloji tədqiqatlar təcrübəsində son vaxtlar get-gedə daha böyük müvəffəqiyyətlə müsahibə almaq üsulunun yalnız qismən standartlaşdırıldığı müxtəlif tipli yaristandardlaşdırılmış müsahibələrdən istifadə edilir.

v) Müsahibələrin aparıldığı üsula görə təsnifatı. Aparıldığı üsula görə aşağıdakı müsahibə tipləri mövcuddur: panel, qrup, klinik, coxdəfəli, fokuslaşdırılmış (mərkəzləşdirilmiş) və istiqamətlənməmiş müsahibələr.

Panel (təkrar) müsahibə hər hansı bir qrup adamın münasibətləri və rəylərinin müəyyən vaxt ərzində (bir neçə aydan iki ilə qədər) təkamülünün öyrənilməsinə yönəlmişdir. Sorğu eyni bir plan üzrə eyni adamlar arasında keçirilir. Təkrar müsahibələrin təkrarlanma tezliyi və ümumi müddəti müxtəlif olur. Məsələn, Amerika sosioloqu Lazarsfeldin ilk dəfə olaraq panel müsahibəsindən istifadə etdiyi və 1940-cı ildə Amerika prezidenti seçkilərinin proqnozu məqsədi ilə keçirilən sorğuda müsahibə 1.5 ay intervalı ilə altı dəfə təkrar edilmişdi. Bu müsahibə tipinin ən əsas və praktiki olaraq aradan qaldırılma bilməyən qüsuru seçməsinin uzun müddət ərzində yekcins saxlanılmasının çətin olmasından ibarətdir (adamların bir qismi sadəcə olaraq çıxıb gedir, digərləri təkrar müsahibələrdə iştirak etmir, bəziləri, ümumiyyətlə, cavab vermək istəmir və ya bundan imtina edir və s.). Bu cür müsahibənin tətbiq edilmə praktikası göstərir ki, müəyyən sayda adamlar arasında rəylərin dəyişilməsi qısa vaxt ərzində öyrəniləndə bu müsahibə son dərəcə səmərəli olur.

Qrup müsahibəsinin mahiyyəti sayca az adamın — ailənin, tələbə qrupunun, istehsalat briqadasının sorğusunun eyni zamanda keçirilməsindən ibarətdir. Bu müsahibənin ibarət olduğu planlaşdırılmış söhbət prosesində tədqiqatçı yalnız qrupda mübahisə, diskussiya yaratmağa can atır. Müsahibənin əsas mövzularının əvvəlcədən nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, bütövlükdə onun texnikası formallaşdırılmamış müsahibə səciyyəsi daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, müsahibənin bu növü nisbətən nadir hallarda tətbiq olunur.

Klinik (dərindən və ya intensiv) müsahibə respondentin motiv, yönəllilik və rəyləri haqqında ən dolğun, tam və dərin məlumatların alınmasına yönəlmişdir. Formallaşdırılmamış müsahibənin bu tipi müsahibə alanla respondentin olduqca sıx əlaqəsini nəzərdə tutur, bu isə müsahibə alandan ixtisasının son dərəcə yüksək olmasını tələb edir.

Çoxdəfəli müsahibə respondentin şəxsiyyətinin hərtərəfli və dərinləndirilməsi üçün aparılan təkrar müsahibə variantlarından biridir. Burada eyni bir şəxs uzun müddət ərzində müsahibə verməyə cəlb edilir.

Fokuslaşdırılmış müsahibədə məqsəd subyektin tədqiqatçıya məlum olan sosial şəraitin müəyyən stimullarına reaksiyasını öyrənməkdən ibarətdir. Müsahibədən əvvəl respondent müəyyən vəziyyətlə bağlı şəraitə daxil edilir və müxtəlif stimulların təsirinə məruz qalır — filmə baxır, hər hansı bir radio verilişini dinləyir, kitab və ya məqalə oxuyur, psixoloji təcrübədə və ya hər hansı bir nəzarətsiz, lakin müşahidə olunan sosial şəraitdə, məsələn, nümayişdə iştirak edir. Bundan sonra tədqiqatçı fərdə təsir göstərən yuxarıda göstərilmiş stimulların mükəmməl surətdə yerinə yetirilmiş təhlili əsasında müvafiq müsahibə planı qurur. Sonrakı müsahibə gedişində tədqiqatçı fərdin müəyyən sosial şəraitin stimullarının ona təsirini necə qavradığını, nəyi yadda saxlayıb-saxlamadığını üzə çıxarmağa çalışır. Fokuslaşdırılmış müsahibə, məsələn, müxtəlif təbliğat formalarının səmərəliliyi problemi öyrəniləndikdə, hansı məlumatın (qəzetlərdə, radio və televiziya verilişlərində və s. alınmış) fərdə ən çox təsir göstərdiyini və onun yaddaşında ən dərin iz buraxdığını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

İstiqamətlənməmiş müsahibə formallaşdırılmamış müsahibənin bir növüdür və bariz psixoterapevtik vəzifələri yerinə yetirir. Bu cür müsahibədə söhbətin aparılmasında bütün təşəbbüs tamamilə respondentə məxsus olur. Müsahibə aparanın vəzifəsi isə respondentə müəyyən mövzular üzrə öz fikrini söyləmək üçün ən yaxşı imkan yaratmaqdan ibarət olur. İstiqamətləndirilməmiş müsahibə respondentin öz hiss və daxili həyəcanlarının spontan ifadəsi vasitəsilə daxili gərginliyinin aradan qaldırılmasında katalizator rolunu oynayır. Müsahibənin məqsədinə yalnız o zaman çatmaq olar ki, müsahibə aparın ən yüksək etibarlılıq şəraitini yaradaraq, respondentin ürəyini boşalda bilməsinə imkan versin.

13.2. Müsahibə aparma üsulu

Konkret sosioloji tədqiqatlarda (kütləvi sorğular keçirilərkən) müsahibə aparmaq prosesi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) müsahibənin sorğu vərəqəsinin hazırlanması;
- 2) müsahibənin aparılması (sorğu aktının özü).

Müsahibənin sorğu vərəqəsinin hazırlanması. Standartlaşdırılmış müsahibə tətbiq olunduğu halda işin müvəffəqiyyətlə başa çatması, əsasən, hazırlıq mərhələsinin ən mühüm və vacib cəhətlərindən biri olan sorğu vərəqəsinin keyfiyyəti ilə müəyyənəşdirilir.

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi sorğu vərəqəsi, müəyyən ardıcılıqla ifadə edilmiş sualların və bəzi fərz edilən, ehtimali cavabların siyahısından ibarətdir. O, özünəməxsus və kifayət qədər səmərəli standartlaşdırıcı vasitə vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz o, müsahibə alanlar qrupuna bir-birindən asılı olmayaraq respondentə həm forma, həm də məzmununa görə eyni sualları müəyyən ardıcılıqda təqdim etməyə və onların cavablarını standartlaşdırılmış qayda ilə qeyd etməyə imkan verir. Bütün bunlar müsahibə alanların işini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır və onları respondentə hansı anda hansı sualları və hansı ardıcılıqla vermək lazım olduğu haqqında düşünmək zərurətindən azad edir. Bundan başqa əgər sorğu vərəqəsi əsasən qapalı suallardan ibarətdirsə, bu halda respondentlərin cavablarını əvvəlcədən ifadə olunmuş, sorğu vərəqəsində yazılmış alternativ cavab variantlarından birinin sadəcə olaraq altından xətt çəkməklə və ya onu dairəyə almaqla asanlıqla qeyd etmək olar.

Sorğu vərəqəsi nə qədər yaxşı tərtib edilmiş olarsa, müsahibə alma prosesi bir o qədər çox standartlaşdırılır və sorğunun nəticələri də bir o qədər etibarlı və müqayisə edilə bilən olar. Təsədüfi deyildir ki, sosioloqlar müsahibənin sorğu vərəqəsinin mükəmməl və keyfiyyətli hazırlanmasına bu qədər çox vaxt və diqqət ayırırlar.

Sorğu aktı. Müsahibə alma texnikası. Sorğu-müsahibə alma aktının özü müsahibə alanla respondentin sual vermə və cavab alma əsnasında bilavasitə əlaqə, qarşılıqlı sosial-psixoloji təsir prosesində ifadə olunur. Sorğunun axır nəticəsi xeyli dərəcədə müsahibə aparının respondentlə sıx əlaqə yaratmasından, onu səmimi söhbətə razı sala bilməsindən, onu mövzu ilə maraqlandırmasından, sualları düzgün qoymasından və cavablardan, tədqiqatın məqsədinə daha çox uyğun olan məlumatları seçməsindən və nəhayət respondentin cavablarını qeydə ala bilmək bacarığından asılıdır. Müsahibə alma prosesində müsahibə alanın həm təbii, fitri psixoloji qabiliyyətləri, həm də əldə etdiyi sifarişli texniki vərdisləri ifadə olunur.

Müsahibənin uğurlu olması müsahibə almaq texnikasından çox asılıdır. Bu texnika aşağıdakı məsələlərin həllində müsahibə alanın müxtəlif, dəyişkən, spontan sorğu vərəqəsi ilə proqramlaşdırılmamış situativ davranış formalarını əhatə edir:

- 1) müsahibə prosesində mehribançılıq, xeyirxahlıq və səmimiyyət şəraitinin yaradılmasında (özünü respondentə təqdim etmək, onunla sıx əlaqə yaratmaq və bu əlaqəni söhbətin sonuna qədər saxlamaq);
- 2) sualların düzgün qoyuluşu və etibarlı cavabların alınmasında;
- 3) cavabların və özünün bütün qeydlərinin tam və dəqiq protokollaşdırılmasında.

Müsahibə alanın ilk andan respondentlə yaxşı əlaqə yarada bilmək bacarığı müsahibənin müvəffəqiyyətlə nəticələnməyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Adətən müsahibə alan özünü təqdim etməkdən başlayır və təmsil etdiyi təşkilatın adını deyir, sorğunun, tədqiqatın hansı vəzifə və məqsədlər naminə keçirildiyini izah edir. Başa düşülən tərzdə, aydın və sadə ifadələrlə, xüsusi texniki dilə müraciət etməyərək, müsahibə apararı, respondentə seçmənin mahiyyətini başa salmalı və onu arxayın etməlidir ki, o, hansısa başqa məqsədlə deyil, sırf təsadüfi prinsip üzrə sorğunun obyektini seçilmişdir. Onu inandırmaq lazımdır ki, seçmənin nümayəndəsi kimi onunla aparılan söhbət tam, reprezentativ məlumat almaq üçün zəruridir.

Bəzi adamlarda müsahibə alanın görünməsi və onun verdiyi suallar mənfi reaksiya oyadır. Onlar tanış olmayan adamlarla söhbət əfəsinədə daxili inamsızlıq keçirir, söhbətə ehtiyatla və ya qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış mənfi fikirlərinə müvafiq hisslərlə yanaşırlar. Bu təbii etimadsızlığı aradan qaldırmaq üçün müsahibə alan özünün respondentə giriş səciyyəli ilk müraciətində söhbətin məxfi olduğunu qeyd etməli, onu cavablarının sirtinin tam qorunacağına inandırmalı və sorğu nəticələrinin kəmiyyət təhlilinin statistik anonimliyi bu zəmanət üçün əsas olduğunu onun nəzərinə çatdırmalıdır. Adətən giriş müraciətinin sonunda müsahibə apararı respondentə onun nə qədər vaxtını alacağını bildirir.

Əksər hallarda bu cür giriş müraciətləri müsahibə alanı öz məqsədinə çatdırır — respondent söhbətə başlamağa hazır olur, onda söhbətə müəyyən maraq və həvəs oyanır.

Seçməyə düşmüş adamlardan müsahibə alma prosesində müsahibə apararı respondent tərəfindən müsbət, laqeyd və mənfi kimi üç mümkün reaksiya tipi ilə rastlaşır. Məhz sonuncu iki halda müsahibə apararıdan böyük məharət tələb olunur. Müsahibə alanın vəzifəsi onunla söhbətə və əməkdaşlığa meyli olmayan adamları müsahibə aparmayın vacib və zəruri olduğuna inandırmaqdan ibarətdir.

Müsahibə alan bu və ya digər respondent üçün söhbətin keçiriləcəyi vaxtın münasib olmayacağına, bəzilərinin təklif edilmiş mövzu haqqında söhbət aparmağa hazır olmayacağılarına və ya ümumiyyətlə, sorğulara şəkk-şübhə ilə, mənfi yanaşacağılarına həmişə hazır olmalıdır.

Müsahibə apararı həmçinin həmişə yadında saxlamalıdır ki, onun gəlişi rəyi soruşulan adamların asudə vaxtlarının müəyyən bir hissəsini alır. Bəzi adamlar bu barədə öz narazılığını açıq ifadə edir, başqaları susur, amma daxilən açıqlanır və söhbət etməyə, vaxt "itirməyə" bir o qədər də meyli olmurlar. Belə hallarda müsahibə alan respondentdən onu narahət etdiyi üçün üzür istəməli və bununla belə inadla onunla söhbətin baş tutmasına çalışmalıdır. Müsahibə almaq praktikası göstərir ki, təcrübəli müsahibə alan, adətən, laqeyd və ya hətta acıqcasına ədavətli əhval-ruhiyyəli respondentlərlə əlaqə yaratmaq yolunda rastlaşdığı bütün maneələri müvəffəqiyyətlə dəf edir və nəhayət, onlardan müsahibə almağa nail olur.

Arzu olunan nəticələri əldə etmək üçün müsahibə apararı xeyirxah, nəzakətli, söhbətçil və qərəzsiz olmalıdır. Respondentlə görüş zamanı özünü çox soyuq tərzdə təqdim edən, bir qədər lovgalıqla, rəsmiyyətlə davranan müsahibə alan tamamilə qəbuləilməzdir. Müsahibə apararı həddən çox təmkinli, ciddi və ya artıq dərəcədə coşqun, olduqca çoxdanışan və ya ağciyər olmamalıdır. O, həmişə bu ifrat hallar arasında nə isə optimal bir mövqe tapmalıdır. Respondentlə əlaqəyə ilk andan nə isə şəxsi bir şey daxil etmək üçün müsahibə apararına məsləhət görülmür ki, bilavasitə müsahibəyə başlamamışdan əvvəl hər hansı bir mücərrəd mövzularda hava, ailə, uşaqlar, idman hadisələri haqqında söhbət aparsın.

Müsahibə aparmaq prosesinin təbiiyi müsahibə alanın sorğu vərəqəsinin məzmununa nə dərəcədə yiyələnməsindən və ona bələd olmasından çox asılıdır. O, sualların necə ifadə edildiyini, onların ardıcılığını az qala əzbər bilməli, onları respondentə verərkən tələsməməlidir. Müsahibə alanın növbəti sualı yadına sala bilmədiyinə görə, müsahibə prosesində sorğu vərəqəsini öyrənməyə başladığı üzündən söhbətin gedişində sıxıntılı və üzücü fasilələrin yaranmasına heç bir vəchlə yol vermək olmaz.

Müsahibə apararı çalışmalıdır ki, respondent söhbətin özündən emosional və intellektual razılıq hissi keçirsin. Müsahibə alan mütləq respondentin rəğbətini qazanmalı, yaxşı, səbirli dinləyici olmalı, onun fikirlərinə ciddi maraq göstərməlidir. Respondentə, adətən müsahibə alan şəxsə onu başa düşməyə çalışın, onun fikirlərini tənqid etməyən və pisləməyən, öz fikrini zorla qəbul etdirməyən adamı görmək xoş gəlir. Müsahibə alan heç bir vaxt tərbiyəçi və ya hakim rolunda çıxış etməməlidir.

O, elə bir şəraitə yaratmalı və qorunmalıdır ki, bu şəraitdə respondent özünü yaxşı başa düşüldüyünü, xüsusi olaraq çəkinmədən öz fikirlərini, rəyini sərbəst surətdə, hər hansı bir pisləmə və ya məzəmmətdən qorxmayaraq ifadə edə bildiyini hiss etsin. Bununla belə, müsahibə apararı söhbətin istiqamətini diqqətlə izləməli, mövzudan həddən çox kənara çıxılmasına yol verməməli və respondentə hər vasitə ilə hər bir sual üzrə öz fikrini tam, əsaslı surətdə və səmimi bildirməyə həvələndirməlidir. Müsahibənin məqsədi isə məhz bunu tələb edir.

Əsaslı surətdə formallaşdırılmış müsahibə nəzərdə tutularsa, onu keçirən zaman sualların bilavasitə verilməsi prosesində müsahibə apararı aşağıdakı tələbləri həmişə yadda saxlamalı və onlara əməl etməlidir:

- 1) sualların ifadə olunduğu formada heç bir dəyişikliyə yol verməməli;
- 2) sualların hər hansı bir subyektiv yozum və izahına yol verməməli;
- 3) sualların sorğu vərəqəsində nəzərdə tutulmuş ardıcılığa ciddi surətdə riayət edərək verməli;
- 4) sorğu vərəqəsində göstərilmiş suallardan bəzilərinə bilərəkdən ötürmək və ya üstündən keçmək qadağandır.

Bütün bu qaydaların gözlənilməsi eyni müsahibə şəraitinin yaradılması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, bu isə, artıq qeyd olunduğu kimi, kütləvi sorğular zamanı xüsusilə vacibdir. Müsahibənin sorğu vərəqəsinə daxil edilmiş sınaq tədqiqatı gedişində hərtərəfli işlənmiş hər bir sual öz mənasına görə olduqca müəyyən, zəruri məlumatların alınması məqsədinə yönəlmişdir. Buna görə də sualların ifadə olunduğu formada hər bir, hətta cüzi dəyişiklik belə onların mənasının respondent tərəfindən tamamilə başqa cür başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da cavablarının dəqiqliyinə təsir göstərməyə bilməz. Müxtəlif formalarda ifadə olunmuş eyni bir sual respondentlər tərəfindən müxtəlif mənalarda başa düşülə bilər.

Əgər respondent sualı başa düşmürsə onda sualı sadəcə olaraq asta-asta təkrar edib respondentə fikirləşmək imkanı vermək məsləhətdir. Sualı izah etməyə yönəlmiş hər bir cəhd isə, sualların ifadə olunduğu formanın dəyişdiriləcəyi təqdirdə ola biləcəyi kimi, onun əsl, dəqiq mənasına xələl gətirə bilər və sual, buna müvafiq olaraq, respondent tərəfindən heç də tədqiqatçı planlaşdırdığı mənada başa düşülməyə də bilər.

Yaxşı nəticələrin əldə edilməsi üçün sualların ardıcılığı da həmçinin vacibdir. Adətən, sorğu vərəqəsinin yaradılması və işlənməsi gedində tədqiqatçı sualları müəyyən ardıcılıqla yerləşdirərkən, bir tərəfdən mövzunun tədricən getdikcə artan dərinliklə açılması, digər tərəfdən isə sualların bir-birinə təsirinin qarşısının alınması barədə düşünür. Buna görə də, təbiidir ki, bu tələbin yerinə yetirilməməyi respondentin cavablarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və onların müqayisəsini çətinləşdirir.

Sorğu şəraitinin standartlaşdırılmasının son dərəcə mükəmməl olması üçün müsahibə apararı sorğu vərəqəsində nəzərdə tutulmuş bütün sualları verməlidir. İş ondadır ki, bir çox hallarda müsahibənin gedində müsahibəni apararı elə gəlir ki, respondent əvvəlki suallara verdiyi cavablarında, sonrakı sualların birinə veriləcək cavabdan alınması nəzərdə tutulmuş məlumatı artıq vermişdir. Bəzi müsahibə apararılar belə hallarda bu cür sualı ötürməyi mümkün hesab edirlər. Bu cür hallar yolverilməzdir, çünki bu, sorğu şəraitinin eyniliyi tələbini pozur.

Əgər aldığı cavaba görə müsahibə apararı sualın başa düşülmədiyini hiss edirsə, sualı başqa intonasiya ilə və daha asta, yenə də təkrar etmək lazımdır. Belə hallarda bəzən başqa, yeri gəlmişkən, kifayət qədər səmərəli üsuldan istifadə olunur: müsahibə alan sadəcə olaraq susur və respondentə baxır. Təcrübə göstərir ki, bu cür pauza yarandıqda respondent özünü daha çox narahat hiss edir və müsahibə alanın mənalı-mənalı susmasının təsiri altında, adətən, öz təşəbbüsü ilə öncə verilmiş suala daha dəqiq və dolğun cavab verməyə başlayır.

Müsahibə alan üçün ən çətin məsələlərdən biri respondentlərdən verilən suallara tam və dəqiq cavab almaqdır. Müsahibə prosesində tez-tez respondentlərin cavab verməkdən imtina etmələri, öz fikirlərini ifadə etməkdən yayınmaları, sualın mənasını düz yozmamaqları, yersiz mübahisələrə başlamaları, söhbətin əsas mövzusunda yayınmaları, nədə isə özlərinə zidd çıxmaları və s. halları olur. Bütün bu hallarda müsahibə apararı son dərəcə diqqətli olaraq, inad və təkidlə lazım olan məlumatı almağa çalışmalıdır.

Müsahibə alanların əksəriyyətinin respondentlərin cavablarını stimullaşdırmaq, daha dolğun və dəqiq məlumat almaq məqsədi ilə istifadə etdiyi çox geniş yayılmış vasitələri göstərmək məqsəduyğundur:

1. Razılıq ifadəsi (diqqətli baxış, razılıq əlaməti olaraq başın tərpənilməsi, təbəssüm, sözlə təsdiq etmək).
2. Qısa pauzalardan istifadə etmək.
3. Əsas sualı təkrar etmək.
4. Qismən razılışmamaq. Misa: "Siz deyirsiniz ki,... Lakin çoxları başqa cür düşünür."
5. İzah tələb etmək. Misa: a) "Mənim üçün bu tam aydın deyil. Nəyi nəzərdə tutduğunuz izah edə bilərsinizmi? b) "Beləliklə, Siz indicə dediniz: ki,...Xahiş edirəm, dəqiqləşdirin".
6. Cavabın səhv təkrar etmək yolu ilə dəqiqləşdirilməsi. Misa: müsahibəni apararı: "Deməli, Siz fikir verdiniz ki, iş tapşırığı haqqında adətən mübahisələr yaranır". Respondent: "Xeyr, mən dedim ki, bəzən". Müsahibəni apararı: "Bağışlayın, görünür ki, yaxşı eşitmədim".
7. Cavablarda ziddiyyətin olduğunu göstərmək. Misa: "Siz bayaq dediniz ki,...İndi isə nəşə başqa şey qeyd etdiniz. Bəlkə mən sizi səhv başa düşmüşəm?"
8. Respondentin son sözlərinin təkrar etmək bu cür adlanan "əks-səda" metodu. Misa: respondent: "Mən bu müalicə kursunu altı ay ərzində qəbul etmişəm və halımın yaxşılaşdığını hiss etmirəm". Müsahibə apararı: "halınızın yaxşılaşdığını hiss etmirsiniz?"
9. Bitərəfliklə əlavə məlumat tələb etmək. Misa: "Bu maraqlıdır. Mən sizin bu haqda fikriniz barədə daha çox şey bilmək istədim. Siz bunu daha ətraflı işıqlandıra bilərsinizmi?"
10. Son dərəcə müəyyən məlumatın tələb edilməsi. Misa: "Siz niyə məhz bu cür fikirləşirsiniz? Bu nəticəyə Siz necə gəlmişsiniz? Nə zaman?"

Respondentin cavablarının doğurduğu şübhənin və ya razılışmanın hər dəfə səmimi ifadəsindən və ona bu haqda əlavə izahın verilməsindən sonra müsahibəni apararı özünün başa düşdüyünü, razı olduğunu, məmnun qaldığını, bəraətini qeyd etməlidir: "Bəli, bəli, Siz haqlısınız, indi mənə aydın oldu ki, Siz nəyi nəzərdə tuturdunuz. Bu çox maraqlıdır".

Əgər müsahibə prosesində "bilmirəm" tipli cavab alınmışdırsa, müsahibə apararı hər şeydən əvvəl bu cavabın arxasında nəyin gizləndiyini başa düşməlidir:

- a) həqiqi xəbərsizlikmi?
- b) sualın mənasının dərk edilməməyini?
- v) öz fikrini sözlə ifadə edə bilməməyini?
- q) öz şəxsi fikrini camaat qarşısında "ucadan" bildirmək qorxusunu və ya sadəcə olaraq, "səhv" cavab vermək qorxusu?

Bütün bunlardan asılı olaraq müsahibə apararı müəyyən respondentə nisbətən hansı daha münasib strateji davranış xəttini seçməli olduğu haqda qərara gəlir. Məsələn, əgər respondentin verilmiş sual üzrə şərti olduquna şübhə varsa, onda bir neçə açıq, daha ətraflı və detallaşdırılmış sual vermək məsləhətdir. Lakin əgər respondentdə sualın mahiyyətini sadəcə olaraq başa düşmədiyi haqqında fikir yaranarsa, onda sualı təkrar etmək, onu başqa formada ifadə etmək lazımdır. Respondentin öz şəxsi fikrini açıq, "ucadan" söyləməkdən "qorxduğu" güman edildikdə isə əsas sualı vasitəli, şəxssiz formada vermək məsləhət görülür.

"Bilmirəm" cavabının əsl mənasının aydınlaşdırılması zamanı müsahibə apararı çox ehtiyatlı olmalıdır ki, öz şübhəsi ilə əvvəlcədən yanlış məlumat daşıyan hər hansı bir əsassız, ixtiyari cavabın verilməsinə səbəb olmasın. Bəzən isə elə olur ki, respondent müsahibə alandan çəkinərək nəyisə bilmədiyini etiraf etməyə utanır və belə hallarda bunu gizlətməyi üstün tutaraq müsahibə apararının öz əlavə sualları ilə ona qəbul etdirdiyi ilə razılaşır.

Təbii, səmimi, məhrəmanə söhbət şəraiti, müsahibə apararının söhbəti lazımi istiqamətə yönəldə bilməsi, sualları düzgün qoymaq bacarığı əvvəl-axır respondentdən hər bir sual üzrə daha tam və dəqiq məlumatın alınmasını təmin edir.

Müsahibə aparılarkən cavabların yazılmasını, adətən, müsahibə alanın özü yerinə yetirir. Amma, əlbəttə ki, daha yaxşı olardı ki, söhbəti bir adam aparırsa, başqa birisi cavabları qeydə alsın. Müsahibənin protokollaşdırılması heç də sadə iş deyil və müsahibə aparardan müəyyən vərdişlərin olmasını tələb edir: söhbəti idarə etmək və eyni zamanda onun gedişində sürəti pozmayaraq məlumatları qeydə almaq lazımdır. Bu zaman müsahibə apararı cavabların qeydə alınmasında son dərəcə diqqətli və səliqəli olmalıdır, çünki tədqiqatın nəticələri söhbətin nə dərəcədə əsaslı və keyfiyyətli yazılmasından çox asılıdır.

Əvvəlcədən kodlaşdırılmış suallar üzrə söhbət yazılarkən müsahibə apararının vəzifəsi respondentin cavabına daha çox müvafiq olan şifri müəyyənləşdirib rəmzi işarə (dairə) ilə qeyd etməkdən ibarətdir.

Sual verərkən müsahibə apararı eyni zamanda həm sualın düzgün başa düşülməsinə fikir verməli, həm cavabların kifayət qədər dolğun və müəyyən olmasına diqqət yetirməli, həm də sonrakı sualın nədən ibarət olduğunu dəqiq bilməlidir. Təəccüblü deyildir ki, belə bir şəraitdə müsahibə apararı, bəzən respondentin müəyyən bir cavabına müvafiq olan lazımi şifri qeyd etməyi unudur. Əgər, müsahibə apararı bundan əvvəl artıq xeyli adamdan müsahibə almış və yorulmuşdursa belə səhvlərin ehtimalı və miqdarı kəskin surətdə artır.

Açıq suallara verilən cavabları qeydə alarkən hər bir müsahibə apararı, hər şeydən əvvəl, onların olduğu kimi yazılması vacibliyini dərk etməlidir. Respondentin cavabının müsahibə apararının öz sözləri ilə yazılmasına, cavablarda hər hansı bir ümumiləşdirmələr aparılmasına, respondentin nitq üslubunu jarqon və ya qrammatika baxımından düzgün olmayan ifadələrdən təmizləyərək onun yaxşılaşdırılmasına heç bir vəchlə yol vermək olmaz. Çox vaxt respondentin cavablarının məhz bu cür, hərfən qeydə alınması sorğunun təhlili zamanı tədqiqatçıya bu və ya digər respondentin şəxsi yönümlərinin mahiyyətini daha dərinəndən dərk etməyə imkan verən həlledici amillərdən biri olur.

Suallara verilən cavablardan başqa, müsahibə apararı, adətən, protokolda respondentin müsahibə zamanı zahiri davranışı, müəyyən suallara göstərdiyi reaksiyası (üzünün ifadəsi, danışıqda əl-qolunun, başının hərəkətləri, səsinin tonu və s.) barədə öz təəssüratlarını qeyd edir, respondentin müsahibəyə münasibətinin xarakterini (müsbət, bitərəf, ehtiyatlı, düşmənçəsinə), göstərir, onun cavablarının etibarlılıq dərəcəsini qiymətləndirir. Müsahibə apararı suallara cavabların əsas yazısına öz şərhlərindən nə qədər çox əlavə edərsə, bir o qədər yaxşıdır, çünki bu cür əlavə məlumat sorğunun yekunları təhlil edilərkən tədqiqatçıya daha əsaslandırılmış nəticələr çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Real sosial-psixoloji qarşılıqlı təsir prosesində müsahibə apararıyla respondent arasında müxtəlif və olduqca möhkəm psixoloji, mənəvi və sırf funksional əlaqələr kompleksi yaranır və formalaşır. Nadir sosial və şəxsi xarakteristikalara malik olan müsahibə apararı və respondent bilavasitə ünsiyyət aktında bir-birinə göstərdikləri təbii təsirə məruz qala bilməzlər.

Konkret sosioloji tədqiqatlarda müsahibənin istifadə olunma təcrübəsi göstərir ki, müsahibə apararıyla respondentin cins, yaş, təhsil səviyyəsi, sosial mənsubiyyəti kimi xarakteristikaları söhbətin gedişi xüsusiyyətinə və onun nəticələrinə çox böyük təsir göstərir. Bu cür şəxsi xarakteristikalar üzrə həddindən çox böyük fərqlərin olması qarşılıqlı anlaşmanı olduqca çətinləşdirir, bu isə müsahibə apararıyla respondentin bütün qarşılıqlı təsir prosesinə mənfi təsir göstərir.

Müsahibə iştirakçılarının bir-biri haqqındakı ilk təəssüratları kimi həmin şəxsi xarakteristikalar müsahibə (həmsöhbətə) nisbətən müəyyən yönəlliklərin, təəvvürlərin yaranmasına çox böyük təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müsahibə apararıyla respondent arasında dərin və dolğun ünsiyyət əksər hallarda məhz onların bir-biri haqqında qarşılıqlı təəvvürlərinin aydınlığı və düzgünlüyünün sayəsində təmin olunur. Lakin, digər tərəfdən, onlarda bir-biri haqqında yanlış təəvvürlərin yaranması ehtimalı da istisna edilmir, bu isə etibarlı və doğru məlumatlar almaq prosesində meydana çıxan müxtəlif təhriflərin ən əsas səbəblərindən biridir. Məsələn, yaşla və peşə ilə bağlı qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış fikir respondentlərin qavranılmasında müəyyən stereotiplərin formalaşmasına böyük təsir göstərərək müsahibə apararı mütəlak mühakimələrində və respondentin rəylərinin şərhində qabaqcadan hasil olmuş qənaətə əsaslanmaq meylinə gətirib çıxardır. Əgər müsahibə apararı respondentin hər hansı bir xüsusiyyəti və ya onu əhatə edən mühitə pis yanaşırsa, bu onun sual vermək tərzində və respondentin cavablarına reaksiyasında özünü göstərməyə bilməz. Adətən, belə hallarda respondentin cavabları müsahibəni apararı tərəfindən onun oxşar tipli şəxslər haqqında malik olduğu təəvvürlər baxımından izah edilir.

Müsahibənin nəticələrinin təhrif olunması səbəblərindən biri müsahibə apararının respondentə verilən suallar barədəki aşkar, gizlədilməyən və özünü, adətən, açıq suallar ifadə edilən zaman respondentə cavabların müəyyən qədər qəbul etdirilməsində bariz şəkildə göstərir. Bəzən isə elə olur ki, respondentin artıq ilk cavablarından müsahibə apararı onun yönümləri haqda bəzi məlumatlar əldə edir, sonra isə fikirləşmədən onun bütün cavablarını buna uyğunlaşdırır.

Respondentin davranışı ilə bağlı təhriflərə gəldikdə isə onların mahiyyəti həqiqi məlumatların təqdim edilməsində ifadə olunur. Respondentin şüurlu və ya qeyri-ixtiyari olaraq verdiyi yanlış cavabların əksəriyyəti onun müsahibə apararının davranışı və "surətinə" müvafiq reaksiyasının bilavasitə nəticəsidir. Müsahibə alanın gözündə, mədəniyyətsiz adam kimi görünməmək üçün respondent özünün teatr, konsert zallarına əslində olduğundan daha çox getdiyini və s. söyləyə bilər. Müsahibə apararının etimadını və hörmətini qazanmaq üçün respondent bəzən

onun hər bir sual üzrə güman edilən fikri ilə həvəslə razılışır. Lakin, təbiidir ki, başqa cür də ola bilər. Respondentin sadəcə olaraq özü üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməyən hansısa hadisələri unutmaları ilə bağlı səhvlər də olur.

Müsahibə gedişində əmələ gələ bilən təhriflərin uğurla aradan qaldırılmasına müsahibə aparıcıları, onların həm şəxsi xüsusiyyətlərinə görə, həm də seçmə vahidlərinin xarakterinə, sırf təsnifat-texniki əlamətlərə görə bacarıqla seçməklə nail olmaq olar.

13.3. Müsahibə aparıcıların seçilməsi və hazırlığı

Müsahibə aparılmasının metodoloji və texniki problemlərindən başqa müsahibə alanların konkret sosioloji tədqiqatlar təcrübəsi üçün çox böyük əhəmiyyəti olan sırf praktiki seçilməsi və hazırlığı problemləri üzərində də dayanmaq zəruridir. Sorğu keçirən zaman diqqətini müsahibə metodu üzərində cəmləmiş və onu seçmiş hər bir tədqiqatçının qarşısına bir sıra onun həll etməli olduğu suallar çıxır. Müsahibəni kim apara bilər və o hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır? Daxili imkanlarına görə ən qabiliyyətli müsahibə aparıcıları necə seçməli? Onlarda müvafiq keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün hansı tədris metodlarını tətbiq etməli?

Müsahibənin vəzifə və məqsədi öz-özlüyündə müsahibə aparıcının bir sıra arzu olunan şəxsi keyfiyyətlərini artıq müəyyən dərəcədə əvvəlcədən təyin edir. Əvvəla, o, respondentlə ilk görüş zamanı xoş təsir bağışlamalı, nəzakətli, ədəbli və ünsiyyətli adam olmalıdır. İkincisi, o, səliqəli, vicdanlı və olduqca yorucu işi yerinə yetirməyi bacaran adam olmalıdır.

Hal-hazırda müsahibə aparıcının hansı keyfiyyətlərə malik olmasının zəruriliyinə dair kifayət qədər müxtəlif ümumi göstərişlər vardır. Sorğu üçün müsahibə aparıcıların seçilməsində xüsusi standartlaşdırılmış seleksiya (seçki) testlərini tətbiq etmək cəhdlərinin heç biri uğurla nəticələnməmişdir.

Təcrübə və müsahibə metodunun istifadə edildiyi bir sıra konkret sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, müsahibə alan işini aparmaq üçün son dərəcə parlaq ifadə olunmuş intellektual qabiliyyətləri olan adamların seçilməsi daha üstün tutulmalıdır.

Müsahibə aparıcının təhsili hansı səviyyədə olmalıdır? Onun yaşı, cinsi, sosial statusunun əhəmiyyəti varmı? Bu suallara tədqiqatçı hər hansı bir konkret tədqiqat üçün müsahibə aparıcıların praktik olaraq seçilməsi prosesində cavab verməlidir. Təcrübə göstərir ki, müsahibə aparıcının təhsilinin əhəmiyyəti var, lakin bunun vacibliyini həddən çox şişirtmək lazım deyil. Görünür ki, ali təhsilli adamın öhdəsindən orta təhsillinin də gələ biləcəyi işdə istifadə olunmasının heç bir mənası yoxdur. Müsahibə aparıcının səriştəliliyinə yönəlmiş tələblərin səviyyəsi tamamilə konkret tədqiqatın mövzusu ilə müəyyənləşdirilir.

Cins, yaş, sosial vəziyyət kimi xarakteristikalara gəldikdə isə artıq qeyd edildiyi kimi, onların nəzərə alınmasının müsahibəni müvəffəqiyyətlə keçirilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Müsahibə aparıcıların bu əlamətlər üzrə seçilməsi iki amillə müəyyənləşdirilir: birincisi, müsahibənin məzmunu ilə, ikincisi isə respondentlərin müvafiq xarakteristikaları ilə.

Müsahibənin əsasən müsahibə alanın texniki cəhətdən nə dərəcədə yaxşı hazırlanmasından asılı olduğuna çətin ki, hansısa bir tədqiqatçı şübhə etsin. Hər bir müsahibə alanın müsahibə üsulu və texnikası üzrə xüsusi tədris kursunu keçməsi fikri hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Müsahibə aparıcıları hazırlama prosesində aşağıdakılar zəruridir:

- 1) onları ümumi ölçmə prinsipləri ilə tanış etmək, onlara ilkin sosioloji məlumatlar toplağının rolu və əhəmiyyətini izah etmək və müsahibə aparıcı prosesində əsas davranış prinsiplərini məlum etmək;
- 2) müsahibə aparıcı texnikasını öyrənmək;
- 3) müsahibə aparıcıda bir az təcrübə əldə etmək imkanı vermək;
- 4) müsahibə üsulunu (prosedurasını) əsaslı surətdə təhlil etməyi və qiymətləndirməyi öyrətmək.

Müsahibə aparıcıların tədrisində əsas məsələ onları sadəcə olaraq nə etmək və hər hansı bir işi necə daha yaxşı yerinə yetirmək lazım olduğunu öyrətməkdən deyil, onlara müsahibə aparıcığın əsas elementlərini təcrübədə başa salmaq və özlərini bu işdə sınaq imkanını verməkdən ibarətdir.

Müsahibə aparıcıların hazırlanmasında tətbiq olunan müxtəlif tədris metodları vardır. Bu cür olduqca səmərəli metodlardan biri "rol oyunudur". Bu metodun mahiyyəti bundan ibarətdir: müsahibə aparıcıların hazırlıq qrupunda üzvlərindən biri özünü ona tanış olan hər hansı bir konkret şəxslə eyniləşdirərək respondent rolunu, başqa bir üzvü isə müsahibə alan rolunu oynayır. Qrupun qalan üzvləri isə müşahidəçi rolunda çıxış edirlər. Bu səhnəcik qurtarandan sonra, keçirilmiş süni müsahibənin yaxşı cəhətləri və qüsurları barədə ümumi diskussiya başlanır, müsahibə aparıcının və respondentin davranışı dəqiqliklə təhlil edilir və müsahibə almaq texnikası qiymətləndirilir.

EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRMƏSİ METODU

14.1. Ekspert qiymətləndirməsi metodunun mahiyyəti

Ekspert qiymətləndirməsi metodu sosioloji məlumatların ekspert sorğusu keçirmək yolu ilə alınmasından ibarətdir. Bu metodun mahiyyətini ekspertlər tərəfindən problemin, onu kəmiyyət və ya keyfiyyət etibarlı ilə qiymətləndirərək təhlili və nəticələrin formal işlənməsi təşkil edir. Müasir ekspert qiymətləndirməsi metodunun onu ənənəvi, yaxşı məlum olan ekspertizadan fərqləndirən əsas xüsusiyyətləri bunlardır: ekspert sorğusunun bütün mərhələlərinin keçirilməsinin elmi əsaslar üzərində təşkil olunması (bu onun maksimal dərəcədə səmərəli olmasını təmin edir) və onun həm təşkilində, həm də ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsində kəmiyyət metodlarının tətbiqi.

Ekspertiza keçirmək sahəsində toplanmış metodik təcrübə göstərir ki, ekspert qiymətləndirməsi metodunun sosial, siyasi, iqtisadi sahələrdə formalaşdırılmayan bir çox problemləri həll etmək üçün, sosial-iqtisadi inkişafın yönəldiyi məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi üçün (burada həmin metod yeganə mümkün olan metoddur) tətbiq edilməsi daha çox səmərəlidir. Ekspert qiymətləndirməsi metodunun idarəetmədə istifadə olunması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu metod həmçinin sosioloji məlumatların etibarlılığını təmin edən vasitə kimi, ayrı-ayrı kateqoriyaların əməliyyatlaşdırılması və s. üçün də tətbiq edilir.

Ekspert qiymətləndirməsi metodunun əsasını ekspert sorğusunun keçirilməsi və sorğunun aparıldığı sahədən olan mütəxəssislərin ekspert rəylərinin alınması təşkil edir. Ekspert qiymətləndirməsi metodunun fərqləndirici xüsusiyyəti işin yüksək ixtisaslı mütəxəssislərlə aparılmasından ibarətdir. Buna görə də kütləvi sorğuların aparılmasında tətbiq olunan metodoloji və texniki üsulların bir çoxu ekspert rəylərinin alınması üçün qeyri-məqbuldur. Ekspert, adətən, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən xəbəri olan iştirakçı kimi çıxış edir, bu isə sorğu keçirilərkən sual-qurğulardan, proyektiv texnikadan və s. istifadə olunmasını səmərəsiz edir.

Ekspert qiymətləndirməsi metodunun əsas mərhələləri bunlardır:

- 1) ekspertlərin seçilməsi;
- 2) sorğu keçirmə metodikasının hazırlanması və alınmış məlumatların işlənməsi metodunun seçilməsi;
- 3) ekspertlərin sorğusunun təşkili və bilavasitə keçirilməsi;
- 4) tədqiqat nəticələrinin işlənməsi və lazımı şəkllə salınması.

Ekspertlərin sorğudan keçirilməsində ekspertlər qrupunun, yəni ekspertizanın obyektinə bağlı sahədə xüsusi bilik və təcrübəsi olan səriştəli adamlardan ibarət qrupun seçilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ekspertlərin səriştəliliyi dərəcəsinin göstəricilərinə onların tutduğu vəzifə, elmi dərəcə və ad, müəyyən fəaliyyət sahəsində elmi və əməli iş stajı aiddir. Ekspertlərin prinsipiallıq, obyektivlik, problemin təhlilinə birtərəfli yanaşmaq bacarığı kimi keyfiyyətlərə malik olmaları çox vacibdir. Ekspertlər qrupu üçün mütəxəssislər seçkisinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- 1) sənədli (sosial-demoqrafik məlumatlar əsasında);
- 2) eksperimental (test tətbiq etməklə, ekspertlərin əvvəlki ekspert fəaliyyətinin səmərəliliyinin yoxlanılması əsasında);
- 3) səsvermə (attestasiya əsasında);
- 4) özünə qiymət vermə (ekspertiza sahəsində öz səriştəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi əsasında).

Ekspert qrupu üzvlərinin sayını müəyyənləşdirərkən konkret ekspertizanın, onun nəticələrinin işlənməsində istifadə olunan texnikanın özünəməxsusluğundan, statistik üsulların tətbiqi imkanlarından çıxış etmək lazımdır.

Ekspert sorğuları müxtəlif üsulların uzlaşdırılmasına əsaslanır. Onlar əyani (ekspertlər arasında fikir mübadiləsi şəxsi əlaqələr vasitəsilə yerinə yetirilir) və qiyabi (ekspertlərin sorğusu qarşılıqlı anonimlik şəraitində yerinə yetirilir) olur. Ekspert qiymətləndirməsi metodunun əsas növləri bunlardır: adi ranjirovka metodu, yük əmsallarının göstərilməsi metodu, qoşa müqayisə metodu və ardıcıl müqayisə metodu.

Təşkilati və iqtisadi cəhətdən ən sadə üsul birdəfəlik anonim sorğunun keçirilməsindən ibarətdir və bunun əsasını ekspertlərin anket sorğusu yolu ilə ekspert rəylərinin alınması təşkil edir. Rəylərin kollektiv müzakirəsini və yeni ideyaların irəli sürülməsini nəzərdə tutan destruktiv əlaqələndirilmiş qiymətləndirmə üsulu da geniş yayılmışdır. Ekspertiza obyektinə qlobal fənlərarası səciyyə daşımaqla bu metod daha səmərəli olur.

"Ekspert qiymətləndirməsi metodunun digər bir variantını da göstərmək olar ki, bu ekspertlərin 3-4 mərhələli qiyabi sorğusunun keçirilməsini nəzərdə tutan "delfa" metodudur. Sorğu gedişində ikinci və sonrakı mərhələlərdə ekspertləri sorğunun əvvəlki mərhələlərindəki nəticələri ilə tanış edirlər. Bu metodun mühüm xüsusiyyəti ekspert qiymətlərinin ən az dağınıqlıqla alınmasından ibarətdir. Onu sosial proqnozlaşdırmada tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Ekspertizaya səriştəli mütəxəssislərin cəlb edilməsi, tədqiqatı, müxtəlif aspektlər üzrə uzlaşdırılmış ekspert rəylərinin alınması, sorğu nəticələrinin analitik və oyun modellərinin qurulmasında istifadə olunması, ekspert qiymətləndirilməsi metodunu nüfuzlu və perspektivli edir. Ekspert sorğusu gedişində peşəkar mütəxəssislərin bir neçə saat və hətta dəqiqə ərzində görəcəyi vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş modelləşdirici proqramların yaradılması xüsusi ilə perspektivlidir.

14.2. Ekspert qiymətləndirməsi metodunun əsas funksiyaları

Sosiologiyada ekspert qiymətləndirməsi metodunun ən ümumi halda üç əsas funksiyasını göstərmək olar:

1. sosial gerçəkliyin müxtəlif hadisə və proseslərinin inkişaf təmayüllərinin proqnozu;
2. kütləvi sorğu nəticələrinin səhihlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;
3. qrup və kollektivlərin attestasiyası.

Sosial gerçəkliyi müxtəlif hadisə və proseslərin proqnozlaşdırılması funksiyasında ekspert qiymətləndirilməsinin kütləvi sorğu nəticəsində alınan informasiyadan olan fərqi özünü daha əyani surətdə göstərir. Bu fərq ekspertlərin söylədiyi fikirlərin, rəylərin uzlaşma və uyğunlaşma meyillərinin olmasından ibarətdir. Həqiqətən, əgər 30 ekspertin rəyləri arasında 5-7 bir-birini istisna edən proqnoz qiymət olarsa, bu rəyləri praktik məqsədlər üçün istifadə etmək mümkündürmü? Bundan başqa kütləvi sorğunun müəyyən qədər orta statistik göstərici kimi çıxış edən nəticələrinin səhihliyi, rəyi soruşulanların ümumi sayı artdıqca daha yüksək olur. Ekspert sorğusuna gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki,

onda iştirak edən şəxslərin yüksək səriştəliliyi ilə əlaqədar olaraq hətta bir ekspertin belə xüsusən ekspertlər qrupunun rəyi kifayət qədər əsaslandırılmış və səhih ola bilər.

Ümumiyyətlə, proqnoz ekspert qiymətləndirməsi hər bir sosial hadisə və proseslərə tətbiq edilərək yerinə yetirilə bilər. Məsələn, ekspertlərdən əhalinin müxtəlif qruplarının mənəvi tələbatlarının hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyini qiymətləndirməyi, ölkənin müstəqilliyi möhkəmləndikcə dövlət idarəsində xalqın hansı iştirak formalarının ön plana çıxacağı barəsində rəy söyləməyi, elmi-texniki tərəqqinin şəxsiyyətin sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə təsiri və s. haqda fikir irəli sürməyi xahiş etmək olar. Lakin elə düşünmək olmaz ki, proqnoz ekspert qiymətləndirməsi yalnız sırf ictimai, qlobal problemlərə tətbiq edilməlidir. Hər gün əmək kollektivində öz işini bilən, həmin sahədə təcrübəli olan və məsələn, əmək məhsuldarlığında dəyişkənliklərin əsaslandırılmış proqnozunu vermək; kadr heyətinin sabitliyini və ya kollektiv üzvlərinin gündəlik praktikaya daxil edilməsi nəzərdə tutulan yeni bazar münasibətləri formalarına yönəlmiş maraqlarını hərtərəfli qiymətləndirmək iqtidarına malik olan adamlar vardır.

Tətbiqi sosiologiyada proqnoz qiymətlərin alınması üçün istifadə edilən bir sıra ekspert sorğusu üsulları işlənilib hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, kütləvi sorğularda geniş istifadə olunan bəzi texniki və metodik üsullar, ekspertlər kimi spesifik auditoriyanın sorğusu zamanı öz əhəmiyyətini itirir. Adətən, kütləvi sorğular anonim xarakter daşıyır. Bu, ekspert sorğusunda mənasını itirir, çünki ekspertlər tədqiqatın gedişində onların köməyi ilə həll edilən məsələlərdən xəbərdar olmalıdırlar. Buna görə ekspert anketində vasitəli və ya yoxlama suallarını, testləri və ya respondentin "gizli" mövqeyini aşkar etmək məqsədini güdən digər hər hansı üsulları tətbiq etməyə ehtiyac yoxdur. Bundan başqa, bu cür üsulların tətbiqi ekspert qiymətləndirməsinin keyfiyyətinə gözə çarpan dərəcədə zərər vura bilər. Ekspert, sözün tam mənasında, elmi tədqiqatın fəal iştirakçısıdır. Tədqiqatın məqsədini ondan gizlətmək cəhdi eksperti passiv informasiya mənbəyinə çevirərək onun tədqiqatın təşkilatçılarna olan etimadının itirilməsi təhlükəsini yarada bilər.

Ekspert sorğusunun əsas vasitələri xüsusi proqram üzrə işlənilib hazırlanmış anket və ya blank müsahibəsidir. Buna müvafiq olaraq sorğu prosedurası ekspertlərlə ya anket, ya da müsahibə ilə işlərin aparılmasından ibarət ola bilər.

Kütləvi sorğudan fərqli olaraq, ekspertlərin proqnozlu sorğu proqramı bir o qədər də detallandırılmamışdır, əsasən konseptual xarakter daşıyır. Burada hər şeydən əvvəl proqnoz ediləcək hadisə birmənalı şəkildə ifadə olunur, onun sonunun mümkün variantları hipoteza şəkilində nəzərdə tutulur.

Hipotezaların nə dərəcədə işlənilib hazırlanmasından, proqnozun istiqamətlərinin bəlli olmasından asılı olaraq tədqiqat vasitələrinə bu və ya digər sorğu növləri daxil edilir. Əgər tədqiqatçının sərəncamında yalnız proqnozlaşdırılan hadisənin sonunun mümkün variantları haqqında məlumat varsa və o, onların səbəbini birmənalı şəkildə ifadə etməkdə çətinlik çəkirsə onda ekspertə cavab seçməkdə tam sərbəstlik verməklə açıq suallardan istifadə etmək daha yaxşıdır.

Tutaq ki, tədqiqatçını televiziya verilişlərinə baxmağa sərf olunan vaxtın gələcək 10 ildə necə dəyişə biləcəyi maraqlandırır, lakin o, bu verilişlərə marağın artması və ya azalması səbəbləri haqqında hipotezaları ayırmaqda çətinlik çəkir. Onda ekspertə sərbəst şəkildə verilən sualların ardıcılığı bu cür ola bilər: "Siz necə hesab edirsiniz, gələcək 10 ildə insanın televiziya verilişlərinə baxmaq üçün sərf etdiyi vaxt artacaq, azalacaq, yoxsa dəyişməz qalacaqdır?" Cavabın variantından asılı olmayaraq sonrakı sual bu cür qoyulur: "Sizin çıxardığınız nəticə hansı fakt və ya fərziyyələrə əsaslanır?"

Lakin əgər tədqiqatçının sərəncamında proqnozun nəticələrinin səbəbləri haqqında münasib fərziyyələr varsa, proqnoz hipotezalarını onun özü ifadə edə bilər. Bu hipotezalar müddəalar şəkilində ekspert anketinin formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir. Əvvəlki misala müraciət edərək ekspertə ünvanlanmış qapalı proqnoz sualının necə ola biləcəyini göstərək:

Sizin yaxın 10 il ərzində televiziya verilişlərinə baxmağa sərf olunan vaxtın ehtimal edilən dəyişməsi haqda təsəvvürünüz:

Cədvəl

Televiziya verilişlərinə baxmağa sərf olunan vaxtın dəyişməsi haqqında güman	Bu fikirlə razıyam	Bu fikirlə deyiləm
1. Yaxın 10 ildə televiziya proqramlarının keyfiyyəti yaxşılaşacaq, televiziyanın diapazonu genişlənəcəkdir. Bu, həmçinin əhalinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, ümumiyyətlə, həyat tərzindəki bütün dəyişikliklər televiziya verilişlərinə marağın bundan sonra artmasına səbəb olacaqdır. Buna görə də insanın televiziya verilişlərinə ayırdığı vaxt artacaqdır.	001	002
2. Yaxın 10 ildə televiziyanın imkanlarının genişlənməsi ilə yanaşı mədəni sərvətlərə yiyələnməyin digər formalarının da keyfiyyəti və əlçatanlığı artacaqdır. Buna görə də insanın televiziya verilişlərinə ayırdığı vaxt azalacaqdır.	003	004
3. Yaxın 10 ildə, hal-hazırda olduğu kimi, həm televiziya verilişlərinə marağın artmasına səbəb olan amillər, həm də diqqəti onlardan yayındıran amillər təxminən eyni dərəcədə təsir göstərəcəkdir. Bu amillərin təsiri bir-birini tarazlaşdıracaqdır. Buna görə də fərdin televiziya verilişlərinə baxmaq üçün itirdiyi vaxt praktik olaraq dəyişəcəkdir.	005	006

Ekspertlərin sorğusu əyani və ya qiyabi (poçt vasitəsilə sorğu, telefon müsahibəsi) üsullarla aparıla bilər. Ekspert sorğusunun ən sadə formalarından biri fikir, "rəy mübadiləsidir. Bu üsul bütün ekspertlərin eyni zamanda tədqiqatçı tərəfindən ifadə edilmiş müzakirə olunan məsələ üzrə əsas mövqeyinin aydınlaşdırıldığı "dəyirmi masa" ətrafında olmasını nəzərdə tutur.

Ümumi qiymət və ya rəy yaradılmasının bu cür forması heç də xaos deyil. Müzakirəyə qoşulmuş ekspert qrupu müəyyən qayda üzrə təşkil edilir. Bu qrupa proqnozlaşdırılan sosial hadisə və ya proses haqqında fəal surətdə müxtəlif fərziyyələr irəli sürən "ideyalar hasil edən" yarımqrup, mübahisənin xaos səciyyə kəsb etməsinə, obyektiv müzakirə çərçivəsində keçməsinə və tərəflərin bir-birinin səriştəliliyinin qarşılıqlı qiymətləndirilməsi məcrasına düşməməyinə nəzarət edən "tənzimləyicilər" yarımqrupu, "ideyalar hasil edənlərin irəli sürdüyü ən əhəmiyyətli ideyaları qiymətləndirən və seçən "seleksiyaçı" yarımqrup, yeni-yeni fərziyyələri ifadə etmək yolu ilə "ideyalar hasil edənləri" müxtəlif rəylərin hazırlanmasına həvələndirən "stimullaşdırıcı yarımqrup və nəhayət, "dəyirmi masanın" ekspertləri diqqətini diskussiyanın əsas mövzusu üzərində saxlayan prezidenti daxil olmalıdır. "Dəyirmi Masanın" prezidenti kimi tədqiqatın təşkilatçısının özü də çıxış edə bilər. "Masa" arxasına dəvət olunmuş ekspertlərin ən optimal sayı isə 20-25 nəfər olmalıdır.

Problemlərin müzakirəsi bir neçə turdan ibarət olub, müəyyən dərəcəyə qədər razılaşdırılmış rəy hazırlanana qədər davam edə bilər.

Tətbiqi sosiologiyada çox vaxt ekspert proqnozunun "delfa" texnikası adlanan metodundan da istifadə olunur. Bu metod birgə rəyin eyni ekspertlərin dəfələrlə təkrar olunan sorğusu vasitəsilə hazırlanmasından ibarətdir. Birinci sorğunun və nəticələrin ümumiləşdirilməsindən sonra onun yekunları ekspert qrupu iştirakçılarına çatdırılır. Bundan sonra keçirilən ikinci sorğunun gedişində ekspertlər ya özlərinin əvvəlki mərhələdə ifadə etdikləri fikirlərini təsdiq edir, ya da rəylərini əksəriyyətin fikrinə müvafiq olaraq dəyişirlər. Bu 3-4 dəfə təkrar edilir. Bu cür proseduranın gedişində birgə rəy hazırlanır, lakin bu zaman tədqiqatçı çoxsaylı sorğudan sonra da öz mövqeyində qalanların fikrinə etinasızlıq göstərməməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, ekspert qiymətləndirməsi metodunun əsas funksiyalarından biri kütləvi sorğu nəticələrinin səhihlik dərəcəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir. İdarəetmə sahəsində sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə müəyyən məsələlərin həlli prosesində çox vaxt kütləvi sorğu nəticələrinin səhihliyi və müvafiq olaraq onların əsasında çıxarılmış nəticələrin qanunauyğunluğu məsələsi ortaya çıxır. Bir sözlə, söhbət respondentlərin bildirdikləri rəylərin səriştəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsindən gedir.

Bu proqnoz texnikasının adı qədim Yunanıstanda yerləşən və hələ bizim eradan əvvəl hadisələr haqqında qabaqcadan xəbər verən mərkəz kimi məşhurlaşmış Delfa şəhərinin adından alınmışdır.

Bunun üçün ekspert anketi tərtib edilir və bu anketə əsasən qapalı, öz strukturuna görə respondentin anketində ifadə edilmiş suallara tam oxşar, suallar daxil olur. Ekspertin qarşısında duran məsələ — obyektiv şəraiti, tədqiqatçının maraqlandıran amilləri nəzərə alaraq, qoyulmuş suallar üzrə qərəzsiz, hərtərəfli surətdə ölçülüb-biçilmiş rəy söyləməkdən ibarətdir.

Tutaq ki, hər hansı bir müəssisədə kadrların "axıcılığı" problemi öyrənilir. Müəssisənin işçilərinə ünvanlanmış anketdə belə bir sual ifadə olunmuşdur: "Yerin yetirdiyiniz işin məzmunu sizin əsas peşənizə nə dərəcədə uyğundur?" Cavabların variantları bunlardır: "tamamilə uyğundur", "qismən uyğundur", "uyğun deyil". Növbəti sual: "Siz yaxın bir il ərzində müəssisədən (işdən) çıxmağa hazırlaşmırsınız ki?" Cavabların variantları: "Bəli, hazırlaşırım", "xeyr, hazırlaşmıram", "cavab verməyə çətinlik çəkirəm".

Fərz edək ki, ikinci suala cavab verərkən rəyi soruşulanların 33 % "cavab verməyə çətinlik çəkirəm" mövqeyini qeyd etmişdir. Rəyi soruşulanların ikinci sual üzrə birmənalı mövqeyini izhar etmiş (yəni işdə qalmaq və ya işdən çıxmaq fikrində olduğunu bildirmiş) üçdə ikisinə əsaslanaraq işçilərin mümkün hərəkətinin miqyası haqqında səhih nəticə çıxartmaq olduqca riskli işdir. Müvafiq nəticənin səhihlik və əsaslılıq dərəcəsini yüksəltmək üçün ekspert, sorğusu keçirmək münasibdir.

Ekspertin anketində yoxlama sualı bu cür ola bilər: "Zəhmət olmasa, aşağıdakı işçilər qrupu arasında "axıcılıq" səviyyəsini qiymətləndirin":

Cədvəl

İşçilər	Yüksək "axıcılıq"	Orta "axıcılıq"	Az "axıcılıq"
İşinin məzmunu əsas peşəsinə tamamilə uyğun olanlar.	1	2	3
İşinin məzmunu əsas peşəsinə qismən uyğun olanlar.	1	2	3
İşinin məzmunu əsas peşəsinə uyğun olmayanlar.	1	2	3

Əgər, ekspertlərin verdiyi qiymətlərə əsasən, "axıcılıq" işlərinin məzmunu əsas peşələrinə uyğun olmayan işçilər arasında daha yüksəkdirsə və bu kütləvi sorğu nəticəsində aşkar edilmiş təməyüllə düz gəlsə, onda ekspertlərin çıxardığı nəticə bütün yoxlanılan işçilər toplusu üçün qanunauyğun olacaqdır. Ekspertlərin rəyinin kütləvi sorğuda aşkar edilmiş məlumatlarla düz gəlmədiyi təqdirdə səhihliyin yoxlanılmasının başqa meyarlarını axtarmaq zərurəti yaranır.

Ölbəttə, ekspert rəyi də mütləq həqiqət deyil. Axı, ekspertlər də, necə deyirlər, insandır və onlar da bir şeyi qiymətləndirərkən səhvə yol verə bilərlər. Lakin bu, idarəetmə sahəsində müəyyən məsələlərin həlli üçün aparılan kütləvi sorğu nəticələrinin səhihlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsində ekspertlərin iştirakının vacibliyini şübhə altına almır.

Sosioloji tədqiqatlar təcrübəsində ekspert qiymətləndirməsi metodunun növlərindən biri olan attestasiya geniş tətbiq edilir. Bu zaman ekspert rolunda kollektivlərin, ictimai təşkilatların rəhbərləri, müdiriyyətin və ictimaiyyətin nümayəndələri daxil olan xüsusi attestasiya komissiyası çıxış edir.

Ekspertlər tərəfindən doldurulan attestasiya vərəqinin strukturu kollektiv üzvü və ya bütövlükdə kollektiv qiymətləndirilərkən istifadə edilən göstəricilər sistemi ilə qabaqcadan müəyyən olunmuşdur,

Attestasiya vərəqəsinin, məsələn, aşağıdakı strukturu ola bilər: attestasiyadan keçənin sosial demoqrafik göstəriciləri (cinsi, yaşı, təhsili, ixtisası); müxtəlif fəallıq növlərinin göstəriciləri, onların dərəcəsinin təsviri və hər göstərici üzrə qiymətləndirmə kodları.

Belə bir metodika sənədlərin təhlili əsasında (məsələn, yazılı xarakteristikalar) və ya müşahidə metodunu tətbiq etmək yolu ilə, xüsusən tədqiqat obyektini bütöv bir kollektivdən ibarət olduqda (məsələn, kollektivin iclasında)" ekspert qiymətləndirməsini həyata keçirməyə imkan verir.

Tədqiqat planında attestasiyanın məqsədi obyektiv meyarlara əsasən müxtəlif qrup respondentləri ayırmaq və tədqiqat olunan problemi respondentlərin özlərinə verdikləri qiymətlərin ekspert qiymətləri ilə müqayisə əsasında təhlil etməkdən ibarətdir.

Ekspert qiymətləndirməsi metodundan axtarış və sınaq tədqiqatlarında təhlilin obyektini, predmeti haqqında ilkin məlumatları almaq, əsas tədqiqatın hipoteza və məsələlərini dəqiqləşdirmək, eksperiment keçirilməsi şərtlərinin müəyyənəndirilməsi üçün və eksperimentin səmərəliliyi qiymətləndirildikdə geniş istifadə edilir.

14.3. Ekspert qiymətlərinin validlik amilləri

Ekspertlərin cavab verməli olduqları tələblər tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Lakin onun hansı səciyyə daşdığından asılı olmayaraq səriştəliliyin (ekspertizada iştirak etmək üçün yararlılığın aşağıdakı cəhətlərini göstərmək olar:

- 1) peşə səriştəliliyi — ekspertin həmin sahədə məlumatlılıq dərəcəsi, ekspertiza obyektini haqqında kifayət qədər aydın anlayış yaratmaq bacarığı;
- 2) qiymətlərin məzmununu açmaq, onu başqa mütəxəssislərin başa düşə biləcəyi şəkildə sala bilmək bacarığı;
- 3) öz mülahizələrini əsaslandırma bilmək, başqalarının rəyini dinləməyi və lazım gələrsə öz fikrinə düzəliş verməyi bacarmaq.

Validlik, yəni ekspertlərin mülahizələrinin qazandığı etimad, təbii şəkildə ekspertlərin səriştəliliyindən və həll edilən məsələnin çətinliyindən asılıdır. Bir çox səbəblər üzündən ekspert öz yaradıcı və intellektual potensialını həyata keçirmək iqtidarında olmaya bilər. Bu səbəblərdən bəzilərini və onları aradan qaldırmaq yollarını göstərək:

- 1) Mülahizəni onun mənbəyi ilə eyniləşdirmək insanın insan tərəfindən qavranılmasının təbii komponentidir. Ekspertlər arasında bilavasitə əlaqələr olmadıqda, o, əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılır. Lakin, əgər qrup əyani, bilavasitə qarşılıqlı təsir rejimində işləyirsə, onda qrupu elə tərtib etmək lazımdır ki, ona bir-birini yaxşı tanıyanlar, müdir və onun tabeliyində olanlar daxil olmasın. "Tanınmış" adamları qrupa daxil etmək yalnız onun bütönlükdə yüksək dərəcəli mütəxəssislərdən ibarət olduğu halda məqsədəuyğundur.
- 2) Mərkəzə qaçan təzyiqli adamların əksəriyyətinə xas olan öz mülahizələrini bitərəf mövqə istiqamətində dəyişdirmək xüsusiyyətdən irəli gəlir. Müəyyən edilmişdir ki, ekspertin öz səriştəliliyinə verdiyi qiymət nə qədər yüksək olarsa, söylənilən fikirlərin sabitliyi bir o qədər çox olur. Ekspertlərin qiyabi, vasitəli qarşılıqlı əlaqələrə keçməsi öz-özlüyündə mərkəzəqaçma təzyiqinin yaranmasını istisna etmir. Lakin bəzi informasiya toplama üsulları (keyfiyyətli əks əlaqəli, fərdi əks əlaqəli üsullar) bu çətinliyin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.
- 3) Ekspertlər qrupunun tanınmış lider olmayan üzvlərində hakim mövqə tutmaq cəhdləri yarana bilər ki, bu da potensial münaqişə mənbəyidir. Liderliyə çox böyük meyli olan ekspertləri bilavasitə qarşılıqlı əlaqə rejimli sorğulara cəlb etməkdən çəkinmək lazımdır.
- 4) Ekspertlərin əksəriyyətinə obyektə tanışlıq və qiymətləri müəyyənəndirməyin ilkin mərhələlərində formalaşan rəylərin səbəbsizliyi səciyyəvidir. Bu an söylənilən yetkinləşməmiş fikirlər başqaları tərəfindən gözlənilən bir təlqin kimi qavranıla bilər. Birinci mərhələdə ekspertlərin informasiya mənbələrindən təcrid olunması təmin edilməlidir.

Ekspert sorğusunun tətbiqində aşağıdakı səhvlər və çətinliklər ortaya çıxma bilər:

- ekspertizanın məqsədlərinin müəyyənəndirilməsində aydınlığın olmamağı. Bu məqsədlərin ekspertlərin imkanlarına, istifadə edilən ekspertiza keçirmək texnikasına uyğun olmamağı. Ekspertlərin sorğusu xüsusi olaraq hazırlanmış proqramsız aparılır;
- ekspertlərdən səmərəsiz istifadə etmək. Ekspertiza başqa, daha sadə yolla əldə edilə bilən məlumatı almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur;
- ekspertlərin seçilməsinin kifayət qədər əsaslı olmamağı.

Ekspertliyə namizəd olanların səriştəliliyinin qiymətləndirilməsi birtərəfli xarakter daşıyır (və ya ümumiyyətlə yoxdur), bu isə ekspertlər qrupuna təsadüfi adamların daxil olmasına gətirib çıxarır:

- sorğuya cəlb edilmiş ekspertlər ekspertizaya maraq göstərmirlər. Ekspertlərin bir hissəsi məlumatların təhrif edilməsində maraqlıdır;
- ekspertiza vasitələri əvvəlcədən aprobeşiyadan keçməyib. Suallar kifayət qədər dəqiq ifadə olunmayıb, onların əsas mahiyyəti aydın deyil. Cavabsız qalmış sualların sayı çoxdur;
- ekspertlər ekspertiza texnikasını tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər;
- məlumatlar xeyli fərqləndiyinə, yekcins olmadığına görə onların təfsirində və müxtəlif ekspert qruplarından alınan məlumatların müqayisəsində çətinliklər meydana gəlir;

- ekspertizanın gedişində xeyli kəmiyyət qiymətləri alınır, lakin onların əsaslandırılmasına diqqət yetirilmir. Alınmış məlumatların izah edilməsində çətinliklər yaranır, orta qiymətli cavablar düz olanlardan çox fərqlənir;
- sorğunu sürətləndirməyə yönəlmiş səylər problemlərin ekspertlər tərəfindən səthi təhlil etməsinə gətirib çıxarır;
- sorğu nəticələrinin qiymətləndirilməsində həddən artıq nikbinlik vardır. Ekspertizanın nəticələri digər obyektiv məlumatlarla təsdiq edilmir.

Sosioloqun yuxarıda göstərilmiş mümkün səhv və çətinliklərdən xəbərdar olması ekspert sorğusunu elə planlaşdırmağa və tətbiq etməyə imkan verir ki, sosioloji məlumatları toplamağın bu üsulunun ən yüksək səmərəliliyi əldə edilə bilsin.

SOSIOLOJİ TƏDQIQATLARDA EKSPERİMENTAL METOD

Sosiologiyada eksperiment — sosial obyektin bəzi idarə və nəzarət olunan amillərin (dəyişənlərin) təsiri nəticəsində fəaliyyət və davranış göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi haqqında məlumat almaq üsuludur.

Sosioloji tədqiqatda ekspertlərin metodoloji əsasını sosial determinizm konsepsiyası təşkil edir. Buna görə də eksperimental metodun əsas nəzəri problemi tədqiq olunan sosial hadisəni determinasiya edən əhəmiyyətə malik dəyişənləri ayırmaqdan ibarətdir. Bu dəyişənlərə təsir göstərmək və səbəb-nəticə asılılıqlarını tədqiq etməklə tədqiqatçı həmin hadisənin determinasiyası strukturunu və ayrı-ayrı dəyişənlərin rolunu aydınlaşdırma bilər.

Əgər təbiətşünaslıqda aparılan təcrübədə sınaq obyektinə göstərilən təsir, adətən, eksperimentin özünün vaxt çərçivəsi ilə məhdudlaşsınsa, sosial obyekt üçün təsirin zaman etibarilə məhdudlaşdırılmasının bu olduqca vacib şərti yerinə yetirilmir. Sosial obyektin səbəbiyyət dəyişənlərinin olduqca uzun sürən müddət ərzində göstərdiyi təsiri toplayan yaddaşı vardır ki, bu da obyektə təsir üzərində nəzarətin və bununla da sosial eksperimentin imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır.

Sosiologiyada eksperimentin digər xüsusiyyəti sosial hadisələrin səbəbiyyət asılılığının keyfiyyətə daha yüksək dərəcədə mürəkkəb olmasından ibarətdir ki, bu da özünü, hər şeydən əvvəl, təbiətşünaslıqda aparılan təcrübələrə nisbətən dəyişənlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə yox olmasında göstərir. Başqa sözlərlə, sosial eksperimentdə determinasiya məkanı çoxözlüldür, bu isə səbəbiyyət asılılıqlarını "xalis şəkildə" ayırmağı və, deməli, eksperimentin həll edəcəyi məsələnin qoyuluşunu son dərəcə çətinləşdirir.

Sosial informasiya almaq metodu kimi eksperimentin fərqləndirici xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, onun keçirilməsi tədqiq edilən hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin olması və ya hər hansı kollektiv, yaxud fərdi fəaliyyət mexanizminin xarakteri haqqında nəzəri və təcrübi biliklər əsasında məntiqi yolla alınmış hipotezanın işlənilməsi və qoyuluşunu tələb edir. 15.1. ***Ekspertizanın növləri***

Tədqiq edilən obyektlərin xarakterinə görə eksperimentlər iqtisadi, pedaqoji, hüquqi, estetik və başqalarına bölünür. Bu eksperimentlərin bir-birindən fərqi insanın ictimai fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin özünə xas xüsusiyyətlərə malik olması ilə şərtləndirilir. Məsələn, iqtisadi eksperiment dedikdə, sosiologiyada iqtisadi şəraitin konkret dəyişmələrinin insanların şüuruna, onların maraqlarının dəyişməsinə bilavasitə təsirinə tədqiq olunduğu eksperiment başa düşülür.

Qarşıya qoyulmuş məsələnin xüsusiyyətinə görə eksperimentlər elmi-tədqiqat və praktiki eksperimentlərə bölünür.

Elmi-tədqiqat eksperimentinin gedişində özündə yeni, lakin, hələlik özünün kafi təsdiqini tapmamış və ya hələ heç sübut edilməmiş elmi səciyyəli məlumatlar daşıyan hipoteza yoxlanılır.

Praktiki eksperiment özündə sosial münasibətlər sahəsində bir çox təcrübə aparmaq proseslərini cəmləşdirir. Praktiki eksperimentin gedişində yeniliklərin yayılması haqqında məsələnin yalnız bunun konkret şərait üçün də doğruluğu təsdiq olunduqdan sonra, həll edilməsini təmin etmək məqsədi ilə yerli şəraitin xüsusiyyəti üzə çıxarılır.

Ekspertizaların elmi-tədqiqat və praktiki eksperimentlərə bölünməsi şərtidir, çünki, bir çox hallarda praktiki eksperiment elmi səciyyə daşıyan yeni məlumatlar almağa imkan verir. Elmi eksperiment isə ictimai həyatın bu və ya digər sahəsində tövsiyələrlə nəticələnir.

Hipotezanın sübutunun məntiqi strukturuna görə eksperimentlər paralel və ardıcıl olur.

Paralel eksperiment dedikdə tərkibində həm təcrübi, həm də nəzarət qruplarının olduğu və hipotezanın sübutunun eyni zamanda iki müşahidə obyektinin (təcrübi və nəzarət) vəziyyətlərinin müqayisəsinə əsaslandığı tədqiqat başa düşülür.

Tədqiqatçının sərbəst dəyişən vasitəsilə təsir göstərdiyi, yəni təcrübənin aparıldığı qrup eksperimental qrup adlanır.

Ölçülərinə və tədqiq edilməli olan digər xarakteristikalarına görə eksperimental qrup ilə eyni olan və eksperimental dəyişmələrin təsirinə məruz qalmayan (yəni eksperimentin aparılmadığı) qrup nəzarət qrupu adlanır. Nəzarət qrupunun yaradılmasının üç metodu vardır: qoşa seçmə, tezlikli bölmə və randomizasiya (vahidlərin təsadüfi seçim prinsipi üzrə seçilməsi).

Qoşa seçmə metodu aparılacaq eksperimental tədqiqat obyektinin əlamətlərdən birinin olub-olmamağı ilə fərqlənən (əmək məhsuldarlığı A əlaməti) müşahidə vahidləri çoxluğu kimi (məsələn içərisindən hipoteza baxımından əhəmiyyətli olan müvafiq əlamətlərə görə iki eyni qrupun seçiləcəyi adamlar) nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

Seçmənin ilk nişanəsi adamlar çoxluğunun əlamətlərdən biri üzrə, məsələn, cinsə görə iki yarımçoxluğa bölünməsidir. Bundan sonra yarımçoxluqların birindən bir fərd seçilir və digər yarımçoxluqdan onun üçün başqa bir əlamətə, məsələn, yaşa görə tay tapılır.

Seçilmiş fərdlər həmin əlamətə və elementlərinin sayına görə bir-birinə bərabər olan iki yeni yarımçoxluğun elementləri olur. Başqa yarımçoxluqda tayı tapılmayan adamlar sonrakı tədqiqatdan kənar edilir. Eyni əməliyyat hər yeni dəyişən üzrə yenidən yaranan yarımçoxluqlar

ilə aparılır. Təbii ki, tarazlaşdırılma nə qədər çox sayda dəyişən üzrə aparılırsa, qruplar bir o qədər çox kiçilir. Tədqiqatçı diqqət yetirməlidir ki, seçmənin sonunda qrupun ölçüləri representativlik (təmsil edə bilmək) tələblərinə cavab versin.

Tezlikli bölmə metodu elə bir çoxluğun yaradılmasından ibarətdir ki, bu çoxluq tədqiq edilən obyektin təcrübəçini maraqlandıran əlamətlərə görə (məsələn, cins, yaş, peşə, milliyyət və s.) modeli ola bilsin. Nəticədə yaranmış qruplar ilkin çoxluğu qoşa seçmə nəticəsində olduğundan daha adekvat, tam uyğunluqla modelləşdirilir. Lakin əlamətlərin faizlər üzrə "uyğunlaşdırılması" prosesinin özü kifayət qədər əsaslandırılmamış və tələb olunan obyektivliyi təmin etməyən sayıla bilər.

Nəzəri-ehtimali anlayışlara əsaslanan seçkili yarımqoxluqlar formalaşdırmaq metodu olan rendomizasiya daha çox əsaslandırılmış metoddur. Rendomizasiyanın tətbiqi tələb edir ki, yarımqoxluğun əsas ölçüləri böyük ədədlər qanunu təsirinin təzahürü üçün kifayət qədər böyük (300 nəfərdən az olmayaraq) olsun.

Ekspərimental və kontrol qrupların qoşa-qoşa seçmə və ya tezlikli bölmənin rendomizasiya ilə birləşdirilməsi yolu ilə yaradılması eksperimentin ən yüksək dəqiqliyini təmin edir. Tarazlaşdırılmış (bərabərləşdirilmiş) qruplar götürülür və hər bir şəxs təsadüfi qaydada (təsadüfi ədədlər cədvəli üzrə) yenidən formalaşdırılan iki qrupdan birinə yerləşdirilir. Əgər bu zaman eksperimentin gedişi və nəticələrinə təsir göstərə biləcək hər hansı bir əhəmiyyətli amil nəzərdən qaçırılsa, bu amilə malik olan şəxslərin təsadüfi paylanma qanununa görə hər iki qrupa təqribən bərabər sayda düşəcəyi nəzərdə tutulur.

Ekspəriment başlanmamışdan əvvəl eksperimental və kontrol qruplarda hipotezanın yoxlanılması üçün lazım olan bütün amillərin (əməyin ümumi və fərdi məhsuldarlığının, ixtisas səviyyəsinin, qrup daxili və qruplararası münasibətlərin, qrup üzvlərinin yönəlişlik və dəyər səmərəliliyi və s.) ölçülməsi aparılır.

Ekspərimental qrupda amillərin ölçülməsi sərbəst dəyişənin təsirindən əvvəl və sonra yerinə yetirilir.

Əgər tədqiqatçının bir kontrol qrupu varsa, onda bu qrupda da amillərin ölçülməsi sərbəst dəyişənin eksperimental qrupa təsirindən əvvəl və sonra aparılır. Ekspərimental tədqiqat nəticələrinin xüsusilə dəqiq olması tələb edildiyi hallarda iki tam oxşar, eyni nəzarət qrupu götürülür və bunların birində amillərin ölçülməsi sərbəst dəyişənin təsirindən əvvəl, digərində isə bu təsirdən sonra yerinə yetirilir.

Ardıcıl eksperimentdə nəzarət qrupu olmur. Eyni bir qrup burada sərbəst dəyişən daxil edilməmişdən əvvəl nəzarət qrupu kimi və sərbəst dəyişən nəzərdə tutulmuş təsirinə göstərəndən sonra (və ya göstərə biləcəyindən sonra) eksperimental qrup kimi çıxış edir. Belə olduqda hipotezanın sübutu müşahidə obyektinin müxtəlif vaxtlardakı iki halının müqayisəsinə əsaslanır.

Belə vəziyyət kifayət qədər vasitənin olmamağı və ya eksperimentin hazırlanması və ya həyata keçirilməsi müddətlərinin qısaldılması zərurəti səbəbindən olduqca tez-tez yaranır.

Yerli vəziyyətlə bağlı səhra tədqiqatı üçün maksimal dərəcədə təbii şərait (istehsalat mühiti, sinif otağı və s.) səciyyəvidir, onun vasitəsilə tədqiq olunan obyektlər, adətən, öz adı əlaqələrini saxlayırlar.

Səhra eksperimentləri nəzarət olunan və təbii təcrübələrə ayrılır. Nəzərdə tutulur ki, tədqiqatçı sosial obyektə təşkil edən amillərin və onun mövcud olma şəraitinin təsvirinə malikdir və gələcəkdə fərz edilən dəyişikliklərin hipotetik səbəbi kimi sərbəst dəyişəni hərəkətə gətirir.

Təbii eksperiment dedikdə elə bir təcrübə nəzərdə tutulur ki, burada tədqiqatçı sərbəst dəyişəni əvvəlcədən seçməmiş, hazırlamamış və onunla eksperimental qrupa təsir göstərməmiş olsun, Tədqiqatçı bununla işin adı gedişinə fəal surətdə qarışmayaraq, yalnız müşahidə edir və tədqiq edilən prosesdə onu maraqlandıran, sərbəst dəyişən rolunu oynayacaq aydın ifadə olunmuş dəyişikliyin öz-özünə baş verməsini gözləyir. Belə ekspertlər yalnız səyyar ola bilər.

Təbii eksperimentin qüsurları, müvafiq şəraitin yaranmasının nadirliyi və bu cür eksperimentin təşkilinin qarşısındakı mümkünlüyü barədə məlumatı əvvəlcədən almağın çətinliyindən ibarətdir. Dəyişənlərin təbəddülünə təsir göstərə biləcək amillərin müəyyənləşdirilməsi çətinliyi və onlarla hər hansı bir əməliyyat aparılmasının praktik olaraq qeyri-mümkünlüyü də əsas qüsurlara aiddir.

Beləliklə, sosioloq əslində eksperimental tədqiqatın hipotezanı yoxlayan zaman vaxt udulması kimi üstünlüyündən məhrum olur. Ekspəriment bütünlüklə hadisələrin təbii gedişi inkişafının yaxşı hazırlanmış xüsusi bir müşahidəsinə yaxınlaşır. Bununla belə, təbii eksperiment konkret sosioloji tədqiqatın, xüsusilə bir çox təbii amillərin nəzərə alınmasını tələb edən mürəkkəb ictimai hadisələrin tədqiqatı sahəsində olduqca mühüm şərtidir.

Laboratoriya eksperimenti hər hansı bir süni şəraitdə aparılan tədqiqatdan ibarətdir. Sünilik burada ondan irəli gəlir ki, müşahidə obyektinin adı, təbii mühitindən onun davranışını yüksək dəqiqliklə müşahidə etməyə imkan verən şəraitə keçirilir.

Laboratoriya eksperimentinin keçirilməsində eksperimental şəraitin yaradılması və onun idarə edilməsi xüsusi yer tutur. Ekspərimental şərait təbii və oyun şəraiti şəklində olur. Laboratoriya eksperimenti iştirakçısı üçün bu şərait, adətən, xüsusi bir oyun səciyyəsinə daşıyır.

Səhra eksperimenti ilə müqayisədə laboratoriya eksperimentinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Bu eksperimentlərin hər birindən onların qüvvətli tərəflərinin özünü daha çox, mənfi cəhətlərini isə, əksinə, ən az dərəcədə göstərə biləcəyi şəraitdə istifadə etmək lazımdır.

15.2. Ekspərimental məlumatların işlənməsi

Eksperiment aparan zaman tədqiqatçı, adətən, bir çox müxtəlif məlumatlar əldə edir. Onların təhlilinə keçməmişdən əvvəl alınmış materialın nizama salınması, yəni alınmış nəticələrin təsnifatı və sırf vizual qiymətləndirilməsi mümkün və rahat edilməsi məsələsini həll etmək lazım gəlir.

Eksperimentlərin nəticələri adətən cədvəl və ya qrafik halında göstərilir. Məlumatların həcmi böyük olduqda statistik işlənmə tətbiq etmək lazım gəlir.

Eksperimentin düzgün aparılması alınmış nəticələrin statistik təhlili metodların adekvat tətbiqi ilə birlikdə təcrübədə öyrənilən dəyişənlər arasında eksperiment gedişində aşkar edilmiş əlaqənin təsadüfi deyil, öz təbiətinə görə səbəb-nəticə əlaqəsi olacağını təmin edə bilər.

Tədqiqatçı eksperimentin gedişində dəyişənlər arasında səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyən etdikdən və bu ya digər fəaliyyət tipinin əsasında yerləşən mexanizmi açıqdan sonra onun qarşısında tapılmış əlaqənin eksperiment çərçivəsindən nə qədər kənara çıxması, başqa sözlərlə, həmin əlaqənin mövcudluq faktının digər obyekt və şərait üçün nə qədər doğru olması haqqında sual yaranır.

Bu məsələnin həlli olduqca vacibdir, çünki alınmış nəticələrin əsassız olaraq eksperimental şərait hüdudlarından kənar yayılması insan fəaliyyəti və davranışı ilə bağlı "səhv qənaətə gəlməyə və yanlış qanunauyğunluqların çıxarılmasına səbəb ola bilər. Sosioloji tədqiqatın nəticələrinin ümumiləşdirilməsi probleminə bir neçə nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq olar. Söhbət eksperimentdə tapılmış əlaqə və ya mexanizmin nə dərəcədə ümumi səciyyə daşdığından gedə bilər.

Azsaylı eksperimentlər keçirildikdə tədqiq olunan əlaqənin yalnız işarələmək, onun mövcud olmasını qeyd etmək və istiqamətlənməsi haqqında təxmini fikir söyləmək olar. Yalnız dəfələrlə təkrar olunmuş, müxtəlif cür sərbəst dəyişənlərin öyrənilən asılı dəyişənə təsirini nəzərdə tutan eksperiment tədqiq olunan əlaqənin mahiyyəti haqqında ümumiləşdirilmiş nəticəyə gəlməyə imkan verə bilər.

Eksperimentin aparıldığı şərait tamamilə sünidən bütünlüklə təbiiyyətə qədər dəyişə bilər. Tamamilə aydındır ki, tədqiqatçının ayırdığından başqa, bütün dəyişənlərin təsirinin mümkün qədər neytrallaşdırıldığı laboratoriyada alınan məlumatlar yalnız bu cür şəraitə adekvat ola bilər. Bu halda eksperimentin nəticələrini təbii şəraitə keçirtmək olmaz, çünki bu şəraitdə öyrənilən asılı dəyişənə tədqiqatçının istifadə etdiyi sərbəst dəyişəndən başqa bir çox digər amillər də təsir göstərir. Əgər söhbət təbii şəraitdə yüksək dəqiqliklə qoyulmuş eksperimentdən gedirsə, aydındır ki, aparılmış təcrübələr əsasında alınmış nəticələri bu cür vəziyyətlərin bütöv bir sinfinə aid etmək mümkündür, yəni burada nəticələrin ümumilik səviyyəsi laboratoriya eksperimentindəkindən yüksək olacaqdır.

Eksperimental surətdə öyrənilən müşahidə obyektləri həmişə bütün mümkün variantların yalnız bir qismi olacaqdır. Əgər tədqiqat gedişində onların əsas xarakteristikaları dəyişdirilirsə, eksperimental yolla alınmış nəticələrin adekvat olacağı vəziyyətlərin hüdudlarını müəyyən etmək olar.

Bu nəticələrin eksperimental şərait hüdudlarından kənara şamil edilməsi mümkünlüyünü artırmaq üçün böyük sosial qrupun mühüm xüsusiyyətlərinin paylanması xarakterinin eksperimental qrupda əks olunması zəruridir, yəni eksperimental qrup reprezentativ, təmsil edə bilən olmalıdır. Eksperimental qrupun reprezentativliyi alınmış nəticələrin başqa obyektlərə şamil edilməsini təmin edir.

Eksperiment aparılarkən, hətta təcrübəli tədqiqatçının belə səhvlərdən və məlumatların təhrifindən qorunmuş olduğuna təminat vermək olmaz. Əgər eksperimentin qurulmasına daha əsaslı surətdə yanaşılsa, bu səhv və təhriflərin bir qismini aradan qaldırmaq olar. Onların digər qismi isə, ümumiyyətlə, düzəlməz deyil. Lakin səhvlərin mümkünlüyünün özünün nəzərə alınması, lazımı düzəlişlər aparmağa imkan verir.

Hər şeydən əvvəl səhvən, əslində heç də eksperiment olmayan müəyyən bir vəziyyət bu cür adlandırıla bilər. Paralel eksperiment keçirilən zaman, məsələn, bir zavod briqadasında əməkhaqqının ödənilməsinə dəyişdirmək, digərində isə olduğu kimi saxlamaq olar və bu zaman aşkar ola bilər ki, birinci briqadada əmək məhsuldarlığı artmışdır. Əgər hər iki qrupun bəzi mühüm xarakteristikaları nəzərə alınmazsa və onlar üzərində nəzarət təyin edilməzsə, bu cür vəziyyətlər heç bir vəchlə eksperimental ola bilməz.

Eksperimental və nəzarət briqadalar üzvlərinin sayına, fəaliyyət növünə, istehsalat funksiyalarının bölüşdürülməsinə, rəhbərlik tipinə və ya hipoteza nöqtəyi-nəzərindən digər mühüm xarakteristikalarına görə bərabər olmalıdır. Əgər hər hansı vacib qrupun xüsusiyyətləri tarazlaşdırılmasa, onları müəyyən bir üsulla neytrallaşdırmağa, qeyd etməyə və nəticələr təhlil edilən zaman nəzərə almağa çalışmaq lazımdır.

Sosioloq bütün bunları yerinə yetirə bilmədiyi hallarda onun yaranmış vəziyyəti eksperimental adlandırmağa və məhsuldarlığın dəyişməsinə əməkhaqqının ödənilməsi sisteminin dəyişməsi ilə izah etməyə haqqı yoxdur, çünki məhsuldarlığın dəyişməsinə əməkhaqqının ödənilməsinin dəyişməsi deyil, hər hansı bir digər təsadüfi amil səbəb ola bilər. Tədqiqatçı eksperimental adlandırmamışdın əvvəl tədqiqatçı bunun üçün əsasın olub-olmadığını, başqa sözlərlə, zəruri şərait yaradıb-yaratmadığını və ölçməklə nəzarətin lazımı səviyyəsini təmin edib-etmədiyini müəyyənləşdirməlidir.

Hipotezani ifadə edən zaman və ümumi fərziyyədən operasional dəyişənlərə keçdikdə yürüdülmən mühakimələrin məntiqi ilə bağlı olan səhvlərə yol verilə bilər.

Tapılmış mexanizm və əlaqələr hipoteza ifadə edilən zaman səhvən ümumiləşdirici səbəb kimi müəyyənləşdirilə bilər. Bu, adətən, az məlum olan hadisələr öyrənildikdə baş verir və bu zaman eksperimentdə alınmış mənfəət nəticələr müşahidə obyektinin nəzəri modelinin hazırlanmasına müsbət təsir göstərir, çünki onlar həmin mexanizm və əlaqənin baş verən prosesləri şərtləndirmədiyinə dəlalət edir.

Hipotetik əlaqənin müəyyənləşdirilməsindən onun empirik göstəricilərinin təsvirinə keçdikdə də səhv etmək mümkündür. Düz seçilməmiş göstəricilər eksperimentin nə dərəcədə əsaslı keçirilməsindən asılı olmayaraq onu tamamilə dəyərsizləşdirir. Vəziyyətin həm eksperiment iştirakçıları, həm də tədqiqatçı tərəfindən subyektiv qavranılması ilə bağlı səhvlər də mümkündür. Təcrübəçiyə çox vaxt tədqiq

edilən dəyişənin təsirini həddən çox şişirtməyə meyl xas olur və bu, hər bir ikimənali faktın tədqiqatçı tərəfindən onun üçün arzu olunan istiqamətdə izah ediləcəyi ehtimalını yaradır.

Eksperimental qrupun üzvləri də vəziyyəti subyektiv izah edə bilərlər: onlar eksperimental vəziyyətin müəyyən cəhətlərini təcrübəçinin təsəvvür etdiyi kimi deyil, özlərinin yönəlişliklərinə uyğun olaraq qavraya bilərlər. Vəziyyətin qavranılmasında bu cür fərqlərin olması, əgər eksperiment planlaşdırılan zaman bu nəzərə alınmazsa, nəticələrin təhlili gedişinə mütləq öz təsirini göstərəcək və onların etibarlılığını azaldacaqdır.

Nəzarətin zəifləməsi və eksperimentin "təmizlik" dərəcəsinin azalması, əlavə dəyişənlərin və ya təsadüfi amillərin eksperiment qurtarandan sonra nəzərə alınması və ya qiymətləndirilməsi mümkün olmayan təsir göstərmək imkanını artırır. Bu öz növbəsində çıxarılmış nəticələrin etibarlılığını xeyli dərəcədə azaldır.

Kifayət qədər təcrübəsi olmayan tədqiqatçı statistik metodların tətbiqi ilə bağlı təhlükə gözləyir. O, tədqiqatın vəziyyətinə müvafiq olmayan metodları tətbiq edə bilər. Bu ehtimal həm eksperimental qrupun yaradılmasına, həm də nəticələrin təhlili üsuluna aiddir.

Sosiologiyada eksperimentin tətbiqi təbiətşünaslıqda aparılan eksperimentlərə xas mükəmməlliyə nail olmağa maneçilik yaradan bir sıra çətinliklərlə bağlıdır, çünki təbiətşünaslıqdan fərqli olaraq, burada tədqiq edilən obyektədən kənar mövcud olan əlaqələrin təsirini aradan qaldırmaq, lazımı nəzarəti həyata keçirmək, eksperimentin gedişi və nəticələrini olduğu kimi təkrar etmək mümkün deyildir.

Sosiologiyada aparılan eksperiment bilavasitə konkret şəxsiyyətə toxunur, bu isə bir sıra etik problemləri meydana çıxarır, eksperimentin tətbiq edilmə hüdudlarını daraldır və tədqiqatçıdan yüksək məsuliyyət tələb edir.

SOSIOLOJİ TƏDQIQAT NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ ÜMUMİLƏŞDİRİLMƏSİ

16.1. Məlumatların kompüterdə təhlil edilməsi üçün hazırlanması

Sosioloji tədqiqatın yekun mərhələsinin başlıca vəzifəsi alınmış məlumatların təhlili, təfsiri, nəticələrin ümumiləşdirilməsi, öyrənilən sosial mexanizmin təkmilləşdirilməsi və dəyişdirilməsi üzrə məsləhətlərin verilməsindən ibarətdir.

Sosioloji tədqiqatın empirik material yığılması mərhələsində əldə olunmuş məlumatlar, bir qayda olaraq, kompüterdə işlənir. Müasir işlənmə texnologiyası bir sıra mərhələlərdən ibarətdir. İnformasiya toplanmasının hər bir metodu həmin informasiyanın işlənməsinin az və ya çox dərəcədə özünəməxsus prosedurasını doğurduğundan konkretlik naminə biz şərhli anket sorğularının materialları üzrə quracağıq.

Aşağıdakı mərhələləri fərqləndirirlər: məlumatların redaktəsi, məlumatların kodlaşdırılması, məlumatlara nəzarət və səhvlərin düzəldilməsi, dəyişənlərin (indekslərin) qurulması, məlumatların təhlili.

Redaktə mərhələsinin məqsədi sorğu vərəqində olan informasiyanın maşın aparıcısına keçirilməsi üçün hazırlanmasıdır.

Sorğu nəticəsində alınmış anketlərdə çoxlu səhvlər, dəqiqsizliklər və hər cür xırda çatışmazlıqlar ola bilər. İmkan daxilində onlardan yaxa qurtarmaq zəruridir. Bunun üçün bilavasitə tədqiqat prosesində tədqiqatın qurtarmasından sonra və ya hətta informasiya kompüterə daxil edildikdən sonra hər bir sorğu vərəqi yoxlanılır və redaktə olunur. Düzəldilməli olan ən səciyyəvi səhvləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Səhra sorğu prosedurasının pozulması:

- bir neçə sorğu vərəqi formasının olduğu halda lazımı formadan istifadə edilməmişdir; lazımı respondent əvəzinə başqası (məsələn, atanın yerinə oğul) soruşulmuşdur;
- sorğu vərəqəsini identifikasiya edən şifrlər (müəssisənin, şəhərin və s.-nin şifri) yoxdur.

2) Sorğu vərəqələrinin tam doldurulmamağı:

- ayrı-ayrı suallar və ya suallar qruplarına cavablar yoxdur;
- sorğu vərəqələri (müsahibə blankları) aydın doldurulmamışdır.

3) Cavabların ziddiyyətliyi:

- məntiqi ziddiyyətlər (məsələn işləyən adam sualların "Ancaq işləyənlər üçün" blokuna cavab verir);
- cavabların mövcud olmayan kodları;
- sualların respondent və ya müsahibəçi tərəfindən düzgün təfsir edilməməyi.

Əgər bu səhvlər məlumat toplanılması mərhələsində aşkara çıxarılıbsa, onların bir hissəsi müsahibəçi ilə söhbət nəticəsində, bir hissəsi isə təkrarən respondentə müraciət edilməsi yolu ilə düzəldilə bilər. Əgər bunları etmək mümkün deyilsə, çox vaxt mövcud anketin məlumatlarını sonrakı işlənmədən kənar etmək barəsində qərar qəbul etmək lazım gəlir.

Suallara cavabların olmamağı (buna bəzən buraxılmış məlumatlar deyirlər) statistik təhlil zamanı tədqiqatçı üçün çox əngəllər törədir ("Bilmirəm" tipli cavabları və ümumiyyətlə cavabın olmamağını da bu kateqoriyaya aid etmək lazımdır). Əgər mümkündürsə, buraxılmış yerləri boş saxlayırlar. Əks halda dolaylı metodlara əl atırlar (məsələn, təsadüfi ədədlər cədvəlindən, keçmiş tədqiqatların məlumatlarından verilmiş dəyişənin başqaları ilə əlaqədar bölgüsündən istifadə edirlər və s).

Bəzi tədqiqatlarda (adətən, böyüklərdə) məlumatların redaktəsi çox uzun, mürəkkəb və çoxmərhələli, digərlərində isə anketlərin adicə nəzərdən keçirilməsindən ibarət ola bilər. Lakin, istənilən halda açıq formada sənəd redaktə üzrə təlimat işlənilməlidir. Təlimatda hansı səhvlərə diqqət yetirilməsi və onlar aşkara çıxarılmək nə etmək lazım olduğu göstərilməlidir. Redaktorun anketdə etdiyi düzəliş və qeydlər respondentlərin anketi doldurmaq üçün işlətdikləri mürəkkəbin rəngindən fərqlənən mürəkkəblə aparılmalıdır.

Kodlaşdırma mərhələsinin məqsədi toplanılmış informasiyanı rəqəm formasına salmaqdan ibarətdir. Sonuncu isə öz növbəsində kompüterin oxuya bildiyi formada həmin kompüterin yaddaşında saxlanması üçün nəzərdə tutulur.

Əksər hallarda anketlər onların tərtib edildiyi mərhələdə kodlaşdırılır və respondent də özünün cavabına uyğun gələn kodu qeyd edir. Lakin elə bu anketlərdə də açıq formalı, sonradan kodlaşdırma tələb edən suallar ola bilər. Müsahibə blankları bütünlüklə açıq suallardan ibarət ola bilər və sorğunun aparılmasından sonra xüsusi kodlaşdırma tələb edə bilər.

Bir çox hallarda kodlaşdırma və redaktə prosesləri eyni zamanda aparılır.

Anketlərdəki informasiyanın kodlaşdırılması üçün çoxlu üsul mövcuddur. Bu üsullardan biri və ya digərinin seçilməsi, başlıca olaraq, məlumatların təhlili zamanı tədqiqatçının ixtiyarında olan kompüter programının xüsusiyyətindən asılıdır.

Kodlaşdırma prosesi bütün sosioloji məlumatın toplanılması prosedurasında çox məsuliyyətli mərhələdir. Bütünlükdə alınan məlumatların keyfiyyəti də kodlaşdırmanın keyfiyyətindən asılıdır.

Yığılmış sənəddəki informasiyanın sonrakı çevrilmə prosesi, kodların daşıyıcısına köçürülməsi və məlumatların kompüterin yaddaşına daxil edilməsindən ibarətdir.

Məlumatlar üzərində hərtərəfli nəzarət və tapılmış səhvlərin düzəldilməsi, məlumatların təhlilə hazırlanmasının mühüm tərkib hissəsidir. Səhvlərin mənbələri informasiya yığılmasından onun kompüterə daxil edilməsində bütünlükdəki tədqiqat mərhələlərində gizlədir.

Məlumatlardakı bütün səhvlərin düzəldilməsi, xüsusən də əgər bu kifayət qədər geniş tədqiqatdırsa, praktiki olaraq çox çətinləşir. Tədqiqatçı, hansı növ yoxlamaların və düzəlişlərin daha vacib olduğunu, hansı səhvləri nəzərə almamağın mümkün olduğunu qərarlaşdırmalıdır.

Məlumatların düzəlişi prosedurası üç mərhələdən ibarətdir:

- səhvlərin aşkara çıxardılması;
- ilkin sənədlərdə - anketlərdə, blanklarda məlumatlar və ya kodların həqiqi ölçülərinin tapılması;
- məlumatların düzəlişi;

Özünə müvafiq diqqət tələb edən çoxlu səhvlər içərisindən ikisinin adını çəkək. Anketlərin kodlaşdırılması üzrə təlimatlarda olmayan kodların meydana çıxması. Məsələn, işdən razılıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün 1,2,3,4,5,6,7 dərəcələri və əlavə 0 (cavabın olmamağı) və 9 (respondent işləmir və sual ona aid deyildir) kodları olan şkaladan istifadə edilmişdir. Onda 8,10,11 və s. rəqəmləri düzəldilməsi zəruri olan yalançı kodlar olacaqdır.

Digər səhv, sorğu vərəqəsinin məntiqi hüdudundan kənara çıxaran kodların meydana çıxmasıdır. Məsələn, yuxarıda gətirilən misal üçün aydındır ki, suala ancaq işləyənlər cavab verməlidirlər və bu fakt məlumatlara nəzarət zamanı yoxlanılmalıdır. Bəzən nəzarətin bu tipini məlumatların məntiqi uyğunluğunun yoxlanılması adlandırırlar.

Məlumatların təhlili ərəfəsində və onların təhlili prosesində anket suallarının ilkin forması dəyişikliklərə məruz qalır. Bu dəyişikliklərin tipi tədqiqatın hipotezaları, alınmış informasiyanın təhlil proqramı və empirik məlumatların yığılması nəticəsindən alınan xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

Dəyişənlərin çevrilməsi, yaş bərabərində açıq sual üçün müəyyən yaş qruplaşdırılması tətbiq edildikdə və ya yeddi dərəcəli şkala üç dərəcəli şkala halına gətirildikdə, çox sadə, asan və bir neçə dəyişən əsasında yeni indeks yaradılarda (məsələn, ailənin müxtəlif pul gəliri mənbələri və ailənin tərkibi haqqında suallar əsasında indeks bu ailənin hər bir üzvünə düşən orta gəlir hesablanır) çox mürəkkəb, çətin olur.

İndekslərin qurulması üçün müxtəlif çoxsaylı statistik metodlar: faktor təhlili, klaster təhlili, reqression təhlili və s. metodları, dəyişmənin müxtəlif məntiqi və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış evristik proseduraları tətbiq edilə bilər.

Sosioloji tədqiqatın gedişində alınmış empirik məlumatların təhlilə hazırlanması kifayət qədər zəhmət tələb edən uzun prosesdir.

Məlumatlarla işin növbəti mərhələsi təhlilin özüdür.

16.2. Sosioloji tədqiqatda təsvir və izahat

Empirik məlumatların nəzəri və praktik əhəmiyyəti sosial gerçəkliyi dərk etmək vasitələrinin bütün toplusunu özündə birləşdirən tədqiqat metodologiyası ilə müəyyənləşir. Nəzəriyyə sosial amillərin qarşılıqlı əlaqələrini aşkara çıxarmağa kömək edir və gələcək tədqiqatların sonrakı gedişini istiqamətləndirir. O, sosial faktların əhəmiyyət və vacibliyinə görə seçilməsinin, bu faktların təhlili və qaydaya salınmasının əsasını təşkil edir. Eyni zamanda faktların özləri də tədqiqatçı fikrinin təcrübədən nəzəriyyəyə və əksinə gedən fasiləsiz hərəkəti gedişində sosioloji nəzəriyyəyə dəyişdirici təsir göstərir. Ona görə də tədqiqatın gedişində alınmış empirik material iki cəhətə:

- tədqiqatın əsasında qoyulmuş nəzəriyyə və hipotezalar sistemi ilə şərtləndirilən nəzəri cəhətə və
- empirik cəhətə malikdir.

Hipotezalar (həm tədqiqat proqramında tərtib olunmuş fərziyyələr, həm də analiz mərhələsindən olan ilkin fərziyyələr) empirik sosial faktların təhlilinin metodoloji aləti funksiyasını yerinə yetirir. Fərziyyənin metodoloji rolu, birincisi, məhz qarşıya qoyulmuş problemin həlli üçün lazım olan faktlar dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etməsində və ikincisi, həmin faktların ən yaxşı şəkildə təşkilinə imkan verən istiqaməti müəyyən mənada qeydə almağında özünü göstərir.

Sosioloji tədqiqatın empirik məlumatlarının təhlili prosesinin təşkilinin şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirmək olar:

- təsvir;

- izahat;
- proqnoz.

Elmi təsvir işarələrin seçilmiş sisteminin köməyi ilə empirik sosioloji tədqiqatın nəticələrinin qeydə alınması və bu nəticələrin elmi anlayışlarla ifadəsindən ibarətdir. Başqa sözlərlə deyilsə, empirik məlumatlar elmi biliklər sisteminə daxil edilir. Bu mənada təsvir və məlumatların sosioloji nəzəriyyə kontekstində həyata keçirilən qeydə alınmasından ibarətdir. Lakin təsvir öz qarşısına bilavasitə obyektlərin qanunauyğun əlaqələrini müəyyənləşdirmək mahiyyətini və zəruriliyini açmaq vəzifəsini qoymur və ona görə də bizi empirik idrakin hüdudlarından kənara çıxara bilməz və çıxarmır.

Təsvir, təcrübə və nəzəri proseduralar arasında yerləşən, məqsədi tədqiqatın empirik məlumatlarını müxtəlif nəzəri əməliyyatlar, məsələn, izahat üçün yararlı və əlçatan hala salmaqdan ibarət olan keçid mərhələsidir. Təsvir prosesində material elmi izahat üçün hazırlanır. Lakin eyni zamanda təsvir prosesinin özü də onun izahı üçün nəzərdə tutulmuş nəzəriyyə tərəfindən determinasiya edilir (şərtləndirilir).

Təsvir üç komponentdən: tədqiqatın empirik məlumatlarından; təsvirə qənaətbəxş, ciddi formalar və bir sıra hallarda isə əyanilik (qrafiklər, cədvəllər, sxemlər və s.) verən işarələr sistemindən və bu işarələr sistemləri ilə bağlı olan elmi anlayışlardan yararlanır. Bunlara müvafiq olaraq və tədqiqat təcrübəsinə əsaslanaraq bir neçə təsvir metodunu fərqləndirmək olar. Bu metodlardan biri sosial informasiyanın qruplaşdırılmasıdır. Bu metod oxşar və ya fərqli əlamətlər üzrə məlumatların təsnifatı və ya qaydaya salınmasından ibarətdir. Faktların sistem halına salınması, qruplaşdırılma və ya təsnifatın aparıcı əlaməti haqqında təsviri hipotezaya müvafiq şəkildə həyata keçirilir. Sosial qruplaşdırmanın məqsədi bir neçə dəyişən arasında qarşılıqlı əlaqələrin aşkara çıxarılmasıdır (məlumatların qarşılıqlı nəzarəti, struktur səciyyəsi, əlaqələrin sıxlığı və istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi xüsusiyyətlərinin sabit uzlaşmalarının, birliklərinin axtarışı).

Qruplaşdırma üsullarının müxtəlifliyi bir tərəfdən sosial informasiya əlamətlərinin rəngarəngliyi, digər tərəfdən isə sosial tədqiqat proqramının müəyyənləşdiriyi məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Qruplaşdırma, bu və ya digər müəyyənləşdirici əlamətlər sırası əsasında təsviri hipotezaya müvafiq olaraq sosial faktları vahid sistem halında bir-birinə birləşdirməyə imkan verir.

Müşahidə vahidlərinin əlamətlər üzrə qruplaşdırılması sosial informasiyanın təsvirinin ilk və ən sadə üsuludur. Digər üsul tiplərə bölgüdən (tipologiya üzrə bölgü) ibarətdir. Sonuncu üsulu sosial obyektlərin (və ya hadisələrin) dəyişənlərinin bitkin sistemində bu və ya digər obyektə (hadisəyə) aid olan sabit xüsusiyyət birləşmələrinin axtarışı kimi səciyyələndirmək olar.

Empirik və nəzəri tipologiya bölgüsünü bir-birindən fərqləndirirlər. Empirik tipologiyalaşdırmanın nəticəsi konkret nəzəri əsas olmayan tipologiyadır. Hal-hazırda çoxözlü statistik təhlil metodlarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi, habelə kompüterlərin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq bu metodun imkanları xüsusən genişlənmişdir. Faktor, latent, dispersiya təhlilləri, obrazların tanınması, klaster təhlili və s. metodlar bir çox halda dəyişənlərin sabit qruplarını fərqləndirməyə və bu yolla da empirik tipologiyanı həyata keçirməyə imkan verir.

Sosial hadisələrin əlamətlərinin təsviri müəyyən nəzəri konsepsiyalar (konseptual model) əsasında da həyata keçirilə bilər. Bu nəzəri tipologiyalaşdırma deyil. Bu halda müşahidə olunan hadisələrin parçalanması (yəni sabit qrupların ayrılması) apriori şəkildə (təcrübədən asılı olmayaraq) həyata keçirilir.

Mövcud tədqiqatın əsasında duran nəzəriyyənin (və ya konseptual modelin) mövcudluğu nəzəri tipologiyalaşdırmanın həyata keçirilməsi üçün zəruri şərtədir, hərçənd ki, heç də hər bir konseptual metod empirik məlumatların tipoloji qruplaşdırmasını təmin edə bilməz.

Empirik və nəzəri tipologiyalaşdırma izahat prosedurasına münasibət baxımından da əsaslı surətdə fərqlənilir.

İlk təsvir prosedurasının nəticələrini iki növə ayırmaq olar:

- sosial faktlar;
- sosial qanunlar.

Tədqiqatın vəzifələrindən asılı olaraq təsvirin nəticələri həm ayrı-ayrı fərdi, həm də ümumiləşdirilmiş faktlar ola bilər. Ümumiləşdirilmiş faktların mövcudluğu yalnız sosioloji idraka xas olan üstünlük deyil, başqa elmlərdə də ondan istifadə edilir. Lakin sosiologiyanın özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o ən çox çoxözlü statistik faktlarla işləyir. Beləliklə, təsvir prosedurası elə bir yeni nəzəri obyektin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu obyekt artıq bilavasitə empirik tədqiqat obyektini kimi çıxış edə bilməz.

Təsvir müəyyən qanunauyğunluqların dürüst ifadə edilməsinə müqayisə edilən və bilavasitə müşahidə obyektini olan kəmiyyətlər arasında bəzi funksional münasibətlərin müəyyən olunmasına gətirib çıxara bilər. Bu qanunauyğunluqlar sosiologiyanın müəyyənləşdiriyi qanunauyğunluqların iyerarxiyalı tərtibi strukturunda ən aşağı pilləni, səviyyəni təşkil edir. Onların xüsusiyyətləri bundan ibarətdir ki, bu qanunauyğunluqlar, birincisi, bilavasitə təcrübə məlumatlarının ümumiləşdirilməsinin nəticəsidir, ikincisi, müşahidə olunan hadisələri bilavasitə səciyyələndirirlər.

İzahat-empirik məlumatlar və ümumi sosioloji nəzəriyyə əsasında müşahidə obyektinin mahiyyətinin açılması, onun müəyyən obyektiv qanuna və ya qanunlar toplusuna tabeçiliyini göstərməkdən ibarətdir.

İstənilən izahatın konkret növü əsaslı surətdə ən azı üç amillə: izahedici müddəaların xarakteri, izah edilən müddəaların xarakteri, izahedici və izah edilənin qarşılıqlı əlaqəsinin xarakteri, yəni izahat mexanizmi ilə şərtlənir. İzah edilən müddəaların xarakteri bilavasitə sosioloji tədqiqatın ilk mərhələsinin təsvirinin nəticəsi olan izahat obyektlərinin xarakteri ilə müəyyənləşir. Buraya əvvəllər qeyd olunduğu kimi, sosial faktlar (fərdi və ümumiləşdirilmiş faktlar) və empirik sosial qanunlar aiddir. İzahat problemini toplusun, birliyin daha yüksək səviyyəsində, mərhələsində, nəzəri qanunlar və ya nəzəriyyənin özünün izah edilənə çevrildikləri vaxtda da nəzərdən keçirmək olar.

Artıq qeyd olunduğu kimi, izahatın əsasında müəyyən sosial qanun və ya qanunlar sistemi durur. Qanunları əks etdirən əlaqə və münasibətlərin müxtəlif tipologiyası izahedici müddəaların xarakterinə görə müxtəlif olan izahat tiplərini doğurur. Bunlardan ancaq ikisinin üzərində ətraflı dayanmaq.

Obyekt, onun zamanca özündən əvvəlki obyektlərlə və ya həmin obyektin digər nisbətləri ilə qanunauyğun əlaqəsini (və ya münasibətini) müəyyənləşdirmək yolu ilə izah edilə bilər. Bu növ izahat genetik izahat adlanır. İzahatların bu sinfində ən geniş yayılanı səbəb izahatıdır. Bu izahatın mahiyyəti, o səbəbi və o qanunu göstərməkdən ibarətdir ki, bu səbəb həmin qanuna əsaslanaraq izah olunan obyektə doğurur. Özü də səbəb-nəticədən yalnız sadəcə olaraq zamanca əvvəl gəlmiş, müəyyən mənada səbəb həm də nəticədə, onun mahiyyətində öz təbiətini, bu təbiətin bu və ya digər tərəfini həkk edir. Belə ki, bu xətt üzrə müəyyən mahiyyət xüsusiyyətləri ötürülür. Beləliklə, səbəb izahatı obyektin genezisini daha dərin səviyyədə, bu genezisin daxili mexanizmlərinin nəzərə alındığı səviyyədə təsvir etməyə imkan verir.

Səbəb izahatına (ümumi halda isə genetik izahata) məruz qalmalı olan obyektlərin əsas hissəsini proseslər və hadisələr təşkil edir. Lakin hadisələrin bütün tiplərini hadisə kimi qiymətləndirmək olmaz. Çox vaxt obyektin izahı zamanca sonra gələn obyektə (və ya bu obyektin vəziyyətinə) müraciət etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bu halda nəticə izahatları ən böyük izahat gücünə malikdir. Nəticə izahatı obyektin elə izahıdır ki, bu izahatda nəticə və o qanun göstərilir ki, bu qanuna müvafiq olaraq həmin nəticə izah olunan obyekt tərəfindən doğulmuşdur. Belə izahatın ontoloji əsası bundan ibarətdir ki, hər bir obyekt birdəfəlik səbəb-nəticə əlaqəsinə deyil, səbəb-nəticə əlaqələrinin sonsuz zəncirinə qoşulmuşdur, o, bir obyektin nəticəsi olmaqla yanaşı öz növbəsində digər bir obyektin səbəbinə çevrilir. Əgər səbəb öz mahiyyətinin müəyyən cəhətlərini nəticədə "həkk edirsə", onda hər bir mövcud obyekt onu doğuran səbəbin mühüm xüsusiyyətlərini "irsən alır" və öz növbəsində özünün mühüm xüsusiyyətlərini "irsən" doğurduğu nəticəyə ötürür. Buna görə də obyektin mahiyyəti təkcə onun səbəbinin deyil, həm də nəticəsinin təhlili yolu ilə açıla bilər.

Funksional izahat nəticə izahatlarının mühüm və xüsusi halıdır. Funksiya dedikdə invariant şəkildə mövcud obyektə xas olan və həmin obyektin qorunub saxlanılmasına şərait yaradan müəyyən hərəkət üsulu (nəticə tipi) başa düşülür.

Müasir elm funksional izahatdan getdikcə daha geniş istifadə edir. Bu ilk növbədə onunla şərtlənir ki, mürəkkəb funksional sistemlər (məsələn, cəmiyyət) tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Lakin funksional izahatın sosiologiyada mütləqləşdirilməsinə etiraz edərək qeyd etmək lazımdır ki, sosial institutlar ən ali dərəcədə mürəkkəb, çoxsahəli obyektlərdir və onların mahiyyəti ancaq funksional izahatla bütünlüklə əhatə oluna bilməz.

Obyektin ən mühüm xarakteristikalarından biri onun strukturudur. Struktur dərk etmək obyektin mahiyyətinin ən mühüm cəhətini açıb göstərmək deməkdir. Məhz bu vəzifənin həlli struktur izahatın məğzini təşkil edir. Struktur izahat, ya obyektin daxili elementlərinin və onların bütöv bir vahid halında birləşməsi üsulunun izahından, ya da öyrənilən obyektin müəyyən böyük sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Buna uyğun olaraq daxili və xarici struktur izahatlarını bir-birindən fərqləndirirlər.

Struktur izahatının bu yarımnovlərinin hər birinin dəyəri xeyli dərəcədə izahat obyektinin muxtariyyətindən (müstəqilliyindən) və mütəşəkkilliyindən asılıdır.

Sosioloji təcrübədə, bir qayda olaraq, mürəkkəb kombinə edilmiş və qarışıq izahatlar verilir. Belə ki, sosial hadisələrin çoxcəhətliliyi üzündən onların mahiyyətinin açılması ancaq izahatların keyfiyyətə müxtəlif tipləri toplusunun (səbəb, funksional, struktur və s. izahatlar) tətbiqi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

16.3. Tədqiqatın nəticələri haqqında hesabat

Sosioloji tədqiqatın nəticələri hesabat şəklində tərtib edilir. Bu hesabat qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi barəsində izahat qeydindən və ona əlavələrdən ibarət olur.

İzahat qeydlərində sosial tədqiqat proqramının yerinə yetirilmə ardıcılığı şərh olunur, materiallar, hesablamalar və əsaslandırmanın xülasəsi verilir. Qeydlərə əlavələrdə rəqəm, qrafik və s. göstəricilər və sənədlər, habelə, bütün formalar, anketlər, blanklar, test və s. cəmləşdirilir.

Hesabat direktiv qərarlar və monoqrafiyalar, kollektiv nəşrlər, kitablar, toplular, məqalələr, dissertasiyalar və s. şəkildə ədəbiyyat materialları hazırlamaq üçün ilkin sənəd rolunu oynayır.

Hesabatın xarakteri ən çoxu tədqiqatın tipindən (tədqiqat hansı elmi və ya tətbiqi məqsədlərə müvafiq şəkildə aparılmışdır?) asılıdır. Elmi tədqiqat üzrə hesabat tərtib olunarkən diqqət ilk növbədə problemlərin qoyuluşuna, onların konseptual işlənməsinə və tədqiqat vəzifələrinin dəqiq ifadə olunmasına yönəldilir. Bundan əlavə, hal-hazırkı dövrdə problemin işlənmə vəziyyəti və ona mövcud münasibət işıqlandırılır. Hesabatın xüsusi bölməsi metodologiya problemləri, tədqiqat vasitələrinin seçilməsi və əsaslandırılması, seçmənin sosial informasiya yığılması metodlarının tipologiyası üçün ayrılır.

Sosioloji tədqiqatın həyata keçirildiyi vasitələrin aşkar çatışmazlıqları da buradaca qeyd olunur. Bu maddə problemin sonrakı tədqiqi üçün metodoloji cəhətdən vacibdir. Tədqiqatda alınmış nəticələrin məzmunlu təhlili (mütləq ayrıca bölmə şəklində) hesabata yekun vurur. Qarşıya qoyulmuş vəzifələr yerinə yetirilibmi (və hansı yolla)? sualına cavab verilir. Özü də yerinə yetirilməmiş vəzifələr yerinə yetirilməyənlərlə bərabər nəzərdən keçirilir, çünki vəzifənin qeyri-dəqiq qoyulması və ya vaxtında qoyulmamağı bu vəzifələrin faydasızlığını göstərmir. Bundan başqa irəli sürülmüş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mane olan səbəblər, istər bu vəzifələrin ifadəsi olsun, istər tədqiqatın

gedişində onların məcburən dəyişdirilməsi olsun və s. təhlil edilir. Hesabatın bu bölməsi, əgər mümkündürsə, tədqiqatın praktiki və konkret nəticələrinin göstərilməsi ilə başa çatır.

Hesabata əlavədə seçmənin əsaslandırılması və onun keyfiyyət xarakteristikaları da daxil olmaqla bütün əvvəlki bölmələri müddəalarını əks etdirən materiallar verilir. Məlumatlar yığılarkən əsaslandırılmış əsas metodiki materiallar, bölgülər və tabloqramların cədvəlləri də buraya salınır.

Hesabatın yuxarıda təklif olunan forması "sifarişlə" aparılan tədqiqatlar zamanı da tətbiq oluna bilər. Lakin onların tərtibində, şübhəsiz ki, başlıca diqqət ilk növbədə praktiki nəticələr və konkret məsləhətlərə yönəldilməlidir. Bundan başqa sifarişçi üçün nəzərdə tutulan hesabat müvafiq fəaliyyət sahəsinin xüsusiyyətinə cavab verən və, deməli, sifarişçi üçün daha yaxşı başa düşülən dildə yazılmağı tələb edir. İcraçı adətən tam hesabatla bərabər yerinə yetirilən vəzifələrin əsas məzmununu və onların reallaşdırılması yollarını əks etdirən qısa hesabat variantını da hazırlayır.

Sosioloji tədqiqatın nəticələri üzrə hesabatın tərtib edilməsinə göstərilən tələblər içərisindən ikisini sadalamaq lazımdır: birincisi, keçirilmiş tədqiqatın bütün mərhələləri, onun bütün həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəliliyi və elmi axtarışın məntiqi, mümkün qədər tam, geniş və dərin şəkildə əks olunmalıdır. Məhz bu baxımdan yerinə yetirilmiş işin güclü tərəfləri, buraxılmış səhvlər və həll edilməmiş problemlər daha aydın görünür. İşin sonunda tədqiqatçıda irəli sürülmüş axtarış vəzifələrinin həllində ona kömək edən hipotezaların müdafiəsi və rədd olunması üçün dəlil və arqumentlər zənginləşir.

Hesabata qoyulan digər tələb proqramda işlənib hazırlanmış metodoloji tədqiqat aparatına ciddi əməl etməkdən ibarətdir.

Proqramda aparılmış dəyişikliklərin xeyrinə kifayət qədər ciddi arqumentlər və alınmış nəticələrin ciddi əsaslandırılması olmadan hesabatda metodoloji prinsiplərin bu və ya digər şəkildə yenidən nəzərdən keçirilməsi yolverilməzdir. Hesabatda yerinə yetirilən proseduraların məntiqi ardıcılığının əks olunması yeni biliklərin toplanılması və təfsirində bu proseduraların hər birinin yeri və rolunun göstərilməsi, empirik məlumatların və sosioloji faktın təsiri yolunda nəzəri əsaslandırmaların qaydaya salınması üzrə yerinə yetirilən bütün əməliyyatların dəqiq surətdə hissələrə ayrılması vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri hesabatda həm yerinə yetirilən vəzifələr və irəli sürülən fərziyyələr baxımından, həm də planlara (axtarış, təsvir və eksperimental planlara) müvafiq şəkildə təşkilati baxımdan nəzərdən keçirilir. Bu, hesabat qarşısında qoyulan üçüncü tələbdir. Bu tələb tədqiqata cəlb olunan bütün təşkilatların, təlimatçı kadrların tərkibi və hazırlanması qaydasının, tədqiq olunan vahidlərlə işin forma və metodlarının (təlimat və izahedici fəaliyyətin digər növləri harada, nə vaxt, necə və kimlə keçirilmişdir) göstərilməsini nəzərdə tutur. Materialın yığılmasının təşkilinin böyük dəqiqliklə əks olunması və tədqiqat zamanı istifadə olunmuş bütün sənədlərin nümunələrinin əlavəyə salınması vacibdir. Bundan əlavə tədqiqatçı informasiyanın kodlaşdırma sistemlərinin və bu informasiyanın məşinlə işlənməsi üzrə istifadə edilmiş metodlarının hesabatda düzgün işlənməsi üzrə istifadə edilmiş metodlarının hesabatda düzgün əks etdirilməsinə diqqət verməlidir.

Tətbiqi tədqiqatlardan sonra tərtib olunan hesabatlarda tədqiq olunan idarəçilik sahəsi az və ya çox sıxlıqla əks olunur. Bu məqsədlə tədqiqatçının ixtiyarında olan bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin toplusundan istifadə olunur. Bu zaman hesabatda əsaslandırılan məsləhətlər təkcə alınmış nəticələrlə uyğunlaşdırılmır, onlar həm də tədqiqatda irəli sürülmüş problemlərin həllinin praktikada mövcud üsulları ilə müqayisə edilir. Nəzəri tədqiqatlara gəldikdə isə, sosioloq sosial obyektin, irəli sürülmüş fərziyələrin fonunda hadisə və ya proseslərin inkişafının aşkara çıxarılmış meyillərini elan etmək üçün yeni nəzəri konstruksiyalar axtarışının vacibliyini əsaslandırmağa imkan verən tipoloji qiymətlərini işləyib hazırlayır.

Hesabat məlumatlarının təhlilindən irəli gələn əsas təkliflərin siyahısından ibarət olan tövsiyələrin hazırlanması hər bir hesabatın mütləq tərkib hissəsidir. Məsləhət-tövsiyələr sırf təsdiq xarakteri daşıyır və onlara ancaq elmi və ya praktiki fəaliyyətdə tətbiq olunmalı olan şeylər daxil edilir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, maraqlı şəxslər irəli sürülmüş tövsiyələrin düzlüyü və ya zəruriliyindən şübhələndikdə hesabatın mətnində bu barədə lazımı əsaslandırmalar tapmaq imkanına malik olmalıdırlar. Əgər hansı səbəblər üzündənsə analitik bölmələrə lazımı hesablamalar və irəli sürülmüş praktiki təkliflərin əsaslandırılması salınmamışdırsa, onda hansı əlavə tədqiqatların keçirilməsinin zəruri olduğu göstərilməlidir.

Tövsiyələr öyrənilən obyektin işçi kollektivinin nəzərinə çatdırılmalıdır. Bu zaman işin nəticələrinin göstərilməsində kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə oluna bilər və olunmalıdır. Bundan əlavə öyrənilmiş təşkilat və ya müəssisələr üzrə tövsiyələrə uyğun şəkildə sərəncam xarakterli müvafiq sənədlərin buraxılışı məqsəduyğundur.

ƏLAVƏ

RESPONENTLƏRİN MƏDƏNİ FƏALLIĞININ GÖSTƏRİCİLƏRİ HAQQINDA

Müasir dövrdə cəmiyyətin social strukturu və həyat tərzinin transformasiyası əhəlinin mədəni fəallıq səviyyəsinin göstəricilərindən biri olan asudə vaxtın həcmində və məzmununda xeyli dərəcədə dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bunu hazırkı tədqiqatın gedijində alınmış nəticələr də sübut edir.

Asudə vaxtın keçirilməsinin ən kütləvi növləri kimi respondentlər musiqiyə, mahnı ifaçılığına və xoreoqrafiyaya olan marağı 286 n. və ya 57,2%, qiraəti 281 n. və ya 56,2% qeyd ediblər. Respondentlərin sonrakı cavabları aşağıdakı kimi paylanmışdır: bədən tərbiyəsi və idmanla məşğuliyət – 127 n. və ya 25,4%, dillərin öyrənilməsi 79 n. və ya 15,8%, kompüter və İnternetdən istifadə 69 n. və ya 13,8%, tədris və maarif işi

58 n. və ya 11,6%, təsviri incəsənət - 39 n. və ya 7,8%, elmi iş - 31 n. və ya 6,2 %. Bundan başqa digər maraqlar içərisində qeyd edilmişdir: televerilişlərə baxış - 24 n. və ya 4,8 %, tətbiqi incəsənət - 14 n. və ya 2,4 %, ailəvi gəzinti - 9 n. və ya 1,8 %, evdarlıq - 6 n. və ya 1,2 %, radioelektronika - 6 n. və ya 1,2 %, təbiətdə istirahət 5 n. və ya 1 % və s. Beləliklə, aparılan tədqiqatın nəticələri respondentlərin asudə vaxtının əsas məzmunu və tərkibini təşkil edən maraqların geniş spektrini aşkar etmişdir. Göstərilən statistik rəqəmlər sübut etdiyi kimi bir çox respondentlərin həyatında bədən tərbiyəsi və idman az əhəmiyyətli deyildir, eləcə də müasir mərhələdə Azərbaycan cəmiyyətində daha çox tələbat olan dillərin öyrənilməsi, kompüter və İnternetə maraq da əhəmiyyət kəsb edir. Sorğunun nəticələrinə görə respondentlərin əksəriyyəti üçün (464 n. və ya 96,7%) asudə vaxtın əsasən ev şəraitində keçirilməsi xarakterikdir. (bax, cədvəl 5.1). CƏDVƏL 5.1.

Maraqların həyata keçirilməsi yerləri haqqında göstəricilər		
Evdə	464 n.	96,7%
Kitabxanalarda	70 n.	14,5%
İşdə	50 n.	10 %.
İdman müəssisələrində	32 n.	6,4 %
Kompüter mərkəzləri və internet - klublarda	31 n.	6,2 %
Mədəniyyət sarayları və mədəniyyət evlərində	15 n.	3 %
Təbiətin qoynunda	12 n.	2,4 %
Muzeylərdə	10 n.	2 %
Digər yerlərdə	41 n.	8,5 %

Cədvəldən göründüyü kimi, soruşulanların ancaq az hissəsi maraqlarını kitabxanada - 70 n. və ya 14,5%, işdə 50 n. və ya 10%, idman müəssisələrində 32 n. və ya 6,4%, kompüter mərkəzlərində və internet-klublarda 31 n. və ya 6,2%, mədəniyyət sarayları və mədəniyyət evlərində 15 n. və ya 3%, təbiət qoynunda 12 n. və ya 2,4%, muzeylərdə 10 n. və ya 2% və s. keçirir. Təhlil göstərir ki, ümumiyyətlə əhəlinin maddi rifahının, mənəvi tələbatlarının, mədəni səviyyəsinin artması və ya azalması insanların asudə vaxtının məzmununa və təşkilinə bilavasitə təsir edir.

İctimai şüura və varlığa təsir edən ən vacib mədəniyyət institutu və aləti kütləvi informasiya vasitələridir. Bundan irəli gələrək tərəfimizdən respublikada dərc olunan kütləvi informasiya mətbuat vasitələrindən respondentlərin istifadə etmə dərəcəsi öyrənilmişdir (bax, cədvəl 5.2.).

Cədvəldə respondentlərin 10 dəfədən çox adını çəkdiyi dövri nəşrlərin siyahısı göstərilmişdir (soruşulanların sayı: 339 n. və ya 67,8%).

CƏDVƏL 5.2.

Qəzetlər	Oxucuların sayı	
Yeni Müsavat	157 n.	46,3%
Krossvord	61 n.	18%
Oxu məni	60 n.	17,7%
Зеркало	55 n.	16,2%
Şərq	39 n.	11,5%
Azadlıq	30 n.	8,8%
Azərbaycan	25 n.	7,4%
Xalq qəzeti	25 n.	7,4%
Эхо	24 n.	7,1%
Неделя	21 n.	6,2%
Супермаркет	21 n.	6,2%
Azərbaycan müəllimi	13 n.	3,8%
Ayna	13 n.	3,8%
Birja	18 n.	3,8%
Наш век	12 n.	3,5%
Respublika	11 n.	3,2%

Aparılmış sorğu respondentlərin üstünlük verdiyi həm ictimai-siyasi, həm də məlumat-əyləncə xarakterli ölkə dövrü nəşrlərinin geniş spektrini aşkar etmişdir. Bu halda sorğu nəticələrinə görə respondentlərdə ən yüksək dərəcədə rəğbət qazanan (soruşulanların ümumi sayından 157 n. və ya 46,3%) "Yeni Müsavat" qəzetidir. Digər ictimai-şiyasi nəşrlərin sırasmda respondentlər tərəfindən bu qəzetlərin adları çəkilmişdir: "Zerkalo" - 55 n. və ya 16,2%, "Şərq" - 39 n. və ya 11,5%, "Azadlıq" - 30 n. və ya 8,84% və s. Soruşulanların əksər hissəsi "Krossvord" və "Oxu məni" əyləncə qəzetlərinə üstünlük verir (müvafiq olaraq 61 n. və ya 18%, 60 n. və ya 17,7%). Ümumiyyətlə, tədqiqatda təqdim olunan ictimai-siyasi qəzetlərin geniş spektri ölkədə baş verən hadisə və proseslərə marağın yüksək olduğunu sübut edir. Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni həyatının digər sahələ-rindəki hadisələrə gəldikdə isə, statistika sübut etdiyi kimi onlar hələ də əhəlinin xeyli hissəsində lazımi maraq oyatmır. Belə ki, ölkədə fəaliyyət göstərən, respublikanın mədəni həyatını işıqlandıran - "Mədəniyyət", "Ədəbiyyat və incəsənət", "Qobustan" və s. ixtisaslaşmış dövri nəşrlər praktik olaraq əhalidə rəğbət qazanmamışdır. Bununla belə, o fakt həyəcan doğurur ki, respublikanın 3 şəhərində soruşulanların təxminən 1/3 hissəsi (161 n. və ya 32,2%), o cümlədən onların ailə üzvləri dövri mətbuat nəşrinə nə abunə yazılır nə də satışıdan alırlar. Bu halda 57 n. və ya 60,25% mövcud vəziyyətin əsas səbəbi kimi maddi çətinlikləri göstərmişlər. Yuxarıda göstərilən səbəbdən

başqa soruşulanların 50 n. və ya 31,06 % hemin mətbuat məhsullana qarşı marağın olmadığını qeyd etmişlər.

Əhalinin mədəni fəallığının enməsinin subütlərindən biri ölkənin mədəni-maarif müəssisələrinə davamiyyət göstəriciləridir. Belə ki, respondentlərin ümumi sayından yarıdan az hissəsi respublikanın müxtəlif mədəni-maarif müəssisələrinə gedir (219 n. və ya 43.8%). Bu göstəricilər üzrə 3 şəhərin respondentlərinin cavabların müqayisəli təhlilinin cədvəldəki nəticələrinə baxaq:

CƏDVƏL 5.3.

Üç şəhər respondentlərinin mədəni-maarif müəssisələri və tədbirlərdə davamiyyət göstəricilərinin müqayisəli analizi			
	Bakı	Şəki	Neftçala
Gedirlər	179 n. və ya 44,75%	28 n. və ya 56%	12 n. və ya 24%
Getmirlər	221 n. və ya 55,25%	22 n. və ya 44%	38 n. və ya 76%]
Cəmi	400 n.	50 n.	50 n.

Cədvəldən göründüyü kimi, mədəni-maarif müəssisələri və tədbirlərinin davamiyyətinin ən yüksək göstəricisi Bakı və Şəki şəhərinin respondentlərində qeyd olunmuşdur - müvafiq olaraq 44,75% və 56%. Qeyd etmək lazımdır ki, Şəkidə mədəni-maarif müəssisələrinə və tədbirlərə gedənlərin 56% (28 n.) təşkil etməsi, fikrimizcə mənəvi irsi zəngin olan bu qədim şəhər əhalisinin (Bakı və Neftçala əhalisilə müqayisədə) mədəni fəallıq dərəcəsinin kifayət qədər yüksək olması sübut edir. Eyni zamanda Neftçala şəhərində asudə vaxtm belə keçirilmə formasından 12 n, və ya soruşulanların 24%-i istifadə edir.

Nəticələr göstərir ki, mədəniyyət müəssisələrinin təklif etdiyi xidmətlər çeşidinin genişlənməsinə baxmayaraq respublikada onların auditoriyasının nəzərə çarpan artımı müşahidə olunmur. Respondentlərin çox hissəsi sorğunun verilənlərinə uyğun olaraq - 281 n. və ya 56,2%-i ümumiyyətlə ölkənin mədəni-maarif müəssisələrinə getmirlər. Bu halda mövcud vəziyyətin əsas səbəbləri qismində bunlar qeyd olunmuşdur: maddi çətinliklər - 174 n. və ya 62%, vaxtın olma-ması 73 n. və ya 26%, bu müəssisələrə marağın olmaması -51 n. və ya 18,1%. Bundan əlavə 9 n. və ya 3,2% mədəni müəssisələrə iradlarını ifadə etmişlər ki, onlardan: təklif edilən xidmətlər arasında əhalidə maraq oyadan xidmətlərin olmaması, keçirilən tədbirlərin səviyyəsinin aşağı olması, mədəniyyət müəssisələrinin respondentlərin yaşayış yerindən uzaq olması və s. qeyd olunub. Ümumiyyətlə, keçirilmiş sorğunun nəticələri bir daha təsdiq etmişdir ki, **vətəndaşların maddi rifahının aşağı səviyyəsi son illərdə onların mədəni fəallığının xeyli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur.** Bununla əlaqədar aşağıda vermiş tədqiqat nəticələrinə baxaq: (Sual: *Siz aşağıda göstərilən mədəni-maarif müəssisə və tədbirlərinə il ərzində nə dərəcədə tez-tez gedirsiniz?*)

CƏDVƏL 5.4.

Mədəni - maarif müəssisə və tədbirləri	Hər ay və daha tez-tez	Rübdə 1 dəfə	Yarım ildə 1 dəfə	İldə 1 dəfə	Son 3-5 ildə getməmişlər
Teatrlar	25 n. və ya 11,42%	38 n. və ya 17,35%	34 n. və ya 15,53%	12 n. və ya 19,18%	80 n. və ya 36,53%
Kinoteatrlar	18 n. və ya 8,22%	24 n. və ya 10,96%	17 n. və ya 7,76%	22 n. və ya 10,05 %	138 n. və ya 63,01%
Konsertlər	20 n. və ya 5,13%	16 n. və ya 21%	11 n. və ya 18,72%	18 n. və ya 21,92%	64 n. və ya 29,22%
Sərgilər	11 n. və ya 5,02%	11 n. və ya 5,02%	18 n. və ya 8,22%	15 n. və ya 15,98%	144 n. və ya 65,75%
Yaradıcıq gecələri	10 n. və ya 4,57%	13 n. və ya 5,94%	19 n. və ya 8,68%	21 n. və ya 9,59%	156 n. və ya 71,23%

Muzeylər	1 n. və ya 4,11%	14 n. və ya 6,39%	19 n. və ya 13,24%	14 n. və ya 15,53%	139 n. və ya 60,73%
-----------------	---------------------	-------------------	--------------------	-----------------------	---------------------

Cədvəldən görüldüyü kimi soruşulanların xeyli hissəsi son 3-5 il ərzində ümumiyyətlə konsertə, sərgiyə, kinoteatra, muzeylərə və s. olmamışlar. Nəzərə alsaq ki, cəmiyyət üzvlərinin mənəvi tərbiyəsində, onların milli və dünya mədəniyyətinə, bədii-estetik dəyərlərə və incəsənət əsərlərinə cəlb edilməsində mədəniyyət müəssisələrinin rolu böyükdür, onda bu problem xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu cəhətdən kitabxanaların rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yuxarıda adları çəkilmiş mədəniyyət müəssisələrilə müqayisədə onlar yalnız intellektual elitaya deyil, həm də əhalinin geniş təbəqələrinə istiqamətlənməlidir. Bununla bərabər hazırkı sorğunun nəticələri göstərmişdir ki, Neftçalada soruşulanların həddən az hissəsi kitabxana xidmətlərindən istifadə edir (bax, cədvəl 5.5.). (Sual: *Siz kütləvi və ya tədris müəssisələri kitabxanalarının xidmətindən istifadə edirsinizmi?*)

CƏDVƏL 5.5.

	Bakı		Şəki		Neftçala	
	Bəli	Xeyr	Bəli	Xeyr	Bəli	Xeyr
Kütləvi kitabxanalar	65 n. və ya 16,25 %	335 n. və ya 83,75 %	12 n. və ya 24 %	38 n. və ya 76 %	6 n. və ya 12 %	44 n. və ya 88 %
Tədris müəssisələri kitabxanaları	51 n. və ya 12,75 %	349 n. və ya 87,25 %	8 n. və ya 16 %	42 n. və ya 84 %	8 n. və ya 16 %	42 n. və ya 84 %

Kütləvi və tədris müəssisələrinin kitabxanalarına gələn respondentlərin cəmi göstəricisi müvafiq olaraq 148 n. və ya 29,6% və 67 n. və ya 13,4% təşkil etmişdir. Bu zaman soruşulanların müəyyən hissəsi (75 n. və ya 15%) kitabxanada xidmət və oxucuların kitablardan istifadə mədəniyyətilə razılığını ifadə etmişdirsə, yalnız 5% (25 n.) bu barədə öz narazılıqlarını bildirmişlər. Kitabxana fondunun vəziyyəti və kompüter texnikasının olmasından razı və ya demək olar ki, razı qalan respondentlərin sayının cəmi göstəricisi 60 n. və ya 3 şəhərdə bu suala cavab verənlərin ümumi sayının 60%-i qədər olmuşdur. Eyni zamanda respondentlərin müəyyən hissəsi kitabxanaların kitablar, digər mətbuat nəşrləri və kompüter texnikası ilə təmin olunmasından razı qalmayıb və ya demək olar ki, razı qalmayıb - müvafiq olaraq 24% (24 n.) və 16% (16 n.). Respublikanın 3 şəhərində soruşulanların əksər hissəsi ümumiyyətlə kütləvi və tədris müəssisələrinin kitabxanalarına getmir ki, bu da bir daha ölkə əhalisinin mədəni fəallığının aşağı düşmə meylini təsdiq edir. Zənnimizcə, mövcud vəziyyətin səbəblərindən biri respondentlərin xeyli hissəsinin müxtəlif cür ədəbiyyatın geniş siyahısına malik olan ev kitabxanalarının mövcud olmasıdır (bax, cədvəl 5.6.).

CƏDVƏL 5.6.

Ev kitabxanalarının mövcudluğu haqqında respondentlərin cavabları		
	Bəli	Xeyr
Bədii	361 n. və ya 72,2%	139 n. və ya 27,8%
Elmi publisistik	224 n. və ya 44,8%	276 n. və ya 55,2%
Texniki	174 n. və ya 34,8%	326 n. və ya 65,2%
Digərləri	26 n. və ya 5,2%	

Respondentlərin çox hissəsinin kitabxana fonduna bədii ədəbiyyatla yanaşı - 77,2% (361n.), elmi-publisistik - 44,8% (224 n.) və texniki - 34,8% (174 n.) ədəbiyyat daxildir. Ümumiyyətlə, keçirilmiş təhlilin nəticələri sübut edir ki, kütləvi kitabxanalara davamiyyətin aşağı düşməsinin ilkin səbəblərindən biri soruşulanların əksəriyyətinin öz kitabxana fondlarının həcmi və məzmunundan razı olmalarıdır.

Şöciyyəvidir ki, mövcud neqativ vəziyyət kinoteatr kimi mədəniyyət müəssisələri üçün də xarakterikdir. Belə ki, nümayiş etdirilən filmlərin müxtəlifliyinin xeyli genişləndirilməsi, texniki yeniliklərin işlədilməsi bu mədəniyyət müəssisələrinə davamiyyətin artmasına gətirib çıxarmadı: respondentlərin ümumi sayından 63,01% (138 n.) bildirdilər ki, son 3-5 ildə kirtoteatrdə olmayıblar. Təsəvvür olunur ki, mövcud vəziyyətin səbəblərindən biri də insanlara son zamanlar güclənən elektron KİV-in təsiridir ki, onların arasında müəyyənədiçi rol cəmiyyətdə baş verən sosial-mədəni proseslərə təsir aləti olan televiziya məxsusdur.

Yuxarıda göstərilənlərə istinad edərək respublikada mədəni həyatın aktual problemləri üzrə televiziya verilişlərinin keyfiyyətinə dair respondentlərin rəyi aşkar olunmuşdur (bax, cədvəl 5.7.)

CƏDVƏL 5.7.

Mədəniyyətin aktual problemləri haqqında televiziya verilişlərinin keyfiyyəti və miqdarı ilə respondentlərin qaneolma göstəriciləri
---

Qane edir	57 nəfər	11,52 %
Demək olar ki, qane edir	248 nəfər	50,1 %
Demək olar ki, qane etmir	103 nəfər	20,81 %
Qane etmir	70 nəfər	14,14 %
Cavab verməyə çətinlik çəkiblər	17 nəfər	3,43 %

Nəticələr göstərdi ki, soruşulanların böyük hissəsi (301n. və ya 61,62%) mədəniyyətin aktual problemlərini işıqlandıran televiziya yerləşlərinin keyfiyyəti və miqdarı ilə bu və ya digər dərəcədə razılıqlarını ifadə etmişlər. Bununla bərabər. mədəniyyət mövzusu üzrə televerilişlərin məzmunundan razı qalmayan və ya demək olar ki, razı qalmayan respondentlərin ümumi göstəricisi müvafiq olaraq 173 n. və ya soruşulanların 34,59%-i təşkil etmişdir. Belə düşünmək olar ki, ölkə televiziyasında milli və dünya mədəniyyətinin tarix, nəzəriyyə və praktikası mövzularını kifayət qədər işıqlandıran ixtisaslaşmış kanalın yaradılması, fikrimizcə, respublika əhalisinin ümummədəni səviyyəsinin getdikcə yüksəlişinə kömək edərdi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. B., Azərnaşr, 1986.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. B., Azərnaşr, 1981.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., Təhmasib Ç. Sosial psixologiya. B., ADU, 1 976.
4. Boqdanoviç L. hissələrin oyanması. B., "Kənclik", 1983.
5. Qasımzadə F., Şarəliyev H. Dialektik materializm. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B. 197 2.
6. Qasımzadə F. İdman, kezzəlik və estetikə. B., 1970.
7. Qasımli Ş. A. Yenidənqurma və şəxsiyyətin inkişafı. B., 1990.
8. Əhmədli C., Paşayev V. Burjua sosiologiyası və ictimai qanunlar. B., 1968.
9. Əhmədli C. Qanun kateqoriyasının formalaşması tarixinə dair. B., 1974.
10. Əhmədli Ç. Materialist dialektikasının qanun kateqoriyası. B., 1963.
11. Əhmədli C., Soqomonov Y. Sosiologiyaya dair söhbətlər. B., 1972.
12. İmanov H., Qasımzadə F. Tarixi materializm. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B., 1969.
13. Əsədov. A. İnsan təfəkkürü: qaynaqları, tarixi tipləri, perspektivləri. B., "Elm", 1992.
14. Köçorli. F. Din və onun mənşəyi. B., 1964.
15. Köyüşov 3. B. Daxilə pəncərə: (özünüdərgətə). B., 1978.
16. Köyüşov 3. B. Səadət düşüncəsi (Monoqrafiya). B., 1983.
17. Lenin V. İ. Böyük təşəbbüs. Əsərlərinin tam külliyyəti, c. 39, B., 1983, s 1-31,
18. Marks K. Muzdlu əmək və kapital. Marks K. və Enkels F. Seçilmiş əsərləri üç cilddə, ç.1., B. 1978, s. 159-184.
19. Marks K, Kapital; c. Q., kitab I, B., 1949. 20. Stalin İ. V. Marksizm və milli məsələ. Əsərlər^ ri.,n. 2, B., 1946, s. 322-406.
21. Ümumi psixologiya. B., "Maarif", 1982.
22. Xəlilov S. S. Elmi-texniki tərəqqi: bu kun və sabah. B., 1988.,7
23. Şirəliyev H, İ. Yeni istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələrin inkişafında başlıca qüvvədir. B.»' 1960.Ü
24. Şakirzadə Ə. Əmək keçmişdə və indi. B., 1962.
25. Şatrzadə Ə. Xalq tarixinin yaradıcısıdır. B., 1955.
26. Şirəliyev H. Vahidov F. Ahənkədar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması. B., 1987,
27. Şirəliyev H. İ. Abbasov F.F. Politologiya. Dərslik. B., 1993.

ХАРИЧИ ДИЛЛƏРДƏ

28. Абдикеев Р. 3. Социально-политическая активность молодежи: проблемы, противоречия и тенденции развития^ Б., БГУ, 1990.
29. Арон Р. Этапы развития социологической мысли>, М., "Прогресс", 1993.
30. Ахмедов А. П., Антонов В. А. Предвидение будущей го. Б., 1975.
31. Американская социология: перспективы, проблемы^ методы. М., "Прогресс", 1972.,;
32. Афанасьев В. Г. Человек в управлении обществом М., 1977.
33. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом, М., 1975.
- ..., 34. Афанасьев, В. Г. Научное управление обществом. (Опыт системного исследования). М., 1973.
35. Антипина Г. С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп. Л., 1982.
36. Андрианова Т. В. Методологические проблемы ганизации информации в области общественных наук. На примере англо-американской социологии. М., 1980. £
37. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая^ теория в ее преемственности и изменении. М., 1961.
38. Бестужев-Лада И, В. и др. Моделирование в срцие логических исследованиях. М., 1978. 412
39. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. М., 1968.
40. Батыгин Г. С. Обоснование научного вывода в прикладной социологии. М. Наука, 1986,
41. Бритвин В. Г. Социологическая служба Предприятий и проблемы повышения эффективности социологических исследований. — "Социологические исследования", 19.80, № 4.
42. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов. — "Вопросы социологии". 1992, т. 1, с. 17—33.
43. Волков- И. Распределение поведенческих образцов в структурах межличностного общения. "Человек и общество", вып. IV., 1989.'...;
44. Введение в промышленную социологию. М("Мысль", 1973..
45. Вебер М. Исследования по методологии науки, ч. I, 2. М., 1980.
46. Вебер М. Избранные произведения. М., "Прогресс", 1990.
- " 4 7. Величко А. Н. Изучение и использование общественного мнения в повышении трудовой и общественно-политической активности трудящихся. М., "Знание", 1^98 3."

48. Вопросы методики и техники социологических исследований (Методы сбора информации). М., 1975.
49. Вятр Е. Социология политических отношений. М., 1979.
50. Грушин Б. А. Анализ содержания материалов центральных и местных средств массовой коммуникации по проблемам международной жизни. — "Информационный бюллетень ЦКСИ АН СССР", 1969, № 25.
51. Гарднер М. Теория относительности для миллионов. М., 1965.
52. Гасанов Ф. Ш. Трудовая активность личности в условиях радикальной экономической реформы. М., 1992.
53. Глезерман Г. О законах общественного развития. М., 1960.
54. Глинский Б. А. и др. Моделирование как метод научного исследования. М., 1965.
55. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. М., 1969.
56. Гумплович Л. Социология и политика. М., 1992. ; 57. Дюркгейм Э, Метод социологии. М., 1993,
58. Дмитриев А. В. Политическая социология СЛ Очерки. Л., 1971.
59. Ефимов В. М., Комаров В. Ф. Введение в управленческие имитационные игры. М., Наука, 1980. ч?
60. Ерунов Б. А. Мнение в системе человеческого познания. Л., 1973.
61. Здравомыслов А. Г. Методология и процедуры социологических исследований. М, 1969. ""
62. Ивлева Л. А., Сивоконь П. Е. Социальный эксперимент и его методологические основы. М., 1970. Я
63. Кун Т. Структура научных революций. М., 1977.
64. Кон И. С. Социология личности. М., Политизд 1967.
65. Кендалл М., Стьюарт А. Статистические выводы связи. М., 1973.
66. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы; теоретический и прикладной аспекты. М., МГУ, 1991. "
67. Кутырев Б. 7. Стратегия социального развития коллектива. Новосибирск, "Наука", 1990.
68. Краткий словарь по социологии. М., 1988.
69. Казаков И. М. Система обработки социологических исследований. ДИКСИ — 2.2. М., 1988.
70. Куприян А, П. Методологические проблемы социального эксперимента. М., МГУ, 1971. '
71. Кемеров В. Е. Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл. М., 1977. '
72. Култыгин В. П. О. Конт и Г. Спенсер — основоположники социологической науки. М., 1991.
73. Количественные методы в социологии. М., 1976.
74. Коробейников В. С. Пирамида мнений. М., 1981.
75. Логика социологического исследования. М., Наука. 1987. :
76. Малиновский Б. Научная теория культуры (фрагменты). "Вопросы философии". 1983, № 2. с. 116—124.
77. Математические аспекты стандартизации эмпирических индикаторов исследований брака и семьи. М., 1986.
78. Михайлов С. Эмпирическое социологическое исследование. М., "Прогресс", 1975. :
79. Маркович Д. Социология труда. М., "Прогресс", 1988.
80. Математические методы и компьютеры в социологических исследованиях. М., 1988.
- 414
81. Математические методы анализа и интерпретации социологических данных. М., "Наука", 1989.
82. Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., "Наука", 1968.
83. Морено Дж. Социометрия. М., 1958.
84. Математические методы в социологических исследованиях. М., 1984.
85. Методика использования анализа документов в социологическом исследовании. М., 1989.
86. Маслова С. М. К вопросу о проектировании социологических анкет. — "Социологические исследования". 1981, № 1.
87. Ноэль Э. Массовые опросы. М., 1978.
88. Новые направления в социологической теории. М., 1978.
89. Общественное мнение и пропаганда. М., "Мысль", 1980.
90. Основные концепции в зарубежной социологии науки (Великобритания, США, ФРГ). М., 1980.
91. Очерки методологии познания социальных явлений. М., Мысль. 1970.
92. Опыт сбора, обработки и анализа социальной информации и некоторые вопросы координации социологических исследований. — М., 1975.
93. Парсонс Т. Общетеоретические проблемы социологии. — "Социология сегодня: проблемы и перспективы". М., 1965.
94. Программы социологических исследований молодой семьи. М., 1986.
95. Пэнто Р. Гравитц М. Методы социальных наук. М., "Прогресс", 1972.
96. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории. М., Мысль, 1971.
97. Панорама буржуазной социологии XX в. (Франция, Италия). М., 1980.
98. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. М., 1982.
99. Петров Э. П. Метод наблюдения в социологических исследованиях. — "Социологические исследования". 1975, №2.
100. Рабочая книга социолога. М.6 "Наука", 1983.
101. Решлен М. Шкалы установки. М., 1966.
- '415
- ; 1&2, Руетшов Ю. Современная турецкая буржуазная социология. Б., 1967.
103. Реньц Д. Письма о вероятности. М., "Мир", 19
104. Рыбкина Р. В., Винокур А. В. Социальный эксперимент, Новосибирск, "Наука", 1968.»,.,
105. Риккерт Г. О системе ценностей. Логос, 1& вып. I, tv 1.
106. Рукавишников В. О. и др. Опросы населения: Метод, опыт.—г М., 1984. ;
107. Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Информационный бюллетень ССА, Ns 6. Вып. 1. Серия: переводы и рефераты. М., 1968.
108. Стивенс С. Экспериментальная психология. М.,
- 109; Саганенко Г. И. Эксперимент на сопоставлении различных методов ранжирования качественных признаков — "Информационный бюллетень ИКСИ АН СССР", 196
110. Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях, М., 1972.
111. Советский экран, 1971, № 10, 12.
112. Социология: Словарь-справочник, т. 1, 2. М., "Наука", 1990. ;
113. Социологический словарь, Минск, "Университетское", 1991. ;
114. Социологическая лаборатория на предприятиях. "Лениздат", 1972. ^> ^v;

182. Znaniecki F. Social groups in the modern world, in: Freedom and control in modern society. Princeton, 1984.

Təşəkkür etmək istəyənlər 051-880-24-47